

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

Σύγχρονες τάσεις στην παραγωγή Πολιτιστικού
Προϊόντος για Παιδιά και Νέους
στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης

ΑΘΗΝΑ, 2019

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

**Σύγχρονες τάσεις στην παραγωγή Πολιτιστικού Προϊόντος για
Παιδιά και Νέους στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης**

Εκπονήθηκε
για λογαριασμό του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού

Επιστημονική Υπεύθυνη: Ρέα Κακάμπουρα, Αν. Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.
Διευθύντρια Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών

Επιστημονική Ομάδα:

A. Επικεφαλείς

Καθηγητής Δημοσθένης Ι. Δασκαλάκης

Πρώην Κοσμήτορας Σχολής Επιστημών Αγωγής
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Υπεύθυνος Παρατηρητηρίου Μελέτης της Παιδικής Ηλικίας
Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών
Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης

&

Εκλεγμένη Αναπλ. Καθηγήτρια Ρέα Κακάμπουρα

Διευθύντρια Εργαστηρίου Κοινωνικών Επιστημών
Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

B. Ερευνητές:

Δρ. Ορσαλία-Ελένη Κασσαβέτη

Δρ. Γιώργος Μπουγιούκος

Δρ. Βασίλης Φασούλης

ΑΘΗΝΑ, 2019

Περιεχόμενα

Αναλυτική Περιγραφή του Έργου	1
Εισαγωγή	3
Ορίζοντας την παιδική ηλικία και τη νεότητα	3
Δημογραφικά Χαρακτηριστικά Παιδιών, Νέων και Ειδικών Ομάδων	9
Πολιτισμός και παιδιά.....	17
Πολιτισμός και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε παιδιά και νέους	20
Πολιτισμός και κρατικές δαπάνες.....	29
Δικαιώματα του Παιδιού και Πολιτισμός.....	32
Πολιτιστικές βιομηχανίες	36
Πολιτιστικές βιομηχανίες στην Ελλάδα	39
Στόχοι της Έρευνας – Μεθοδολογία.....	41
Κατηγορίες - Κριτήρια κατηγοριοποίησης.....	42
1. Εκδοτική παραγωγή (ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη).....	45
2. Κινηματογραφική παραγωγή (ελληνική και μεταγλωττισμένη)	54
3. Τηλεοπτική παραγωγή	62
4. Μουσική παραγωγή (δισκογραφία και δράσεις)	66
5. Θέατρο και Χορός	76
6. Τύπος	88
7. Μουσεία - Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων	94
8. Πολιτιστικές δράσεις για παιδιά και για νέους.....	108
9. Νέες Τεχνολογίες, Διαδίκτυο (ψηφιακό παιχνίδι) και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Media).....	113
10. Αθλητισμός	119
Συμπεράσματα – Περαιτέρω προτάσεις για έρευνα	127
Ενδεικτική βιβλιογραφία	131
Ξενόγλωσση.....	131
Ελληνόγλωσση.....	133

Αναλυτική Περιγραφή του Έργου

Το έργο αποτελείται από μια ερευνητική έκθεση στην οποία εξετάζονται ποσοτικά και ποιοτικά οι σύγχρονες τάσεις στην παραγωγή και διάδοση Πολιτιστικών Προϊόντων (Αγαθών, Υπηρεσιών, Δομών, Δράσεων και Προγραμμάτων) που απευθύνονται σε παιδιά και νέους στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η έννοια του «ελεύθερου χρόνου» έχει μετασχηματισθεί μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα με την ενδυνάμωση των Πολιτιστικών Βιομηχανιών σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο. Παράλληλα, η καλλιέργεια και η διάδοση ψυχαγωγικών συνηθειών σε συνδυασμό με τις ποικίλες καταναλωτικές διαστάσεις και πρακτικές που προσανατολίζονται σε διαφορετικά «ακροάτρια» ανατροφοδοτεί τη διαδικασία παραγωγής του «παραδοσιακού» πολιτιστικού αγαθού (λ.χ., κινηματογράφος, μουσική, κ.ά.) και ίδρυσης νέων πολιτιστικών βιομηχανιών που σχετίζονται με τις σύγχρονες τάσεις (βλ. διαδίκτυο) στο πεδίο των Νέων Τεχνολογιών. Από την κριτική στάση της Σχολής της Φραγκφούρτης για τον διαβρωτικό και αμβλυντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η πολιτιστική βιομηχανία στην εποχή της έως και τον 21^ο αιώνα που διακρίνεται από τα τελευταία αποτυπώματα της μετανεωτερικότητας στην κοινωνική και πολιτισμική αρένα, διακρίνεται μια σαφής σύγκλιση: είναι προφανές ότι, πέρα από τις οποιεσδήποτε διαφωνίες, ενστάσεις ή διαφοροποιήσεις, η πολιτιστική βιομηχανία συνεχίζει και παράγει προϊόντα για τον «ελεύθερο χρόνο» δρώντων υποκειμένων διαφορετικού φύλου, ηλικιακής ομάδας, επαγγελματικής κατηγορίας, αλλά και πολιτισμικού αποθέματος και επηρεάζεται αισθητά από το τρέχον κοινωνικο-οικονομικό πλέγμα σχέσεων που επιταχύνει, επιβραδύνει, ή αναστέλλει τη συγκεκριμένη παραγωγή. Υπό αυτό το πρίσμα, η τελευταία εναρμονίζεται με τις νέες εξελίξεις στο πεδίο των Νέων Τεχνολογιών, ενώ, συγχρόνως, επιτρέπει και σε διαφορετικούς φορείς (βλ., λ.χ., συλλογικότητες, ΜΚΟ) να εμπλακούν σ' αυτή τη δημιουργική διαδικασία και να προσφέρουν παράλληλες κι εναλλακτικές εκδοχές του πολιτιστικού προϊόντος που να απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους.

Όσον αφορά στις προαναφερθείσες κοινωνικές ομάδες, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, διαμορφώθηκαν σταδιακά οι όροι ανακατασκευής της παιδικής ηλικίας και οριοθετήθηκε ως ξεχωριστή ηλικιακή και πληθυσμιακή κατηγορία με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Παράλληλα, η προς

τα άνω επέκταση των ηλικιακών ορίων αυτής, ενσωμάτωσε στην ομάδα των παιδιών τους έφηβους (teenagers), με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του συνόλου των αναγκών, και, κατά συνέπεια, των αγαθών και υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτιστικών, που απευθύνονται στην εν λόγω πληθυσμιακή κατηγορία. Αυτές οι συνθήκες, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες παιδοκεντρικές προσεγγίσεις της παιδικής ηλικίας, αλλά και με τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, διαμόρφωσαν τις σύγχρονες αντιλήψεις για το παιδί ως δρών κοινωνικό υποκείμενο και φορέα δικαιωμάτων. Οι συγκεκριμένοι νέοι όροι επηρέασαν σημαντικά και τη σχέση των παιδιών με το «πολιτιστικό προϊόν». Τα παιδιά δεν νοούνται πλέον ως παθητικοί καταναλωτές-αποδέχτες των πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών, αλλά αλληλοεπιδρούν, επανανοηματοδοτούν και εν μέρει συμμετέχουν στην παραγωγή και διαμόρφωση των προϊόντων του Πολιτισμού.

Στον απόηχο της ελληνικής οικονομικής κρίσης, η παραγωγή και κατανάλωση του πολιτιστικού προϊόντος φαίνεται να έχει επηρεαστεί σημαντικά. Μεταξύ των ετών 2009-2017 ο μέσος όρος των μηνιαίων αγορών των νοικοκυριών για τον κωδικό «Αναψυχή και Πολιτισμός» μειώθηκε κατά 34,2% (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). Παράλληλα, τα παιδιά που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού κυμαίνονται στο 36,2% (στοιχεία του 2017) του συνόλου των παιδιών στην Ελλάδα (Eurostat). Πέρα από τις κατεξοχήν ομάδες των κοινωνικά μειονεκτούντων παιδιών (Φτωχοί, ΑμεΑ, Μετανάστες, Ρομά κ.λπ.), στην Ελλάδα το 2017 είχαν καταγραφεί επισήμως 19.790 παιδιά πρόσφυγες (αιτούντες ασύλου) (Eurostat). Η αξιολόγηση του πολιτιστικού προϊόντος συνεπώς κρίνεται σημαντική, όχι μόνο για το σύνολο των παιδιών και νέων στην Ελλάδα, αλλά και για τις ευάλωτες ομάδες παιδιών, δεδομένου ότι η πλήρης συμμετοχή στην πολιτιστική και καλλιτεχνική ζωή αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα των παιδιών (Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Άρθρο 31).

Εισαγωγή

Ορίζοντας την παιδική ηλικία και τη νεότητα

Η παιδική ηλικία νοείται ως η σύντομη περίοδος στη ζωή κάθε ανθρώπου που χαρακτηρίζεται από την εξάρτηση και έλλειψη ωριμότητας και καθορίζεται από τις διαφορετικές αντιλήψεις και στάσεις απέναντι στο παιδί. Υπό αυτό το πρίσμα, αποτελεί μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια που μεταβάλλεται ιστορικά κι ανάλογα με τις επικρατούσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Τους τελευταίους δύο αιώνες, η παρουσία του παιδιού στον κοινωνικό χώρο περιορίστηκε και η παιδική ηλικία «στεγανοποιήθηκε» μέσα από τη νομική οριοθέτηση, την προστασία της και τη χωροχρονική αναφορά της με τους θεσμούς της οικογένειας και της εκπαίδευσης (Δασκαλάκης, 2014). Ιδιαίτερα μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτές οι διαδικασίες εντατικοποιήθηκαν. Η προς τα άνω διεύρυνση της παιδικής ηλικίας με την ένταξη των εφήβων σ' αυτή καθόρισε το 18^ο έτος ως το ηλικιακό όριο μετάβασης στην ενηλικίωση, ενώ η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του παιδιού αποτελεί πλέον τον καταστατικό χάρτη για την κατοχύρωση και προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών του παιδιού.

Οι εν λόγω διαδικασίες ήταν προϊόν κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών που συντελέστηκαν μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση. Παραδοσιακά, το παιδί αντιμετωπιζόταν ως παθητικό αντικείμενο των κοινωνικών διεργασιών και η παιδική ηλικία ως προθάλαμος της ενηλικιότητας, με αποτέλεσμα τα παιδιά να αγνοούνται ως αυτόνομες υπάρξεις. Η παιδική ηλικία προσδιοριζόταν από βιολογικούς παράγοντες ορισμένους από έναν σύντομο κύκλο ζωής. Υψηλή γονιμότητα και θνησιμότητα, καθώς και χαμηλό προσδόκιμο ζωής και βιοτικό επίπεδο επέδρασαν καταλυτικά, ώστε το παιδί ανά τους αιώνες συχνά να βρίσκεται αντιμέτωπο με την αδιαφορία, παραμέληση, κακοποίηση, βία, εκμετάλλευση μέχρι την πρόωρη ένταξή του στην ενηλικίωση. Ο Διαφωτισμός και οι κοινωνικο-οικονομικοί μετασχηματισμοί του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα διαμόρφωσαν μια διαφορετική εννοιολόγηση της παιδικής ηλικίας επικεντρωμένη στην αγωγή και προστασία των παιδιών στο πλαίσιο των κρατικών παρεμβάσεων (Cunningham, 1995).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και, ιδιαιτέρως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε επίπεδο κρατικών παρεμβάσεων, το παιδί αντιμετωπίζεται «εργαλειακά» ως αποδέκτης μιας μονόδρομης διαδικασίας

κοινωνικοποίησης που αποσκοπεί στη μετατροπή του σε ενήλικα εξασφαλίζοντας, παράλληλα, τη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος και της κοινωνικής συνοχής (Φίλιας, 1979, σσ. 11-17). Η επικράτηση των παραδοσιακών αντιλήψεων για την παιδική ηλικία αποτυπώνεται από την εξέταση του παιδιού ως αγωγού διαγενεακής μετάβασης κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού κεφαλαίου.

Από τα τέλη του 1970 και έπειτα, αναπτύχθηκαν στην κοινωνιολογική σκέψη προσεγγίσεις που αναγνώριζαν το παιδί ως δρών υποκείμενο των κοινωνικών δομών και διεργασιών, ικανό να επηρεάσει τη μεταβολή του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου. Έτσι, οι αντιλήψεις για το παιδί απομακρύνθηκαν από τα στενά βιολογικά και προ-κοινωνικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζονταν από την ενηλικιότητα και διαμορφώθηκαν οι όροι εξέτασης και προσέγγισης της παιδικής ηλικίας σε σχέση με το ίδιο το παιδί (Prout & James, 1997). Επομένως, η παιδική ηλικία ορίζεται ως πλαίσιο αναφοράς, στο οποίο το παιδί βιώνει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ του κόσμου των ενηλίκων (δομής) και της «κουλτούρας» των παιδιών (δράσης). Η διερεύνηση, δε, αυτών των αλληλεπιδράσεων ανέδειξε τις διαφορετικές όψεις της παιδικής ηλικίας που καθορίζονται από δομικούς παράγοντες και διαμορφώνουν διαφορετικές παιδικές ηλικίες (Δασκαλάκης, 2014β).

Με βάση τα παραπάνω, αφενός μεν, η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989 επιχειρεί να προστατεύσει τα παιδιά από κινδύνους που προκύπτουν από αυτή τη διαφορετικότητα και, αφετέρου, να αποτελέσει εφαλτήριο της συμμετοχής των παιδιών στη διαμόρφωση των συνθηκών της ζωής τους (Freeman, 1998). Η Βουλή των Εφήβων, η παραχώρηση δικαιώματος ψήφου σε παιδιά 17 ετών (ΦΕΚ Α133/2016), η δυνατότητα, βάσει προϋποθέσεων, διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου σε ανήλικους άνω των 15 ετών (ΦΕΚ Α152/2018), αποτελούν ορισμένες περιπτώσεις των πολιτικών παρεμβάσεων ενσωμάτωσης της παιδικής ηλικίας (Childhood mainstreaming) και των δικαιωμάτων του παιδιού που αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια και αποσκοπούν στη διεύρυνση της γενικότερης συμμετοχής των παιδιών.

Η εμβάθυνση στη μελέτη της παιδικής ηλικίας απέδειξε την ύπαρξη διαφορετικών «παιδικών ηλικιών», ακόμα και στην ίδια κοινωνία, που συνδέονται με ευρύτερους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Η φτώχεια, η μετανάστευση, το φύλο, η φυλή, η καταγωγή, η αναπηρία αποτελούν παράγοντες που επιδρούν καθοριστικά στη ζωή των παιδιών, διαφοροποιούν και, τελικώς, κατακερματίζουν την ενιαία και οικουμενική αντίληψη της παιδικής ηλικίας (Δασκαλάκης, 2014α). Τα παιδιά που ανήκουν στην ευρύτερη ομάδα των φτωχών

αποτελούσαν διαχρονικά αντικείμενο πολιτικών παρεμβάσεων που αργότερα εντάχθηκαν στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας και αποσκοπούσαν στον περιορισμό της διάχυσης και αναπαραγωγής των συνθηκών και συμπεριφορών (κουλτούρας) που χαρακτηρίζουν γενικά τον φτωχό πληθυσμό (Beaudoin, 2007).

Παιδιά και νέοι που διαβιούν σε τέτοια περιβάλλοντα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να στερούνται βασικών και σημαντικών αγαθών και υπηρεσιών, να έχουν κακή υγεία και συνθήκες διαβίωσης, να εμφανίζουν χαμηλές μαθητικές επιδόσεις και να εγκαταλείπουν πρόωρα την εκπαίδευση και την κατάρτιση, να εντάσσονται πρόωρα στα εργασιακά δίκτυα με χαμηλές απολαβές και προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης εφ' όρου ζωής και, τελικά, να αποτελούν τον βασικό κρίκο στη διαγενεακή εξέλιξη της φτώχειας (Welshman, 2006). Οι σύγχρονες παιδοκεντρικές προσεγγίσεις για την παιδική φτώχεια και τον αποκλεισμό εξετάζουν τόσο τον τρόπο που το παιδί βιώνει αυτές τις συνθήκες, αλλά και τις επιπτώσεις στην ενήλικη ζωή του με γνώμονα τη διάρρηξη του κύκλου της αποστέρησης (Ridge, 2002).

Στην παρούσα έκθεση εξετάζονται ομάδες παιδιών, πέρα των φτωχών, που πλήττονται από συνθήκες κοινωνικής μειονεξίας, όπως τα παιδιά Ρομά, τα παιδιά μετανάστες και πρόσφυγες, καθώς και τα παιδιά με αναπηρία. Αυτές οι ομάδες δεν επηρεάζονται μόνο από την φτώχεια ή/και τον κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά συχνά έρχονται αντιμέτωπες με διακριτή μεταχείριση και εκδηλώσεις ρατσιστικών συμπεριφορών εις βάρος τους που παρακινούνται από γενικότερες προκαταλήψεις και στερεότυπα γι' αυτές τις ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού. Ο στιγματισμός δρα πολλαπλασιαστικά σε ένα ήδη επιβαρυνμένο από την κοινωνική μειονεξία περιβάλλον, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η κοινωνική ένταξη αυτών των ατόμων και να διευρύνονται τα χάσματα μεταξύ των διαφορετικών όψεων της παιδικής ηλικίας.

Εν αντιθέσει με τα παιδιά, οι νέοι αποτελούν μια περισσότερο ρευστή και ετερογενή ηλικιακή κατηγορία που ορίζεται ως το μεταβατικό στάδιο από την εξαρτώμενη παιδική ηλικία προς την ανεξάρτητη ενηλικιότητα (Eurostat 2009, σ. 17). Η νεότητα περιλαμβάνει τον χρόνο, κατά τον οποίο ο άνθρωπος απομακρύνεται από τα στενά εξουσιαστικά πλαίσια της οικογένειας, αποκτά περισσότερες δυνατότητες, ελευθερίες και δικαιώματα και πειραματίζεται με ταυτότητες και ρόλους που τον οδηγούν στην κοινωνική ενσωμάτωση και την προσωπική ωρίμανση. Αποτελεί μια διαδικασία, στην οποία ο προοδευτικός, ανικανοποίητος και επαναστατικός χαρακτήρας των νέων έρχεται συχνά σε αντιπαράθεση με παραδοσιακές και κυρίαρχες κουλτούρες και πρακτικές που καλείται να αφομοιώσει, επιδρώντας στην εμφάνιση

των γενεακών χάσμάτων και των ανομικών και αντικομφορμιστικών συμπεριφορών των νέων (Henze, 2015). Η νεότητα αποτελεί μια σύγχρονη κοινωνικά κατασκευασμένη κατηγορία, προϊόν της βιομηχανικής κοινωνίας που προσδιορίζεται και αντιμετωπίζεται κοινωνικά και πολιτικά από την εργασία και την εκπαίδευση.

Οι αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην αγορά εργασίας, κυρίως μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις των ετών 1973 και 1974 και την εισαγωγή Νέων Τεχνολογιών, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης ειδικευμένου και άρτια εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού (Δασκαλάκης, 2009). Αυτό το γεγονός οδήγησε στη διεύρυνση της συμμετοχής των νέων στη μεταλυκειακή, ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση προκειμένου εκείνοι να εξασφαλίσουν την επαγγελματική αποκατάστασή τους σε μια ιδιαίτερος ανταγωνιστική αγορά εργασίας. Ενδεικτικά, σημειώνεται ότι με βάση στοιχεία από τις απογραφές του πληθυσμού της ΕΛ.ΣΤΑΤ., το 1981 μόλις το 14,4% του συνόλου των ατόμων ηλικίας 20-24 ετών κατατασσόταν στον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό ως «μαθητής –σπουδαστής», ενώ το 2011 έφθασε το 38% αντιστοίχως¹.

Παράλληλα, η ομάδα των νέων ηλικίας 15-24 ετών, εμφανίζει διαχρονικά υψηλά ποσοστά ανεργίας, τα οποία ακόμα και πριν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα ξεπερνούσαν το 25% του συνόλου (με εξαίρεση το 2007 και 2008)². Αυτές οι συνθήκες παρατείνουν την παραμονή των νέων στο πατρικό νοικοκυριό, επεκτείνοντας την εξάρτησή τους από αυτό και καθυστερώντας τη δημιουργία δικού τους νοικοκυριού, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας γενιάς «ατροφικών ενηλίκων» με σημαντικές επιπτώσεις στην προσωπική και κοινωνική ολοκλήρωσή τους.

Δεδομένου ότι η νεότητα δεν έχει σαφή ηλικιακά όρια, συνήθως ορίζεται ως ηλικιακή κατηγορία – μονάδα μέτρησης στα πλαίσια των στατιστικών μετρήσεων και των παρεμβατικών πολιτικών, με άξονα το τρίπτυχο εκπαίδευση – κατάρτιση – απασχόληση, χωρίς σταθερά πλαίσια αναφοράς. Υπό αυτό το πρίσμα, «τα *Ηνωμένα έθνη*, για στατιστικούς σκοπούς, ορίζουν ως νέους τα άτομα ηλικίας 15 έως 24 ετών χωρίς να απορρίπτονται άλλοι ορισμοί από τα κράτη μέλη»³. Τα διάφορα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης χρησιμοποιούν την ίδια ή διαφορετική κατηγοριοποίηση, ενώ η Eurostat επεκτείνει τα όρια της ομάδας των νέων μέχρι τα 29 έτη (Perovic, σ. xx). Η

¹ ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Απογραφής πληθυσμού 1981 και ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Πίνακας Α01. Απογραφή Πληθυσμού 2011. Μόνιμος Πληθυσμός, κατά φύλο, ομάδες ηλικιών και κατάσταση ασχολίας.

² Eurostat-Database: Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_urgan]

³ UNESCO: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/youth/youth-definition/> (προσπέλαση: 19/11/2018)

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.) στην «Έρευνα για την είσοδο των νέων στην αγορά εργασίας» του 2009, περιλάμβανε στο δείγμα της άτομα ηλικίας 15 έως 34 ετών (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2011). Στις ετήσιες έρευνες εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών (EU-SILK), υπό την εποπτεία της Eurostat, ως «εξαρτώμενα παιδιά σε ένα νοικοκυριό» υπολογίζονται τα άτομα κάτω των 18 ετών που διαμένουν σ' αυτό, καθώς και τα οικονομικά μη ενεργά άτομα ηλικίας 18-24 ετών⁴. Με γνώμονα τα παραπάνω, στην παρούσα έκθεση εξετάζονται τα παιδιά έως 18 ετών, καθώς και η ομάδα των νέων εγγύτερα ηλικιακά στα παιδιά, δηλαδή έως 24 ετών.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σύγχρονο ζήτημα που αντιμετωπίζουν τα ανεπτυγμένα κράτη, και ιδίως η Ελλάδα, είναι ο σταδιακός περιορισμός της παιδικής ηλικίας, κατ' επέκταση και της νεότητας που σημειώνεται τις τελευταίες δεκαετίες. Στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι γεννήσεις σημειώνουν σταθερές πτωτικές τάσεις και ήδη μεταξύ 1980 και 1990 είχαν μειωθεί κατά 31%. Από το 1990 κυμαίνονται σε επίπεδα οριακά άνω των 100.000 γεννήσεων κατά έτος, ενώ από το 2013 και κατόπιν, κάτω από τις 100.000⁵. Ο δείκτης γονιμότητας στην Ελλάδα τοποθετείται στα χαμηλότερα επίπεδα μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η μείωση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια αποδίδεται στις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης (IMF, 2018). Οι τάσεις των τελευταίων δεκαετιών υποδηλώνουν ότι ανεξάρτητα των επιδράσεων της κρίσης, ο ολικός δείκτης γονιμότητας θα ήταν χαμηλότερος του 2,1 που ορίζεται ως το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών στις ανεπτυγμένες χώρες⁶.

Αντίθετα, στους νέους οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, με την αύξηση της ανεργίας και της μείωσης των μισθών, είχαν άμεσο αποτέλεσμα στη δημιουργία μεταναστευτικού ρεύματος κυρίως προς χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με σκοπό την επαγγελματική αποκατάστασή τους (Λαζαρέτου, 2016). Το φαινόμενο της «διαρροής εγκεφάλων» (brain drain), ανεξαρτήτως του μεγέθους του⁷, ως επιλογή από τους νέους

⁴ Eurostat-Metadata: Income and living conditions (ilc), Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure(ESMS)

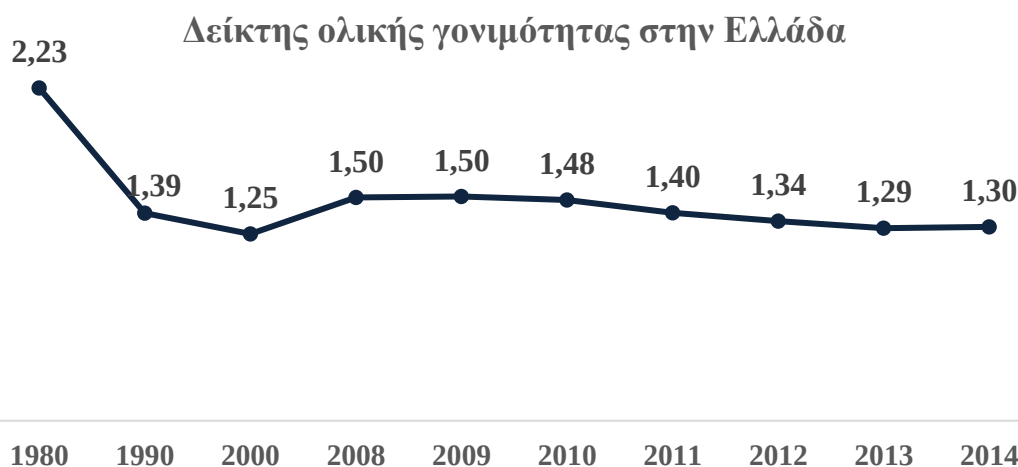
https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/ilc_esms.htm#unit_measure1508767944514
(προσπέλαση: 19/11/2018)

⁵ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Φυσική κίνηση πληθυσμού, Γεννήσεις - Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά : "1932-2017".

⁶ Δείκτης ολικής γονιμότητας : Ο μέσος αριθμός ζωντανών παιδιών που θα γεννήσει μια γυναίκα κατά τη διάρκεια της ζωής της, εάν κατά τη διάρκεια των ηλικιών αναπαραγωγής, επικρατούν οι συνθήκες γονιμότητας κατά ηλικία, του έτους αναφοράς. ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Δημογραφικοί δείκτες 2014, Δείκτης ολικής γονιμότητας .

⁷ Η Τράπεζα της Ελλάδος υπολογίζει ότι μεταξύ 2008 και 2013 223.000 νέοι ηλικίας 25-29 ετών μετανάστευσαν από την Ελλάδα στο εξωτερικό. (Λαζαρέτου, 2016, σ. 34).

αποτελεί σοβαρό κοινωνικό, δημογραφικό και οικονομικό ζήτημα για την ελληνική κοινωνία.

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Δημογραφικοί δείκτες 2014, Δείκτης ολικής γονιμότητας

Η «συρρίκνωση» της παιδικής ηλικίας και της νεότητας πιθανώς να επηρεάσει και τη θέση τους σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο (Δασκαλάκης, 2014). Ωστόσο, το ενδιαφέρον για τα παιδιά και τους νέους αναπτύχθηκε σε μια περίοδο σταδιακού περιορισμού της πολυτεχνίας και του αριθμού των παιδιών στις ανεπτυγμένες χώρες. Συνεπώς, η «σπανιότητα» της παιδικής ηλικίας και της νεότητας και η ταυτόχρονη ανάδειξη του παιδιού ως κοινωνικά «πολύτιμου» σε έναν γηράσκοντα πληθυσμό ίσως να ενισχύσει το κοινωνικό ενδιαφέρον γι' αυτό. Το ουσιαστικό διακύβευμα του περιορισμού των γεννήσεων έγκειται στις επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού όσον αφορά στις διαστάσεις που λαμβάνει για το παραγωγικό δυναμικό και την οικονομία, καθώς και τη συντήρηση του κοινωνικού κράτους (Auer & Fortuny, 2000). Αυτό το στοιχείο ενισχύει και τροφοδοτεί προβληματισμούς -με ορισμένους να υποθάλουν την ξеноφοβία- που αναπτύσσονται για την αλλοίωση των εθνικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών του ελληνικού πληθυσμού από την παράλληλη έλευση μεταναστών.

Δημογραφικά Χαρακτηριστικά Παιδιών, Νέων και Ειδικών Ομάδων

Τα παιδιά στην Ελλάδα ηλικίας μέχρι 18 ετών σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του πληθυσμού του 2011 κυμαίνονταν σε 1.890.125 άτομα και αναλογούσαν στο 17,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, με σχεδόν ισόποση κατανομή μεταξύ των δύο φύλων (51,2% άνδρες και 48,8% γυναίκες). Οι νέοι ηλικίας 18-24 ετών υπολογίζονταν σε 859.516 άτομα και στο 7,9% του συνόλου του πληθυσμού της χώρας. Με βάση τις εκτιμήσεις για τον πληθυσμό της χώρας για το 2017 (βλ. πίν. 1) ο αριθμός των παιδιών μέχρι 18 ετών εκτιμάται ελαφρώς μειωμένος σε αντίθεση με τους νέους 18-24 ετών, των οποίων η μείωση μεταξύ 2011 και 2017 υπολογίζεται σε 11%. Συνολικά, η ηλικιακή κατηγορία των παιδιών και νέων ως συνέπεια της μεταπολεμικής φθίνουσας πορείας γενικής γονιμότητας στην Ελλάδα αναλογεί μόλις στο ¼ του συνολικού πληθυσμού (στην απογραφή του 1961 αναλογούσε στο 42,6%) με τάση περαιτέρω μείωσης βάσει των προβλέψεων της Eurostat⁸.

Εκτιμώμενος Πληθυσμός Χώρας και Ατόμων έως 24 ετών 2017							
	Σύνολο	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%	Αναλογία Γυναικών επί συνόλου
Σύνολο Χώρας	10.768.193	100	5.221.277	100	5.546.916	100	51.5%
• 0-5 ετών	580.731	5.4	298.782	5.7	281.949	5.1	48.6%
• 6-11 ετών	656.954	6.1	336.340	6.4	320.614	5.8	48.8%
• 12-17 ετών	640.703	5.9	329.140	6.3	311.563	5.6	48.6%
• 18-24 ετών	765.807	7.1	391.800	7.5	374.007	6.7	48.8%
• Σύνολο 0-17	1.878.388	17.4	964.262	18.5	914.126	16.5	48.7%
• Σύνολο 15-24	1.089.526	10.1	558.131	10.7	531.395	9.6	48.8%
• Σύνολο 0-24	2.644.195	24.6	1.356.062	26.0	1.288.133	23.2	48.7%

Πίν. 1. Εκτιμώμενος Πληθυσμός Χώρας και Ατόμων έως 24 ετών 2017. Πηγή: Eurostat, *Demography and immigration (demo), Population (demo_pop), Population on 1 January by age, sex and NUTS 2 region [demo_r_d2jan]*. (Δευτερογενής επεξεργασία)

Τα παιδιά (0-17 ετών) και οι νέοι (18-24 ετών) στην Ελλάδα κατανέμονται στις

⁸ Σύμφωνα με την βασική πρόβλεψη ο πληθυσμός των παιδιών στην Ελλάδα αναμένεται να περιοριστεί σε λιγότερα από 1,5 εκατομμύρια άτομα από το 2030. (Eurostat, Population on 1st January by age, sex and type of projection [proj_15nrms]) <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> . (προσπέλαση, 19/11/2018)

13 Περιφερειακές Ενότητες της χώρας ακολουθώντας σχεδόν τις ίδιες κατανομές με τον συνολικό πληθυσμό. Ο μισός πληθυσμός και των δυο ηλικιακών κατηγοριών διαμένουν στην Αττική (34%) και Κεντρική Μακεδονία (περίπου 18% με 10% στο νομό Θεσσαλονίκης). Συγκριτικά προς το σύνολο της χώρας οι Νησιωτικές Περιφέρειες του Αιγαίου και η Κρήτη εμφανίζουν ελαφρώς υψηλότερη αναλογία παιδικού πληθυσμού και η Ήπειρος χαμηλότερη⁹.

Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (πίν. 2), ο εγγεγραμμένος μαθητικός πληθυσμός της χώρας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση για το σχολικό έτος 2016-2017 ανερχόταν σε 1.458.547 και κατανέμεται σε συνολικά 13.930 σχολικές μονάδες όλων των βαθμίδων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η συμμετοχή των παιδιών ηλικίας 5 έως 17 ετών στην εκπαιδευτική δραστηριότητα κυμαίνεται στο 96,2% του συνόλου της ηλικιακής κατηγορίας¹⁰. Αυτό το γεγονός καθιστά το σχολικό περιβάλλον τον κατεξοχήν χώρο φυσικής παρουσίας της παιδικής ηλικίας, επιτρέποντας στις μορφές ελέγχου, καταγραφής και παρεμβάσεων απέναντι στα παιδιά να απευθύνονται στο σύνολο της ηλικιακής κατηγορίας.

Εγγεγραμμένοι μαθητές σε Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (2016)		
Σύνολο	1.354.570	100%
• Νηπιαγωγεία	151.804	11,2%
• Δημοτικά	645.250	47,6%
• Γυμνάσια	313.130	23,1%
• Λύκεια	244.386	18,0%

Πίν. 2. Εγγεγραμμένοι μαθητές σε Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση (2016). Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. 2016 Δημοτικά – Γυμνάσια – Γενικά Λύκεια- Επαγγελματική Εκπαίδευση (σχολικός πληθυσμός, μονάδες, προσωπικό) (Εναρξη-Λήξη).

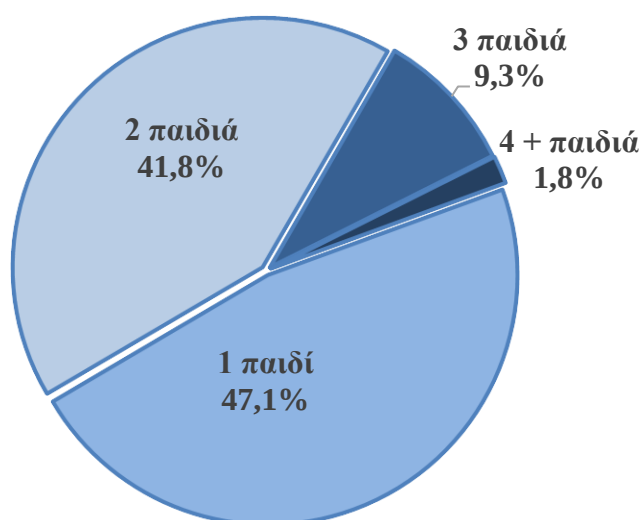
Η οικογένεια αποτελεί τον κατεξοχήν θεσμό κοινωνικής αποτύπωσης και

⁹ Πηγή: Eurostat, Demography and immigration (demo), Population (demo_pop), Population on 1 January by age, sex and NUTS 2 region [demo_r_d2jan], <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (προσπέλαση: 19/11/2018)

¹⁰ Συγκεκριμένα το 93,4% των παιδιών ηλικίας 5 ετών συμμετέχει στην προσχολική αγωγή (Νηπιαγωγεία), το 98% των παιδιών ηλικίας 6-11 ετών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το 93,3% των παιδιών ηλικίας 12-14 ετών στην κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Γυμνάσια) (επιπλέον το 2,6% είναι εγγεγραμμένο σε χαμηλότερη βαθμίδα, συνολικά 95,8% των παιδιών αυτών συμμετέχουν στην εκπαίδευση) και το 88,8% των παιδιών ηλικίας 15-17 ετών συμμετέχει στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Λύκεια) (επιπλέον το 4,7% σε χαμηλότερη βαθμίδα άρα η συνολική συμμετοχή φθάνει το 93,5%). Πηγή: Eurostat-Database, Education and training (educ). Pupils and students enrolled by education level, sex and age [educ_uoe_enra02] 2016, συγκριτικά με Eurostat-Database, Demography and migration (demo). Population on 1 January by age and sex [demo_pjan] <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (προσπέλαση: 18/11/2018)

καταγραφής της παιδικής ηλικίας. Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές αρχές, το παιδί (ηλικίες μέχρι 15 ετών) μπορεί να μελετηθεί μόνο στο πλαίσιο του νοικοκυριού με αποτέλεσμα οι ερευνητικές μελέτες που εξετάζουν τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών επί της ουσίας περιγράφουν το περιβάλλον που ζει και ανατρέφεται το παιδί. Τα νοικοκυριά με παιδιά στην Ελλάδα εμφανίζουν τάσεις μείωσης τις τελευταίες δεκαετίες τόσο όσον αφορά στον αριθμό τους όσο και στο μέγεθός τους. Στην απογραφή του πληθυσμού του 1981 τα νοικοκυριά με παιδιά έως 15 ετών αναλογούσαν στο 42,4% του συνόλου των νοικοκυριών ενώ το 2010 τα νοικοκυριά με παιδιά έως 16 ετών κυμαίνονταν στο 27,9% αντιστοίχως. Παράλληλα, έχει μειωθεί σημαντικά και το μέγεθος των νοικοκυριών: το 1981 αναλογούσαν κατά μέσο όρο 3,2 άτομα ανά νοικοκυριό, ενώ το 2011 2,5 αντιστοίχως. Αυτές οι τάσεις αποτυπώνονται και σε στοιχεία της Eurostat για τα νοικοκυριά με παιδιά και εξαρτώμενα μέλη κάτω των 24 ετών, τα οποία αναλογούν στο 30,4% του συνόλου των νοικοκυριών της χώρας.

**Κατανομή των Νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά
κατά αριθμό παιδιών (2017)**

Πηγή: Eurostat-database: Distribution of households with children by number of children - EU-SILC survey [ilc_lvph05]

Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα με βάση τα στοιχεία της απογραφής της ΕΛ.ΣΤΑΤ. για το 2011 αναλογούσαν στο 8,4% (900.000 άτομα περίπου) του συνολικού πληθυσμού. Τα παιδιά κάτω των 18 ετών με ξένη υπηκοότητα ανέρχονταν σε 181.000 και αναλογούσαν στο 9,6% του συνολικού πληθυσμού των παιδιών. Το 42% του συνόλου των αλλοδαπών μέχρι 29 ετών κατοικούν στην Περιφέρεια Αττικής και, μάλιστα, οι μισοί (20%) στον Κεντρικό Τομέα της Αθήνας. Παράλληλα, σύμφωνα με

στοιχεία του 2010, 132.490 παιδιά ήταν ενταγμένα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελώντας του 10% του μαθητικού πληθυσμού της χώρας. Βασικό χαρακτηριστικό των παιδιών μεταναστών στην Ελλάδα είναι ότι αποτελούν μια σχετικά συμπαγή κατηγορία δεδομένου ότι σε ποσοστό 72,5% έχουν αλβανική υπηκοότητα.

Ωστόσο, τα παραπάνω στοιχεία καταγράφουν τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης στην Ελλάδα που προερχόταν κυρίως από ευρωπαϊκές χώρες των πρώην σοσιαλιστικών δημοκρατιών. Τα τελευταία χρόνια, μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές κατευθυνόμενες από χώρες της Ασίας και, ιδίως του αραβικού κόσμου και της Υποσαχάριας Αφρικής, προς την Ευρώπη έχουν καταστήσει την Ελλάδα όχι μόνο χώρα προορισμού, αλλά και σημαντικό κόμβο για τη μετάβαση σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πριν την οικονομική κρίση το 55% των συλληφθέντων ατόμων για παράνομη είσοδο και παραμονή στη χώρα ήταν αλβανικής καταγωγής, ενώ μετά από το 2011 περισσότερο από τα 2/3 αυτών προέρχονταν κυρίως από αραβικές χώρες¹¹. Αυτές οι τάσεις διαμορφώνουν νέους όρους για τη μεταναστευτική πολιτική και την ένταξη των μεταναστών σε ένα περισσότερο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό.

Οι μετανάστες στην Ελλάδα εμφανίζουν χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο (πίν. 3) από τον πληθυσμό ελληνικής υπηκοότητας. Τα παιδιά και οι νέοι αυτής της ομάδας είναι περισσότερο ευάλωτοι σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού δεδομένου ότι το 43,3% των παιδιών βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας και το 67,1 ηλικίας 16-24 ετών σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για το 2017¹². Επίσης, έχουν υψηλότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν πρόωρα την εκπαίδευση και την κατάρτιση, για να ενταχθούν στην αγορά εργασίας¹³. Η σύνδεση με τα εργασιακά

¹¹ Ελληνική Αστυνομία. Στατιστικά στοιχεία παράνομης μετανάστευσης, Συλληφθέντες μη νόμιμοι αλλοδαποί, για παράνομη είσοδο & παραμονή ανά υπηκοότητα για τα έτη 2006-2018. http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=78538&Itemid=73&lang = (προσπέλαση: 19/11/2018)

¹² Eurostat (2017), Living Condition and Welfare, At-risk-of poverty rate for children by citizenship of their parents (population aged 0 to 17 years) (ilc_li33) και People at risk of poverty or social exclusion by broad group of citizenship (population aged 18 and over) (ilc_peps05) <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (προσπέλαση: 18/11/2018)

¹³ Λόγω της οικονομικής κρίσης η τάση αυτή είχε περιοριστεί σημαντικά. Το 2009 οι αλλοδαποί 18-24 ετών που αποχώρισαν πρόωρα από την εκπαίδευση και την κατάρτιση ανέρχονταν στο 46,3% του αντίστοιχου συνολικού πληθυσμού, ενώ το 2017 είχαν μειωθεί στο 27,6%. Eurostat, Education and training. Early leavers from education and training by sex and citizenship [edat_lfse_01]. Επίσης το 34,4 του συνόλου των αλλοδαπών ηλικίας 15-24 ετών ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Eurostat, Labour market. Activity rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_argan] <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (προσπέλαση: 18/11/2018)

δίκτυα εμφανίζει αρκετά εμπόδια δεδομένου ότι στους νέους μετανάστες η ανεργία είναι ιδιαίτερα υψηλή¹⁴, με αποτέλεσμα να απευθύνονται σε αγορές εργασίας που χαρακτηρίζονται από υποαπασχόληση και χαμηλές απολαβές που δεν επιτρέπουν την έξοδο από τη φτώχεια και εμποδίζουν την ομαλή κοινωνική τους ένταξη¹⁵.

Αλλοδαποί στην Ελλάδα κατά ηλικιακή κατηγορία και επίπεδο Ανθρώπινης Ανάπτυξης της χώρας της υπηκοότητάς τους (2017)								
	Σύνολο		Έως 15 ετών		15-19 ετών		20-24 ετών	
Σύνολο Ξένη Υπηκοότητα¹⁶	808,519	7.5	173,824	11.2	44,649	8.3	48,037	8.7
Χώρες μέλη Ε.Ε. (28)	205,221	25.4	24,589	14.1	9,126	20.4	14,837	30.9
Υποψήφιες προς ένταξη στην Ε.Ε. χώρες (5)*	364,562	45.1	107,674	61.9	21,600	48.4	13,398	27.9
Άλλες χώρες με Δ.Α.Α.**	238,736	29.5	41,561	23.9	13,923	31.2	19,802	41.2
Πολύ υψηλού Δ.Α.Α.	10,314	1.7	1,415	0.9	343	1.0	470	1.4
Υψηλού Δ.Α.Α.	70,164	11.6	6,850	4.6	2,514	7.1	3,203	9.6
Μέσου Δ.Α.Α.	95,335	15.8	25,381	17.0	5,687	16.0	7,135	21.5
Χαμηλού Δ.Α.Α.	62,923	10.4	7,915	5.3	5,379	15.1	8,994	27.1

* Οι χώρες αυτές είναι η Αλβανία, Τουρκία, ΠΓΔΜ, Σερβία και Μαυροβούνιο.

** Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης

Πίν. 3. Αλλοδαποί στην Ελλάδα κατά ηλικιακή κατηγορία και επίπεδο Ανθρώπινης Ανάπτυξης της χώρας της υπηκοότητάς τους (2017). Πηγή: Eurostat-Database: Population on 1 January by age group, sex and level of human development of the country of citizenship [migr_pop7ctz]

Από την άλλη πλευρά, οι πρόσφυγες θεωρούνται άτομα που έχουν υποστεί ή φοβούνται ότι θα υποστούν διώξεις στη χώρα καταγωγής τους (Σύμβαση 1951 για το καθεστώς των προσφύγων, Άρθρο 1, Παρ. 2). Μετά το 2015, η Ελλάδα αποτελεί κόμβο

¹⁴ Η ανεργία κυμαίνεται στο 47,4% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της ομάδας αλλοδαπών 15-24 ετών. Eurostat-Database, Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_urgan]

¹⁵ Το 24,1% των νέων αλλοδαπών εργαζομένων ηλικίας 15-24 ετών απασχολούνται με καθεστώς μερικής απασχόλησης. Eurostat- Database, Part-time employment as percentage of the total employment, by sex, age and citizenship (%) [lfsa_eppgan]. Επίσης το 25,4% των αλλοδαπών ηλικίας 15-29 ετών είναι εργαζόμενοι σε κίνδυνο φτώχειας. Eurostat-Database, In-work at-risk-of-poverty rate by broad group of citizenship (population aged 18 and over) [ilc_iw15].

¹⁶ Υπάρχουν πλέον συνολικά 1.515 άτομα εκ των οποίων 163 έως 24 ετών που προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών (ΕΕΤΑ).

των προσφυγικών ροών προς χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁷ και, παράλληλα, φιλοξενεί επίσημως 58.660 αιτούντες ασύλου σύμφωνα με στοιχεία του 2017. Από αυτά τα άτομα, τα 19.790, ή το 1/3 του συνόλου των προσφύγων, είναι παιδιά μέχρι 18 ετών, τα οποία σε ποσοστό 81% προέρχονται από την Συρία, Ιράκ, Αφγανιστάν και Πακιστάν. Στην ομάδα αυτών των παιδιών διαπιστώνεται ότι τα περισσότερα είναι ηλικίας μέχρι 14 ετών, ενώ στα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας 14-17 ετών υπερτερούν σημαντικά οι άνδρες¹⁸. Κυρίως διαμένουν σε ενοικιαζόμενες κατοικίες, σε κέντρα φιλοξενίας σε διάφορες περιοχές της χώρας, καθώς και στα κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου¹⁹, όπου και διαπιστώνονται σοβαρά προβλήματα. Επίσης, οι ασυνόδευτοι ανήλικοι ξεπερνούν τα 3.400 άτομα, από τα οποία το 96% είναι άνδρες και κατά τα 2/3 προέρχονται από το Πακιστάν και το Αφγανιστάν. Μόλις 1.101 άτομα φιλοξενούνται σε κατάλληλες δομές φιλοξενίας για ασυνόδευτους ανήλικους, ενώ 2.569 άτομα είναι σε λίστα αναμονής για τοποθέτηση σε κάποια δομή εκ των οποίων 692 παιδιά ή το 27% είναι άστεγα (Ε.Κ.Κ.Α., 15/05/2018).

Από διαφορετικές έρευνες έχει αποδειχθεί ότι τα παιδιά που έχουν βιώσει συνθήκες πολέμου και εμφύλιων συγκρούσεων μπορεί να εκδηλώσουν συμπεριφορές αυξημένης επιθετικότητας και βίας, εκδικητικότητα, ανασφάλεια, άγχος, κατάθλιψη, μετατραυματικό στρες, διαταραχές ύπνου και σωματόμορφες διαταραχές, φόβο, πανικό και κακές σχολικές επιδόσεις με σοβαρές επιπτώσεις για την υπόλοιπη ζωή τους (Jabbar & Zaza, 2014). Τα παιδιά πρόσφυγες στην Ελλάδα προέρχονται κυρίως από τέτοιες περιοχές (Συρία, Ιράκ, Αφγανιστάν), ενώ παράλληλα έχουν βιώσει την εμπειρία μας συχνά επικίνδυνης μετακίνησης.

Επιπλέον, η θέση μερικών εξ αυτών, κυρίως όσων φιλοξενούνται σε Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης και σε Ανοιχτά Κέντρα Φιλοξενίας μεταναστών, επιβαρύνεται από περιστατικά βίας και κακοποίησης σε χώρους που συνωστίζονται

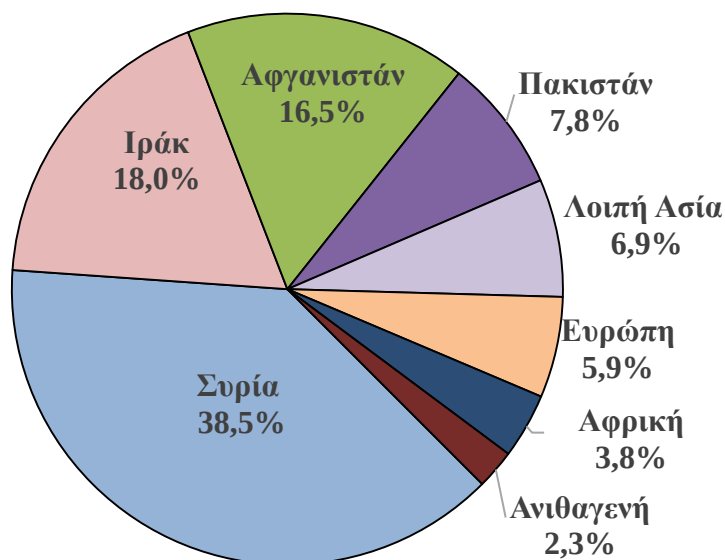
¹⁷ Από το 2015 έχουν διασχίσει την χώρα με σκοπό χώρες της Ευρώπης πάνω από 1 εκατομμύριο πρόσφυγες και μετανάστες σύμφωνα με στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179> (προσπέλαση: 20/11/2018)

¹⁸ Τα παιδιά πρόσφυγες ηλικίας έως 14 ετών αναλογούν στο 72,5% και τα παιδιά 14-17 ετών στο 27,5% του συνόλου. Με βάση το φύλο στις μικρότερες ηλικίες η αναλογία είναι 53% άνδρες και 47% γυναίκες ενώ στα μεγαλύτερες 14-17 ετών 80% άνδρες και 20% γυναίκες αντιστοίχως.

¹⁹ Σύμφωνα στοιχεία που έδωσε στην δημοσιότητα ο Υπουργός Μεταναστευτικής πολιτικής τον Σεπτέμβριο του 2018, στην Ελλάδα βρίσκονται περίπου 70.000 πρόσφυγες και μετανάστες, από τους οποίους 25.000 μένουν σε διαμερίσματα, περίπου 23.000 με 25.000 σε Δομές Φιλοξενίας και περίπου 20.000 είναι στα νησιά (Τα Νέα, 19/09/2018) <https://www.tanea.gr/2018/09/19/greece/vitsas-70-000-prosphyges-kai-metanastes-vriskontai-stin-ellada/> (προσπέλαση: 20/11/2018)

άτομα διαφορετικών εθνικοτήτων και θρησκειών, με τους άνδρες να υπερτερούν αριθμητικά κατά πολύ²⁰ και με κακές συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης. Η έκθεση των παιδιών σε τέτοια περιβάλλοντα επιδεινώνει τις ήδη βεβαρημένες τραυματικές εμπειρίες τους (The Guardian, 3/10/2018)²¹.

Παιδιά Αιτούντες ασύλου κατά υπηκοότητα 2017

Πηγή: Eurostat-Database: Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex Annual aggregated data (rounded) [migr_asyappctza]

Οι Ρομά αποτελούν την πλέον περιθωριοποιημένη πληθυσμιακή ομάδα στην Ευρώπη. Ο πληθυσμός τους στην Ελλάδα εκτιμάται από 120.000 έως 300.000 άτομα χωρίς να υπάρχουν επίσημα στοιχεία, δεδομένου ότι δεν αναγνωρίζονται επίσημα ως μειονοτική ομάδα. Τα παιδιά Ρομά αποτελούν την μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα, αναλογώντας στο 45% του συνόλου (Εξαρχος, 1998). Ο υψηλός δείκτης γονιμότητας, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τα υψηλά ποσοστά μονογονεϊκότητας, ανεργίας, υποαπασχόλησης και παράτυπης εργασίας ιδιαίτερα στους νέους, κακές συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής, αδυναμία πρόσβασης σε παροχές υγείας, χαμηλό προσδόκιμο ζωής και οι συνθήκες στέγασης αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της ζωής αυτής της ομάδας (FRA, 2014). Τα παιδιά Ρομά, είτε διαμένουν σε κανονικές κατοικίες είτε σε συχνά παράνομους καταυλισμούς, είναι αρκετά ή πολύ πιθανό να βιώνουν συνθήκες απόλυτης φτώχειας, να μην ενταχθούν καθόλου στην εκπαίδευση ή να αποχωρήσουν

²⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία των αιτούντων ασύλου στην Ελλάδα, το 68% αυτών είναι άνδρες. Eurostat-Database: Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex Annual aggregated data (rounded) [migr_asyappctza]

²¹ <https://www.theguardian.com/global-development/2018/oct/03/trauma-runs-deep-for-children-at-dire-lesbos-camp-moria> (προσπέλαση: 20/11/2018)

πρόωρα από αυτή, οι γυναίκες να τεκνοποιήσουν σε νεαρή ηλικία και να υποστούν διακρίσεις λόγω της καταγωγής τους, με καθοριστικές επιπτώσεις στην περιθωριοποίηση και στη γκετοποίησή τους (European Roma Rights Center, 2003).

Τα παιδιά με αναπηρίες είναι εξίσου ευάλωτα και εκτεθειμένα σε κίνδυνο να βιώσουν αντίστοιχες καταστάσεις. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO)²² προσδιορίζει την αναπηρία ως έναν όρο-«ομπρέλα» που περιλαμβάνει τη σωματική βλάβη, νοούμενη ως πρόβλημα στη δομή ή λειτουργία του σώματος, με τους περιορισμούς στις δραστηριότητες και στη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Γενικά, υπολογίζεται ότι περίπου το 18% του ενήλικου πληθυσμού αντιμετωπίζει αντίστοιχους περιορισμούς λόγω κάποιας μορφής βλάβης στην Ελλάδα²³. Ωστόσο, ο αριθμός των παιδιών με αναπηρία παραμένει άγνωστος κυρίως λόγω της αδυναμίας καταγραφής των ατόμων που βρίσκονται σε ιδιωτικές δομές και που απομονώνονται στο οικογενειακό περιβάλλον. Με βάση κάποιες εκτιμήσεις, περίπου 36.000 νέοι ως και 25 ετών λαμβάνουν επίδομα πρόνοιας και 2.300 σύνταξη αναπηρίας (ΗΔΙΚΑ, 2015), 20.000 άτομα είναι ενταγμένα στις 857 μονάδες ειδικής αγωγής, εκ των οποίων περίπου το 80% είναι κάτω των 18 ετών σύμφωνα με στοιχεία του 2016²⁴.

Επίσης, από παλαιότερες έρευνες προκύπτει ότι το 2.6% του πληθυσμού ηλικίας 15-24 ετών αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα υγείας²⁵. Τα άτομα με αναπηρία και ιδιαίτερα τα παιδιά είναι αρκετά πιθανό πέρα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν από τη σωματική βλάβη, να διαβιούν σε συνθήκες φτώχειας, να στιγματίζονται, να υπόκεινται σε διακρίσεις και ρατσισμό, να μην έχουν δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση και στα εργασιακά δίκτυα και να δυσκολεύονται στην εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών και στη συμμετοχή στις κοινωνικές δραστηριότητες (WHO, 2011). Παρά τη βελτίωση στις δομές (ιδρυματικές και μη), στη συμμετοχή στην εκπαίδευση και απασχόληση, στην προσβασιμότητα σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, ο κοινωνικός αποκλεισμός παραμένει σημαντικό πρόβλημα για τα παιδιά και νέους με αναπηρία.

²² <https://www.who.int/topics/disabilities/en/> (προσπέλαση: 20/11/2018)

²³ Eurostat-Database, Population by sex, age and disability status (hlth_dpeh005)

²⁴ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση - λήξη / 2016. Πίνακας 1: Σχολικές μονάδες και τρόπος λειτουργίας τους κατά τύπο σχολικής μονάδας, Περιφέρεια και Νομό και Πίνακας 7^A: Μαθητές κατά φύλο, έτος γέννησης, κατηγορία ειδικής εκπαιδευτικής ανάγκης, τύπο σχολικής μονάδας, Περιφέρεια και Νομό. <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SED41/2016> (προσπέλαση: 20/11/2018)

²⁵ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Ειδική Έρευνα για τα άτομα με Προβλήματα Υγείας ή Αναπηρία (ad hoc 2002) / 2002. Ύπαρξη προβλήματος υγείας ή αναπηρίας, κατά φύλο, ηλικία και κατάσταση απασχόλησης. <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO12/2002> (προσπέλαση: 20/11/2018)

Από τα πρώτα στάδια της ζωής τους, τα παιδιά εντάσσονται σε μια διαδικασία διαγενεακής σύνδεσης, η οποία μέσω της εκμάθησης και αφομοίωσης μιας διαμορφωμένης κουλτούρας θα επιφέρει την κοινωνική ενσωμάτωσή τους (Giddens, 2002, σ. 76). Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνικοποίηση λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου της παιδικής ηλικίας και εξασφάλισης της πολιτιστικής συνέχειας που διαμορφώνεται είτε κοινωνικά (οικογένεια και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον) είτε θεσμικά μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος. Τα παιδιά, ενταγμένα στην υποχρεωτική εκπαίδευση, έρχονται σε άμεση και συστηματική επαφή με κυρίαρχα και ορισμένα πολιτιστικά αντικείμενα, τα οποία μέσω της μάθησης και της εμπειρίας (μαθήματα εικαστικών, μουσικής, χορού κλπ) τα αποκρυπτογραφούν και τα αφομοιώνουν. Ωστόσο, αυτή η μαζική διαδικασία δεν οδηγεί σε ένα τυποποιημένο αποτέλεσμα, δεδομένου ότι υπεισέρχονται εξωγενείς παράγοντες που σχετίζονται κυρίως με την κοινωνική ή ταξική προέλευση του παιδιού, καθορίζουν σημαντικά και τελικά διαμορφώνουν διαφορετικά πρότυπα στη συμμετοχή και κατανάλωση του πολιτιστικού προϊόντος (Dimaggio & Useem, 1978).

Παράλληλα, τα παιδιά, βρισκόμενα σε μια διαλεκτική σχέση με τον κόσμο των ενηλίκων, διαμορφώνουν μέσα από τις μεταξύ τους σχέσεις και το παιχνίδι τις δικές τους «κουλτούρες» που είτε διαθλούν ή δραματοποιούν, είτε μετασχηματίζουν όψεις της κουλτούρας των ενηλίκων (Committee on the Rights of the Child, 2013). Οι θετικές επιδράσεις των ομαδικών παιχνιδιών ενταγμένων είτε στην καθημερινή πρακτική είτε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα συμβάλλουν σημαντικά στη βελτίωση του πνεύματος συνεργασίας, συμφιλίωσης, επίλυση προβλημάτων και συγκρούσεων, στην ανεκτικότητα, φαντασία, αυτοέλεγχο, στην ανεξάρτητη σκέψη, στην ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών κ.ά. (Woolf, 2012).

Παράλληλα, τα παιδιά επεξεργάζονται δημιουργικά και προσλαμβάνουν τα ερεθίσματα του κόσμου των ενηλίκων, διαμορφώνοντας τις δικές τους μοναδικές και αυτόνομες ομαδικές κουλτούρες που σε τελική ανάλυση αναπαράγουν ή/και εμπλουτίζουν την κουλτούρα των ενηλίκων (Corsaro, 1992). Στους έφηβους και στους νέους, οι οποίοι διαθέτουν μεγαλύτερες δυνατότητες και περισσότερες ανησυχίες, οι κουλτούρες των ομηλικών λαμβάνουν εντονότερη δυναμική παρέμβασης και αναδιαμόρφωσης της κουλτούρας των ενηλίκων και του πολιτιστικού προϊόντος μέσα

από την ανάπτυξη λεκτικού ιδιώματος, της εξωτερικής εμφάνισης και συμπεριφοράς, καθώς και από καλλιτεχνικές δραστηριότητες (Kinney, 1999). Η παιδική ηλικία και η νεότητα αποτελούν τις μοναδικές ηλικιακές κατηγορίες, κατά τις οποίες το άτομο έρχεται σε συχνή ή ακόμα αναγκαστική επαφή με τον πολιτισμό και παράλληλα συμβάλουν στην εξέλιξη και αναπαραγωγή του πολιτιστικού προϊόντος.

Ωστόσο, η πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά και στις υπηρεσίες δεν είναι εξασφαλισμένη για το σύνολο της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί μετέτρεψαν την οικογένεια από οργανισμό εργασίας σε οργανισμό διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου (Zeldin, 1997), για την αξιοποίηση του οποίου εξελίχθηκαν και δημιουργήθηκαν νέες επιλογές αναψυχής και πολιτισμού, αποκλείοντας ταυτόχρονα τμήματα του πληθυσμού που δεν είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά (Masterman, 1909).

Τα φτωχότερα νοικοκυριά δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα για αγορά ενός βιβλίου, επίσκεψης σε έναν εκθεσιακό χώρο ή παρακολούθησης κάποιας παράστασης - ακόμα και σε μεταγενέστερες περιόδους που η οικονομική ανάπτυξη βελτίωσε το γενικό βιοτικό επίπεδο- με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό τους από πολιτιστικές δραστηριότητες που συν τω χρόνω εξελίχθηκαν σε κοινές για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, θεωρούμενα ως ελλειμματικοί καταναλωτές (Μπάουμαν, 2004), δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τα πολιτιστικά πρότυπα που η καταναλωτική κοινωνία έθετε και οι πρακτικές που ακολουθούσαν στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους συχνά απαξιωνόνταν ή στιγματίζονταν.

Η σχέση της φτώχειας και της κοινωνικής μειονεξίας με τα κυρίαρχα πολιτιστικά πρότυπα ακολουθεί ιστορικά υπόγειες διαδρομές. Τα μέλη των χαμηλότερων στρωμάτων του πληθυσμού χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή ιστορικών μνημείων και, παράλληλα, οι «περιθωριακές» μορφές τέχνης τους ενσωματώθηκαν, τελικά, στην κυρίαρχη κουλτούρα (Gans, 1972)²⁶. Ο Park (1928: 881) είχε ορίσει τον μετανάστη, ο οποίος αναμειγνύει διαφορετικές και συγκρουόμενες κουλτούρες, ως τον «οριακό άνθρωπο» και διαπίστωσε ότι *«είναι στο μυαλό του οριακού ανθρώπου που οι συγκρουόμενες κουλτούρες συναντιούνται και συγχέονται. Είναι, συνεπώς, στο μυαλό του οριακού ανθρώπου όπου η διαδικασία του πολιτισμού εξελίσσεται εμφανώς...»*.

²⁶ Η μουσική Jazz, Blues, οι χοροί Flamenco, Tango και άλλες μουσικοχορευτικές λαϊκές παραδόσεις, όπως το ρεμπέτικο, καθώς και η υψηλή συμμετοχή των Ρομά στην ελληνική μουσική, αποτελούν παραδείγματα αυτής της ενσωμάτωσης.

Από την άλλη πλευρά, τα ίδια στοιχεία της κουλτούρας των κοινωνικά μειονεκτούντων ομάδων που αναδείχθηκαν σε πολιτιστικά προϊόντα μαζικής κατανάλωσης, αποτέλεσαν και χαρακτηριστικά διαφοροποίησης που τροφοδότησαν κοινωνικές θεωρίες της υποκουλτούρας της φτώχειας (Lewis, 1966) και του κοινωνικού υποστρώματος (Murray, 1994) που εντόπιζαν ως αίτιο και παράγοντα αναπαραγωγής της κοινωνικής μειονεξίας τη διαγενεακή μεταβίβαση της κουλτούρας της.

Τα παιδιά και οι νέοι των χαμηλότερων εισοδηματικών ομάδων ωφελήθηκαν από τη μαζικοποίηση στην παραγωγή και κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών, αποκτώντας πρόσβαση σε ορισμένα καλλιτεχνικά και πολιτιστικά προϊόντα. Εντούτοις, αποκλείονται από άλλες μορφές τέχνης που διαχρονικά εμφανίζονται να απευθύνονται σε μεσαία και ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Η «ταξική» διαφοροποίηση στην κατανάλωση προϊόντων του πολιτισμού δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της οικονομικής αδυναμίας, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό συνδέεται με χαρακτηριστικά της κοινωνικής μειονεξίας, όπως το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και τη θέση στην αγορά εργασίας (Dimaggio & Useem, 1978). Τα παιδιά προερχόμενα από νοικοκυριά με χαμηλό κοινωνικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο είναι αρκετά πιθανό να συγκροτούν ένα επίσης χαμηλό πολιτιστικό κεφάλαιο.

Οι προσλαμβάνουσες εικόνες από την οικογένεια, αλλά και οι πιθανές αντιδράσεις απέναντι σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα προσαρμοσμένο στα πρότυπα και στην κουλτούρα της μεσαίας τάξης (Ryan, 1972), θέτουν φραγμούς στην επαφή με μορφές τέχνης προκαλώντας τελικά την αδιαφορία προς αυτές. Συνεπώς, ο αποκλεισμός από πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες ενδέχεται να λαμβάνει λανθάνουσα μορφή, με αποτέλεσμα να μην θεωρείται τελικά «αποκλεισμός», εφόσον το άτομο δεν επιθυμεί την συμμετοχή του. Όπως έχει επισημάνει ο Bourdieu (1968, σ. 594), *«το έργο τέχνης νοούμενο ως συμβολικό περιουσιακό στοιχείο (και όχι ως οικονομικό κεφάλαιο, το οποίο μπορεί επίσης να υπάρχει) υφίσταται μόνο ως τέτοιο για ένα άτομο που έχει τα μέσα να το προσαρμόσει ή με άλλα λόγια να το αποκρυπτογραφήσει»*.

Η οικονομική κρίση του 2009 είχε σημαντικές επιπτώσεις σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία δύο χρόνια οι οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες εμφανίζουν σημάδια βελτίωσης, το αποτύπωμα της πολυδιάστατης κρίσης παραμένει ισχυρό. Επίσης, παρόλο που το Α.Ε.Π. (Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν) εμφανίζεται οριακά θετικό τα τελευταία δύο χρόνια, έχει μειωθεί σωρευτικά κατά 24,5% μεταξύ των 2009 και 2017²⁷. Επίσης, ενώ η ανεργία σημειώνει τάσεις αποκλιμάκωσης από το πολύ υψηλό ποσοστό 27,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 2013, κυμαίνεται ακόμα σε υψηλά επίπεδα της τάξεως του 20%²⁸. Οι μεταβολές στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με την υψηλή φορολογία συμπιέζουν το μέσο εισόδημα των νοικοκυριών, το οποίο μεταξύ 2009 και 2017 μειώθηκε κατά 37,7%, με αποτέλεσμα η άμεση ανάκαμψή του σε επίπεδα προ της κρίσης να φαίνεται δύσκολη, εφόσον παρά τη μείωση της ανεργίας σημείωσε οριακή ετήσια αύξηση κατά 1,4% το 2017 για πρώτη φορά από το 2010²⁹.

Τα παιδιά αποτελούν την κατηγορία του πληθυσμού που ιστορικά επηρεάζεται σε εντονότερο βαθμό από τις έντονες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές. Από το 2011 (οι ετήσιες έρευνες EU-SILK αφορούν στο προηγούμενο έτος), οι κοινωνικοί δείκτες άρχισαν να παρουσιάζουν γενικά έντονη αυξητική τάση. Τα παιδιά σε κίνδυνο φτώχειας στην Ελλάδα ξεπέρασαν το μισό εκατομμύριο και αναδείχθηκαν μορφές ακραίας φτώχειας που διατηρούνται μέχρι και το 2017 παρά τη γενικότερη βελτίωση των δεικτών³⁰. Στα παιδιά των αλλοδαπών, στα οποία η φτώχεια διαχρονικά κυμαινόταν σε υψηλότερα επίπεδα, η αύξηση της ανεργίας³¹, οδήγησε σε περαιτέρω επιβάρυνση του βιοτικού τους επιπέδου, επηρεάζοντας τον μισό πληθυσμό. Οποσδήποτε η κατάσταση μετά το 2013 εμφανίζεται βελτιωμένη, ωστόσο, δεδομένου

²⁷ Eurostat-Database, GDP and main components (output, expenditure and income) [nama_10_gdp]

²⁸ Eurostat-Database, Unemployment by sex and age - annual average [une_rt_a]

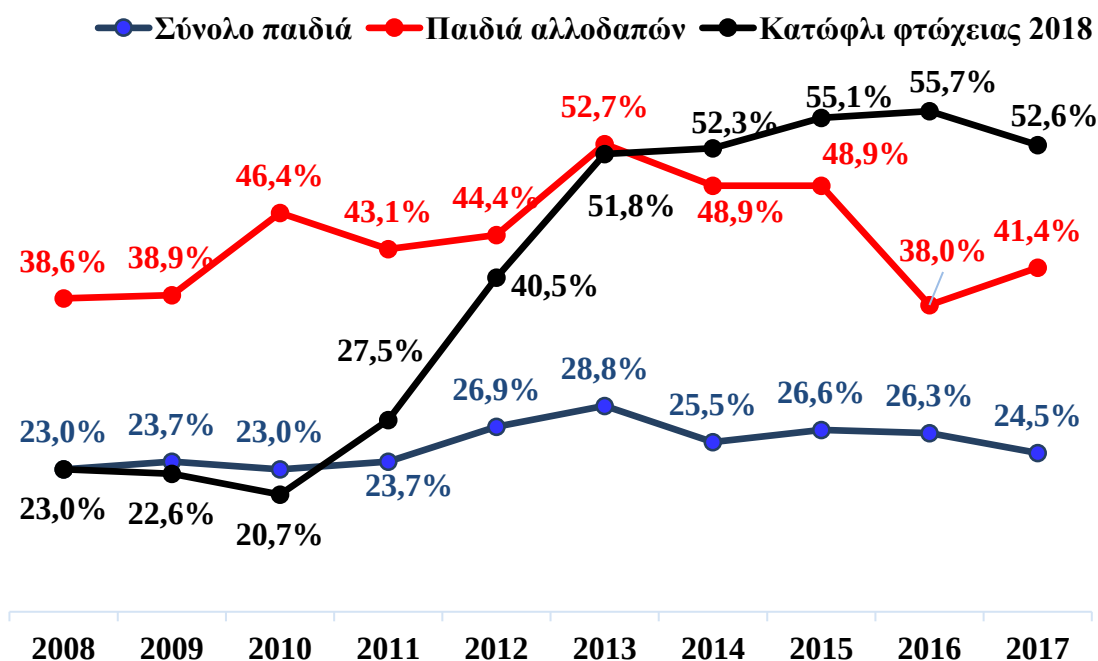
²⁹ Eurostat-Database, Mean and median income by household type - EU-SILC survey [ilc_di04]

³⁰ Τα παιδιά στην Ελλάδα που ζουν σε νοικοκυριά σε κίνδυνο φτώχειας και με χαμηλή ένταση εργασίας και με σοβαρή υλική στέρηση, το 2013 έφθασαν το 7,4% και έκτοτε υπολογίζονται σε 100.000 και πλέον. Eurostat-Database, Intersections of Europe 2020 poverty target indicators by age and sex [ilc_pees01], Population at risk of poverty, severely materially deprived and living in a household with low work intensity

³¹ Η συνολική ανεργία στους αλλοδαπούς (ηλικίες 15-64) έφθασε το 38,2% το 2013, ενώ σταδιακά μειώθηκε στο 27,8% του εργατικού δυναμικού το 2017 διατηρώντας διαφορά 7 ποσοστιαίων μονάδων υψηλότερη από την συνολική ανεργία στην Χώρα. Eurostat-Database, Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_organ]

ότι το όριο της εισοδηματικής φτώχειας υπολογίζεται ως ποσοστό (60%) του μειωμένου μέσου εισοδήματος, αν το κατώφλι της φτώχειας υπολογιστεί με εισοδηματικούς όρους του 2018 (εκφρασμένου σε τρέχουσες τιμές με βάση τον πληθωρισμό), διαπιστώνεται ότι τα μισά παιδιά στην Ελλάδα ενδεχομένως να βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας.

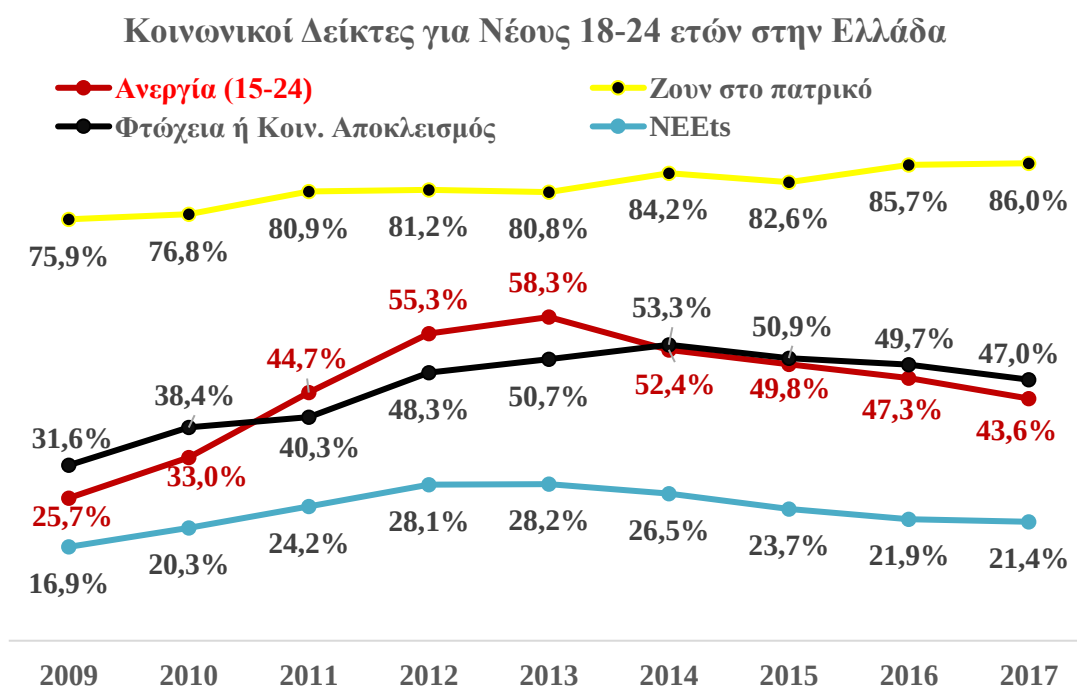
Παιδική φτώχεια στην Ελλάδα 2008-2017

Πηγή: Eurostat-Database, At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex - EU-SILC survey [ilc_li02], At-risk-of poverty rate for children by country of birth of their parents (population aged 0 to 17 years) [ilc_li34] και At-risk-of-poverty rate anchored at a fixed moment in time (2008) by age and sex - EU-SILC survey [ilc_li22b]

Ανάλογη εικόνα εμφανίζει και ο δείκτης φτώχειας ή ο κοινωνικός αποκλεισμός που συνδέει τη φτώχεια με τη χαμηλή ένταση εργασίας και τις υλικές στερήσεις στο νοικοκυριό. Με στοιχεία του 2017, το 36,2% (ή 672.000 άτομα) των παιδιών κάτω των 18 ετών βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο υπο-δείκτης των υλικών στερήσεων που αποτυπώνει σε μεγαλύτερο βαθμό τα επίπεδα της πραγματικής φτώχειας. Τα παιδιά που διαβιούν σε περιβάλλοντα με κίνδυνο να αποστερούνται βασικά και σημαντικά αγαθά και υπηρεσίες με στοιχεία του 2017 ανέρχονται σε 442.000 άτομα και αναλογούν στο 23,8% του συνόλου των ανηλίκων, έχοντας σχεδόν διπλασιαστεί από το 2009 (12,2%). Επιπλέον, η επιμέρους εξέταση του δείκτη αναδεικνύει ότι το εύρος των επιπτώσεων της κρίσης δεν περιορίζεται στα χαμηλότερα στρώματα του γενικού πληθυσμού και

ιδιαίτερα στα παιδιά, δεδομένου ότι η υλική αποστέρηση πλέον επηρεάζει εντονότερα και υψηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες του πληθυσμού.

Πηγή: Eurostat-Database: Share of young adults aged 18-34 living with their parents by age and sex - EU-SILC survey [ilc_lvps08], Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and citizenship (NEET rates) [edat_lfse_23], Unemployment rates by sex, age and citizenship (%) [lfsa_urgan], People at risk of poverty or social exclusion by age and sex [ilc_peps01]

Οι νέοι ηλικίας έως 24 ετών και, ιδιαίτερα, οι αλλοδαποί διαχρονικά αντιμετώπιζαν μεγαλύτερες δυσκολίες στις συνθήκες διαβίωσής τους, οι οποίες με την κρίση επιδεινώθηκαν και παραμένουν έντονες παρά τη μερική αποκλιμάκωση των δεικτών. Η ανεργία, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι σοβαρές υλικές στερήσεις³² πλήττουν έντονα αυτήν την ηλικιακή κατηγορία, οδηγώντας στην επιμήκυνση της παραμονής τους στο πατρικό νοικοκυριό και την εξάρτησή τους από αυτό, με το φαινόμενο αυτό να επεκτείνεται και σε μεγαλύτερες ηλικίες³³. Η υψηλή ανεργία στην ομάδα έχει αυξήσει τον αριθμό των νέων που δεν εργάζονται και δεν συμμετέχουν στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση (NEETs). Παράλληλα, οι αλλαγές στην αγορά εργασίας ενισχύουν τις ευέλικτες μορφές της, δεδομένου ότι στους νέους

³² Το 28,1% των νέων ηλικίας 18-24 ετών διαβιώνει σε νοικοκυριά με υλικές στερήσεις, σύμφωνα με στοιχεία του 2017. Eurostat-Database, Severe material deprivation rate by age and sex [ilc_mddd11].

³³ Στις ηλικίες 25-34 ετών το 56,3% του συνόλου διαμένει στο πατρικό νοικοκυριό (Στοιχεία 2017). Eurostat-Database, Share of young adults aged 18-34 living with their parents by age and sex - EU-SILC survey [ilc_lvps08]

η προσωρινή απασχόληση κατανέμεται σε υψηλά επίπεδα και η μερική απασχόληση αυξάνεται³⁴, και σε συνδυασμό με τις χαμηλές απολαβές ακυρώνουν τις ευεργετικές επιδράσεις της εργασίας στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, παρατείνοντας την παραμονή στο πατρικό νοικοκυριό ή σε συνθήκες φτώχειας³⁵. Οι νέοι στην Ελλάδα λόγω της οικονομικής κρίσης βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο να έρθουν αντιμέτωποι με την απόρριψη και την ακύρωση των προσδοκιών τους με συχνά απρόβλεπτες συνέπειες για την ψυχολογία τους και για την κοινωνική τους συμπεριφορά και ένταξη.

Συγχρόνως, τα παιδιά και οι νέοι στην Ελλάδα ζουν σε ένα περισσότερο βίαιο περιβάλλον. Λόγω της οικονομικής κρίσης έχουν αυξηθεί τα περιστατικά βίας τόσο σε επίπεδο καταγεγραμμένης εγκληματικότητας όσο και σε επίπεδο καταγγελιών. Η εγκληματικότητα εμφανίζει αυξητικές τάσεις από το 2016 ιδιαίτερα τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας³⁶, ενώ σε επίπεδο καταγγελιών για ηλεκτρονικά εγκλήματα από το 2014 και μέχρι το 2016 το 20% αυτών αφορά σε περιπτώσεις παιδικής πορνογραφίας (SafeLine, Annual Report 2017)³⁷. Το 2014 και 2015 σημειώθηκε αύξηση των καταγγελιών και των καταγεγραμμένων επιθέσεων με ρατσιστικά και ξενοφοβικά κίνητρα, κυρίως σε βάρος προσφύγων και μεταναστών και σε άλλες ομάδες του πληθυσμού³⁸. Η βία επηρεάζει έμμεσα και άμεσα τα παιδιά είτε ως παρατηρητές μέσω των μέσων ενημέρωσης και του διαδικτύου, είτε ως θύματα ή ως θύτες. Σ' αυτό το πλαίσιο εδράζεται η ενδοσχολική βία (και ο εκφοβισμός), κυρίως στα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών, στην οποία η χώρα καταγωγής αποτελεί σημαντικό κίνητρο (Αρτινοπούλου κ.ά., 2016). Συγχρόνως, τα παιδιά και οι νέοι ηλικίας ως 24 ετών αποτελούν από το 2012 μέχρι το 2017 το 20% των γνωστών δραστών των

³⁴ Οι προσωρινά απασχολούμενοι ηλικίας 15-24 ετών αναλογούν στο 30% του εργατικού δυναμικού της ομάδας αυτής (Eurostat-Database, Temporary employees as percentage of the total number of employees, by sex, age and citizenship (%) [lfsa_etpgan]) ενώ εκείνοι που απασχολούνται σε θέσεις μερικής απασχόλησης αναλογούν στο 27,1% αντιστοίχως με αυξητικές τάσεις, σύμφωνα με στοιχεία του 217 (Eurostat-Database, Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age (%) [lfsa_ertpg]).

³⁵ Οι νέοι ηλικίας 15-24 ετών που χαρακτηρίζονται εργαζόμενοι σε κίνδυνο φτώχειας για το 2017 αναλογούσαν στο 14,5% ενώ για την προηγούμενη τριετία (2014-2016) στο 20% του συνόλου των απασχολούμενων της ηλικιακής κατηγορίας. (Eurostat-Database, In-work at-risk-of-poverty rate by age and sex - EU-SILC survey [ilc_iw01])

³⁶ Eurostat-Database: Recorded offences by offence category - police data [crim_off_cat]

³⁷ http://www.safeline.gr/sites/default/files/safeline_annual_report_2017gr.pdf (προσπέλαση: 21/11/2018)

³⁸ Δίκτυο καταγραφής περιστατικών ρατσιστικής βίας 2017, http://rvrn.org/wp-content/uploads/2018/03/Report_2017gr.pdf (προσπέλαση: 21/11/2018)

διαπραχθέντων αδικημάτων που τελέστηκαν και αυτήν την περίοδο³⁹.

Η μείωση των εισοδημάτων ως παρεπόμενο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα μετέβαλε και τις καταναλωτικές συνήθειες των νοικοκυριών. Συνολικά, στο διάστημα μεταξύ 2009 και 2017 οι συνολικές αγορές των νοικοκυριών μειώθηκαν κατά 31,5%, ενώ στα νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο παιδί κατά 29,4%⁴⁰. Ο περιορισμός του εισοδήματος, ή όποια έντονη μεταβολή, εξαναγκάζει το άτομο, σε βάθος χρόνου, να αναθεωρήσει την κατανομή των δαπανών του και να την επαναξιολογήσει με γνώμονα τις αναδυόμενες ανάγκες, οι οποίες κατά την προηγούμενη περίοδο ήταν καλυμμένες (Maslow, 1943). Υπό αυτό το πρίσμα, τα νοικοκυριά με παιδιά προκειμένου να καλύψουν βιολογικές ή άλλες βασικές ανάγκες περιόρισαν περισσότερο ποιοτικές δαπάνες, όπως υπηρεσίες αναψυχής και πολιτισμού που μειώθηκαν μεταξύ 2009 και 2017 κατά 28,9% (ΕΛ.ΣΤΑΤ., ό.π.).

Πέρα από τη μείωση του εισοδήματος, οι αλλαγές στην κατανάλωση των νοικοκυριών με παιδιά ή μη επηρεάζονται από τις μεταβολές στις συνήθειες και συσχετίζονται με την κατανομή διαθέσιμου χρόνου ελεύθερου και μη. Οι μειώσεις σε δαπάνες για κινηματογράφο, θέατρα, βιβλία, περιοδικά, πιθανώς να συνδέονται με τις αυξήσεις των δαπανών για προϊόντα τεχνολογίας (κινητή τηλεφωνία, διαδικτυακές συνδέσεις κλπ) που υποδηλώνουν τη διευρυνόμενη καθημερινή χρήση τέτοιων προϊόντων και υπηρεσιών. Παράλληλα, η αύξηση των δαπανών για γυμναστήρια, αθλητικά είδη ένδυσης και υπόδησης και για αγορά ποδηλάτων (υπερτριπλασιασμός μεταξύ 2009-2017), αποτυπώνει τις σύγχρονες τάσεις στην άσκηση και άθληση.

Ο χρόνος των παιδιών και νέων έως 24 ετών δομείται διαφορετικά από εκείνον των ενηλίκων, έχοντας ως κύριο χαρακτηριστικό τον ρόλο των «σπουδών» (παρακολούθηση μαθημάτων, μελέτη, φροντιστήρια) στην καθημερινότητά τους. Συνολικά, ο μέσος χρόνος που δαπανούν τα παιδιά 10-19 ετών και οι νέοι 20-24 ετών για Προσωπική φροντίδα, Σπουδές, Απασχόληση και Μετακινήσεις καταλαμβάνει περίπου το 75% και 68% αντίστοιχα του 24ώρου τους. Ο υπολοίπων διαθέσιμος χρόνος, που μπορεί να θεωρηθεί ως ο ελεύθερος, δομείται διαφορετικά μεταξύ των τριών ηλικιακών ομάδων. Τα μικρότερα παιδιά παρακολουθούν περισσότερο τηλεόραση (32% του ελεύθερου χρόνου) και απασχολούνται με παιχνίδια (18,9% εκ

³⁹ ΕΛ.ΣΤΑΤ. Διαπραχθέντα αδικήματα και θεωρούμενοι ως δράστες αυτών κατά εθνικότητα, φύλο και τάξεις ηλικιών ετών 2000, 2005, 2010 – 2017.

⁴⁰ ΕΛ.ΣΤΑΤ. Οικογενειακοί προϋπολογισμοί (από 2008 και μετά), 1.05: Μέσος όρος μηνιαίων αγορών και σε είδος απολαβών των νοικοκυριών ανάλογα με την σύνθεση του νοικοκυριού και κατά τρόπο κτήσεως. Σύνολο Χώρας 2009/2017.

του οποίου 8,6% παιχνίδια στον ηλεκτρονικό υπολογιστή), οι δύο μεγαλύτερες ομάδες παρακολουθούν τηλεόραση σε μικρότερο βαθμό και χρησιμοποιούν περισσότερο τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας⁴¹, ενώ διαπιστώνεται ότι στις μεγαλύτερες ηλικίες ο χρόνος κατανέμεται σε περισσότερες δραστηριότητες (πίν. 4).

Κατανομή του μέσου όρου της Χρήσης Χρόνου Παιδιών και Νέων κατά ομάδες ηλικιών και κύρια δραστηριότητα. (2013-2014)						
Κύρια δραστηριότητα	Ομάδες Ηλικιών					
	10-14		15-19		20-24	
	M.X.*	%	M.X.	%	M.X.	%
• Προσωπική Φροντίδα • Σπουδές • Απασχόληση • Μετακινήσεις	11:47	49.1	11:19	47.1	11:41	48.7
	05:04	21.1	05:17	22.0	02:04	8.6
	-	0.0	00:21	1.5	01:08	4.7
	00:56	3.9	01:05	4.5	01:21	5.6
• Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης • Τηλεόραση, Video, DVD	02:11	9.1	01:49	7.6	02:11	9.1
	01:58	8.2	01:26	6.0	01:42	7.1
• Τέχνες, Χόμπι, Τεχνολογίες Πληροφορικής & Επικοινωνίας, Παιχνίδια • Πληροφόρηση και Επικοινωνία μέσω Η/Υ ή άλλο	01:57	8.1	01:31	6.3	02:06	8.8
	00:33	2.3	00:58	4.0	01:29	6.2
• Κοινωνική Ζωή, Αναψυχή και Πολιτισμός	00:46	3.1	01:14	5.1	01:20	5.5
• Αθλήματα και Υπαίθριες δραστηριότητες • Φροντίδα νοικοκυριού • Εθελοντική εργασία και Συναντήσεις	00:54	3.7	00:50	3.5	00:46	3.2
	00:22	1.5	00:31	2.1	01:17	5.3
	00:02	0.1	00:04	0.3	00:07	0.5
• Γενικό Σύνολο	24:00	100	24:00	100	24:00	100

* Μέσος όρος Χρόνου σε ώρες και λεπτά

Πίν. 4. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Έρευνα χρήσης χρόνου 2013, 3.01 Κατανομή της Χρήσης Χρόνου και συμμετοχή ατόμων κατά ομάδες ηλικιών, φύλο και κύρια δραστηριότητα του συνολικού πληθυσμού.

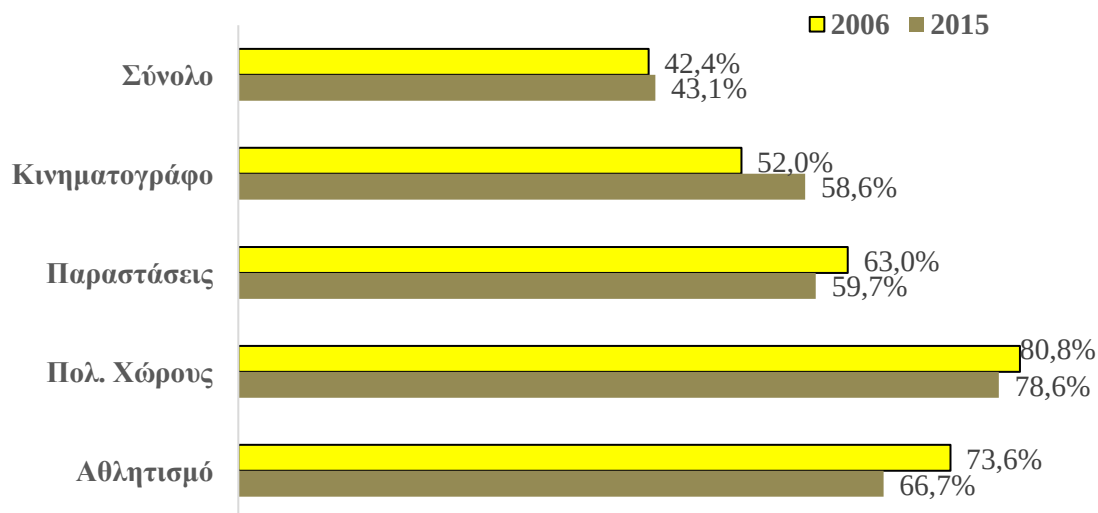
⁴¹ Η τηλεόραση καταλαμβάνει το 32% του ελεύθερου χρόνου των παιδιών ηλικίας 10-14 ετών, το 24% και 21,8% των ατόμων ηλικίας 15-19 ετών και 20-24 ετών αντιστοίχως. Στις ηλικίες 10-14 ετών τα «Παιχνίδια» αποσπούν το 18,9% του ελεύθερου χρόνου εκ του οποίου 8,6% παιχνίδια στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η πληροφόρηση και επικοινωνία με ηλεκτρονικά μέσα καλύπτει το 16,2% του ελεύθερου χρόνου στις ηλικίες 15-19 ετών και το 19,1% στις ηλικίες 20-24 ετών αντιστοίχως. ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Έρευνα χρήσης χρόνου 2013, 3.01 Κατανομή της Χρήσης Χρόνου και συμμετοχή ατόμων κατά ομάδες ηλικιών, φύλο και κύρια δραστηριότητα του συνολικού πληθυσμού.

Συνεπώς, οι υποχρεώσεις και οι προτεραιότητες των παιδιών και των νέων στην καθημερινότητά τους περιορίζουν τον διαθέσιμο χρόνο τους για δραστηριότητες που σχετίζονται και με τον Πολιτισμό. Από την ίδια έρευνα χρήσης χρόνου του 2013-2014 της ΕΛ.ΣΤΑΤ., προκύπτει ότι τα παιδιά και οι νέοι διαθέτουν ένα μέρος του ελεύθερου χρόνου τους σε δραστηριότητες άθλησης και σωματικής άσκησης - περισσότερο ο ανδρικός πληθυσμός, ο οποίος σε μεγαλύτερες ηλικίες τείνει να περιορίζεται. Αντίστροφα, για πολιτιστικές δραστηριότητες οι νέοι 20-24 ετών δαπανούν μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους συγκριτικά προς τις μικρότερες ηλικίες με το σύνολο των ηλικιακών κατηγοριών να προτιμούν περισσότερο τις κοινωνικές συναναστροφές και την ξεκούραση από τη συμμετοχή τους στην καλλιτεχνική και πολιτιστική ζωή. Για τις ηλικίες που είναι ενταγμένες στην βασική εκπαίδευση η επαφή με τον πολιτισμό εν μέρει συμπληρώνεται στα πλαίσια των αντίστοιχων σχολικών δραστηριοτήτων κυρίως εντός του σχολικού ωραρίου. Με βάση αυτά τα δεδομένα, ίσως μεγαλύτερη ενίσχυση στη συμμετοχή τους σε πολιτιστικές δραστηριότητες χρειάζονται οι νέοι άνω των 18 ετών.

Οι μεταβολές στις συνήθειες των ελληνικών νοικοκυριών που σχετίζονται με το Πολιτιστικό προϊόν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης προκύπτουν επίσης από την ανάλυση των στοιχείων των ad hoc ερευνών της Eurostat, EU-SILK για τη συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες για τα έτη 2006 και 2015. Γενικά, τα νοικοκυριά με εξαρτημένα παιδιά στην Ελλάδα συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στις πολιτιστικές δραστηριότητες συγκριτικά προς τα νοικοκυριά χωρίς παιδιά, με εξαίρεση τον πλέον ευάλωτο τύπο τους, τα μονογονεϊκά. Μεταξύ του 2006 και του 2015 δεν έχουν σημειωθεί τόσο έντονες μεταβολές στη συμμετοχή, αλλά περισσότερο στη συχνότητα της συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες.

Τα νοικοκυριά με παιδιά έτειναν να παρακολουθούν με μεγαλύτερη συχνότητα κατά τη διάρκεια του έτους ταινίες στους κινηματογράφους, σε ζωντανές παραστάσεις και σε αθλητικές δραστηριότητες το 2006 συγκριτικά προς το 2015. Εξαίρεση αποτελούν οι επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους (μουσεία, αρχαιολογικοί χώροι, εκθέσεις, γκαλερί κλπ), στις οποίες η συχνότητα σημείωσε σχετική αύξηση μεταξύ των δύο μετρήσεων.

Νοικοκυριά με Παιδιά που δεν έχουν συμμετάσχει σε Πολιτιστικές ή Αθλητικές δραστηριότητες κατά το τελευταίο έτος (2006-2015)

Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by income quintile, household type, degree of urbanization and activity type [ilc_scp04]

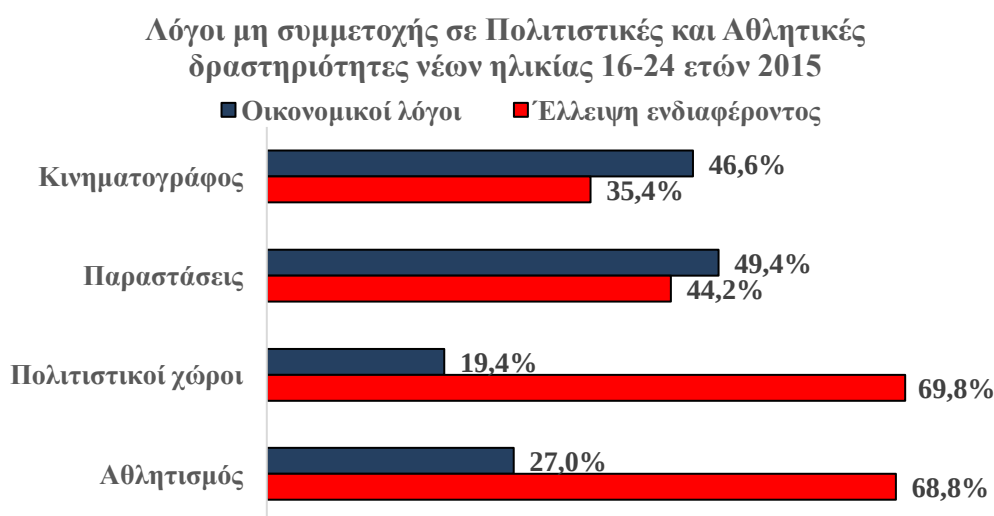
Η συμμετοχή ή δυνατότητα πρόσβασης στις πολιτιστικές δραστηριότητες επηρεάζεται επίσης από τον βαθμό αστικότητας. Σύμφωνα με τις παραπάνω έρευνες, τα νοικοκυριά με παιδιά που κατοικούν σε αστικές περιοχές έρχονται σε επαφή και περισσότερο συχνά με τα αντίστοιχα πολιτιστικά προϊόντα συγκριτικά με τα νοικοκυριά που διαμένουν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Στις δύο τελευταίες περιοχές η μηδενική συμμετοχή κατά το τελευταίο έτος αυξήθηκε μεταξύ 2006 και 2015 εντονότερα στα ημιαστικά νοικοκυριά, εφόσον στα αγροτικά αυτή η τάση ήταν και παρέμεινε σε πολύ υψηλά επίπεδα. Αυτό το φαινόμενο εντάσσεται στο πλαίσιο του ευρύτερου γεωγραφικού αποκλεισμού που σημειώνεται μεταξύ αστικών κέντρων και περιφέρειας στην Ελλάδα και επηρεάζει και άλλους τομείς άμεσα ή έμμεσα, όπως η υγεία, η εκπαίδευση και η κοινωνική και πολιτική συμμετοχή.

Παράλληλα, το εισόδημα εμφανίζεται σημαντικός παράγοντας στην προσβασιμότητα του πολιτιστικού προϊόντος. Τα νοικοκυριά με παιδιά που ανήκουν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια συμμετέχουν λιγότερο σε πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες, ωστόσο σε όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες η συχνότητα έχει μειωθεί μεταξύ 2006 και 2015, έχοντας μετατοπισθεί από περισσότερο από τέσσερις, σε μία με τρεις φορές το χρόνο (βλ. πίν. 5).

Συχνότητα συμμετοχής σε Πολιτιστικές και Αθλητικές δραστηριότητες τους τελευταίους 12 μήνες νέων ηλικίας 16-24 ετών (Σύγκριση 2006-2015)								
	Κινηματο- γράφος		Ζωντανές Παραστάσεις		Πολιτιστικοί χώροι		Αθλητισμός	
	2006	2015	2006	2015	2006	2015	2006	2015
	%	%	%	%	%	%	%	%
Όχι τους τελευταίους 12 μήνες	21.6	29.3	47.7	45.0	73.1	77.8	58.2	59.9
Τουλάχιστον μια φορά	78.4	70.7	52.3	55.0	26.9	22.2	41.8	40.1
Από 1-3 φορές	31.5	53.0	36.8	46.3	22.7	20.1	22.8	30.9
Τουλάχιστον 4 φορές	46.9	17.7	15.5	8.7	4.1	2.2	19.0	9.1

Πίν. 5. Συχνότητα συμμετοχής σε Πολιτιστικές και Αθλητικές δραστηριότητες τους τελευταίους 12 μήνες νέων ηλικίας 16-24 ετών (Σύγκριση 2006-2015). Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03]

Η μη συμμετοχή των νέων σε πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες διαφοροποιείται ανάλογα με τη δραστηριότητα. Σε περισσότερο διαδεδομένες για το νεανικό κοινό δραστηριότητες οι λόγοι μη συμμετοχής είναι περισσότερο οικονομικοί. Για τις αθλητικές δραστηριότητες αδιαφορεί περισσότερο ο γυναικείος πληθυσμός, ενώ η μη επίσκεψη σε πολιτιστικούς χώρους οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αδιαφορία προς αυτούς. Επίσης, ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι νέοι με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης αναφέρουν περισσότερο την αδιαφορία ως λόγο μη συμμετοχής τους παρά τον οικονομικό παράγοντα, ο οποίος εκδηλώνεται εντονότερα τα άτομα χαμηλότερο επιπέδου εκπαίδευσης.

Πηγή: Eurostat-Database: Reasons of non-participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp05]

Πολιτισμός και κρατικές δαπάνες

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα είχε επιπτώσεις στις κρατικές δαπάνες που αφορούσαν στον Πολιτισμό. Μεταξύ των ετών 2009 και 2016 οι συγκεκριμένες δαπάνες μειώθηκαν κατά 15% από 1.561 σε 1.329 εκατομμύρια €. Αυτή η μείωση είναι χαμηλότερη από των συνολικών κρατικών δαπανών, οι οποίες κατά την αντίστοιχη περίοδο μειώθηκαν κατά 32,5% (βλ. πίν. 6). Ωστόσο, οι δαπάνες για Αναψυχή, Πολιτισμό και Θρησκεία στην Ελλάδα, που για το 2016 αναλογούσαν μόλις στο 0,8% του Α.Ε.Π., κινούνται διαχρονικά σε πολύ χαμηλά επίπεδα και, παρά την σχετική ανάκαμψη των τελευταίων ετών, παραμένουν στις χαμηλότερες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴².

Δαπάνες της Γενικής κυβέρνησης κατά λειτουργία								
(Σε εκατομμύρια €)	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Αναψυχή, Πολιτισμός & θρησκεία	1.561	1.258	1.274	1.276	1.180	1.218	1.217	1.329
Υπηρεσίες Αναψυχής & Αθλητισμού	467	395	361	372	384	555	546	602
Υπηρεσίες Πολιτισμού	231	177	216	225	234	199	182	202
Υπηρεσίες εκπομπών & εκδόσεων	375	326	291	271	164	68	116	150
Θρησκευτικές & άλλες κοινοτικές υπηρεσίες	33	28	22	22	22	14	14	21
Αναψυχή, πολιτισμός και θρησκεία (μη ταξινομημένα)	455	332	384	386	376	382	359	354

Πίν. 6. Δαπάνες της Γενικής κυβέρνησης κατά λειτουργία. Πηγή: Eurostat-Database: General government expenditure by function (COFOG) [gov_10a_exp]

Οι υπηρεσίες Αναψυχής και Αθλητισμού ωφελήθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα από το 2013 και έπειτα. Οι δαπάνες για τις εν λόγω υπηρεσίες για το 2016 είναι οι υψηλότερες από το 2001, που υπάρχουν καταγραφές των στοιχείων και αποσπούν το 45% του συνόλου των δαπανών για Αναψυχή, Πολιτισμό και Θρησκεία. Αντίθετα, οι υπηρεσίες για υπηρεσίες

⁴² Eurostat-Database: General government expenditure by function (COFOG) [gov_10a_exp]

ραδιοτηλεοπτικών Εκπομπών και Εκδόσεων έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες μειώσεις κατά την περίοδο 2009-2016 (60%). Τέλος, οι κρατικές δαπάνες για τις υπηρεσίες Πολιτισμού μειώθηκαν κατά 13% την αντίστοιχη περίοδο και καταλαμβάνουν το 15% του συνόλου των δαπανών για τη συγκεκριμένη κατηγορία.

Οι επιχορηγήσεις σε πολιτιστικούς φορείς, όπως καταγράφονται από την έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ, των πολιτιστικών δραστηριοτήτων των Διευθύνσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού από το 2014 κυμαίνονται στα 30 εκατομμύρια ευρώ περίπου το έτος. Από τη συγκεκριμένη χρονία το ΥΠΠΟΑ παρέχει πρόσθετα στοιχεία για επιχορηγήσεις σε φορείς σχετικούς με τον κινηματογράφο καθώς και σε μουσικούς φορείς, γεγονός που εν μέρει εξηγεί την μεγάλη απόκλιση μεταξύ 2013-2014. Ωστόσο, οι ιδιαίτερα περιορισμένες επιχορηγήσεις κατά την τριετία 2011-2013 συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο υποδηλώνουν ότι αυτές οι περικοπές είναι συνέπεια της οικονομικής κρίσης (βλ. πιν.7).

Επιχορηγήσεις ΥΠΠΟΑ σε Πολιτιστικούς Φορείς (2009-2017)	
Έτος	Επιχορηγήσεις σε €
• 2009	20.086.000
• 2010	14.926.520
• 2011	7.002.531
• 2012	5.492.362
• 2013	4.535.050
• 2014	30.373.781
• 2015	27.723.841
• 2016	31.727.055
• 2017	31.660.135

Πιν.7. Επιχορηγήσεις ΥΠΠΟΑ σε Πολιτιστικούς Φορείς (2009-2017). Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Δελτίο τύπου Έρευνας πολιτιστικών Δραστηριοτήτων Διευθύνσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), Έτους 2017⁴³

⁴³ http://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_ln=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_documentID=345953&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_locale=el (προσπέλαση: 29/12/2018)

Η κατανομή των επιχορηγήσεων διαφοροποιείται ανάλογα με τον αριθμό των επιχορηγούμενων φορέων. Το 90% του συνόλου των χορηγήσεων κατανέμεται σε μουσικούς, κινηματογραφικούς φορείς, μουσεία και ελληνικά φεστιβάλ, αλλά ο αριθμός των φορέων δεν είναι σταθερός. Το 2017 200 πολιτιστικοί φορείς έλαβαν επιχορήγηση εκ των οποίων οι 87 (45%) ήταν θεατρικά σωματεία με το ύψος των χορηγήσεων να κυμαίνεται σε 1.114.000€ (βλ. πίν. 8).

Κατανομή των Επιχορηγήσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού σε Πολιτιστικούς Φορείς				
	2017	2016	2015	2014
Αριθμός επιχορηγούμενων φορέων	200	99	70	116
Σύνολο (σε χιλιάδες €)	31.660	31.718	27.724	30.374
	%	%	%	%
• Μουσικούς Φορείς	62.4	52.7	66.6	55.6
• Κινηματογραφικοί Φορείς	18.6	23.1	11.8	22.0
• Μουσεία	10.7	14.0	5.0	5.9
• Θεατρικά σωματεία	3.5	0.3	-	0.8
• Δημοτικά Περιφερειακά Θέατρα	2.2	2.2	1.9	2.3
• Ελληνικά Φεστιβάλ	-	6.4	5.6	6.6
• Πινακοθήκες	-	0.1	3.7	3.4
• Πολιτιστικά σωματεία	-	0.3	1.1	2.7
• Σωματεία κλασικού & σύγχρονου χορού	1.7	-	-	-
• Λοιπούς πολιτιστικούς φορείς	0.9	0.8	4.4	0.7

Πίν. 8. Κατανομή των Επιχορηγήσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού σε Πολιτιστικούς Φορείς. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Έρευνα Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων Διευθύνσεων Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), Πίνακας 15: Επιχορηγήσεις σε Πολιτιστικούς Φορείς κατά τα έτη 2014-2017

Η συμμετοχή του ανθρώπου στην πολιτιστική ζωή αποτελεί σημαντική διαδικασία που συνδέεται με την ελευθερία και ευημερία του. Ο Ο.Η.Ε. στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948) (άρθρο 27, παρ.1) αναφέρει ότι «Καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να χαίρεται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της». Η επιτροπή του Ο.Η.Ε. για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά δικαιώματα (2009) ορίζει πως «τα πολιτιστικά δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και, όπως και άλλα δικαιώματα, είναι οικουμενικά, αδιαίρετα και αλληλοεξαρτώμενα. Η πλήρης προώθηση και σεβασμός των πολιτιστικών δικαιωμάτων είναι απαραίτητα για τη διατήρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και τη θετική κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων και κοινοτήτων σε έναν διαφορετικό και πολυπολιτισμικό κόσμο» (UN, 2009:1. Στο ίδιο κείμενο η επιτροπή ορίζει την πολιτιστική ζωή ως ένα διεκπεραιούμενο πλαίσιο αναφοράς που εμπεριέχει το σύνολο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και αποτελεί μια δυναμική διαδικασία που συνδέει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Δ.Σ.Δ.Π.), που εγκρίθηκε από τον Ο.Η.Ε. τον Νοέμβριο του 1989 και έκτοτε έχει επικυρωθεί από 193 χώρες μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα (1994), αποτελείται από 54 άρθρα τα οποία ενσωματώνουν δύο βασικές ευρέως διαδεδομένες κατηγορίες δικαιωμάτων, τα ανθρώπινα και τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά και κατηγοριοποιούνται σε τρεις άξονες, την προστασία, τις παροχές και τη συμμετοχή των παιδιών (Φασούλης, 2016, σσ. 218-219). Στα πλαίσια αυτά εδράζεται και το δικαίωμα για συμμετοχή του παιδιού στις Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ήδη στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού του 1959 αναφέρεται ότι «το παιδί θα έχει κάθε ευκαιρία για παιχνίδι και ψυχαγωγία, που πρέπει να κατευθύνονται προς τους ίδιους σκοπούς που επιδιώκει και η εκπαίδευση. Η κοινωνία και οι δημόσιες υπηρεσίες θα επιδιώξουν να προωθήσουν την απόλαυση του δικαιώματος αυτού» (Αρχή 7^η). Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού για τα πολιτιστικά δικαιώματα προβλέπει ότι, «τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται και προάγουν το δικαίωμα του παιδιού να συμμετέχει πλήρως στην πολιτιστική και καλλιτεχνική ζωή και ενθαρρύνουν την προσφορά κατάλληλων και ίσων ευκαιριών για πολιτιστικές, καλλιτεχνικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες και

για δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου» (άρθρο 31 παρ. 2).

Στα πλαίσια των σύγχρονων αντιλήψεων για το παιδί και τα δικαιώματά του, η συμμετοχή στην Πολιτιστική και καλλιτεχνική ζωή προϋποθέτει ότι το άτομο δεν θα πρέπει να παραμένει παθητικός δέκτης των αντίστοιχων αγαθών και υπηρεσιών. Το παιδί ως δρών κοινωνικό υποκείμενο δεν αποκτά μέσω της αναγνώρισης των δικαιωμάτων του μόνο μια θεσμική θωράκιση ή προστασία, αλλά μετατρέπεται το ίδιο σε φορέα δικαιωμάτων αυτονομίας. Υπό το πρίσμα αυτό ισχύουν και για τα παιδιά οι βασικές διαστάσεις που λαμβάνει η συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή. Καταρχήν η δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (φύλο, θρήσκευμα, γλώσσα κλπ.), της αλλαγής των επιλογών, της αναζήτησης, ανάπτυξης και διαμοιβής πολιτιστικών γνώσεων και εκφράσεων, καθώς και της συμμετοχής στη δημιουργική δραστηριότητα. Δεύτερον τη δυνατότητα πρόσβασης, τόσο όσον αφορά την προσβασιμότητα σε πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες, όσο στην γνώση και κατανόηση του δικό τους και άλλων πολιτισμών, όπως και στην ενημέρωση διαφορετικών μορφών έκφρασης, επικοινωνίας και στην χρήση τεχνικών ή άλλων μέσων. Τρίτον τη δυνατότητα συμβολής στην πολιτιστική ζωή ώστε να επιτυγχάνεται η ισότιμη συμμετοχή και η συμβολή στη παραγωγή των πνευματικών, υλικών και συναισθηματικών εκφράσεων της κοινωνίας (UN, 2009, σ. 4).

Το 2013 η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του παιδιού διαπιστώνοντας ότι τα συμβαλλόμενα κράτη δεν αποδίδουν την απαραίτητη σημασία, μέσα από ανάλογες πολιτικές και νομοθετικές ρυθμίσεις και παρεμβάσεις, στο άρθρο 31 της Σύμβασης που αναφέρεται μεταξύ άλλων και στον Πολιτισμό, εξέδωσε γενική οδηγία για το συγκεκριμένο άρθρο. Στο κείμενο αυτό αναδεικνύεται η συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή ως ένα σημαντικό στοιχείο του αισθήματος του ανήκειν. Τα παιδιά μέσα από την εμπειρία της πολιτιστικής και καλλιτεχνικής ζωής διαμορφώνουν την ταυτότητά τους και συμβάλλουν στην τόνωση και βιωσιμότητα της πολιτιστικής ζωής. Αναπτύσσουν μια δυναμική σχέση με τον Πολιτισμό, αναπαράγοντας, αναμορφώνοντας και δημιουργώντας στοιχεία αυτού μέσα από την φαντασία, το παιχνίδι και λοιπές δραστηριότητες και συγκροτούν τις δικές τους παιδικές κουλτούρες μεταξύ των συνομήλικων. Ακόμα, τα παιδιά αποκτούν εύκολα μεγάλη εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες και μέσω αυτών δημιουργούν διαφορετικά πολιτιστικά περιβάλλοντα και καλλιτεχνικές μορφές, ενώ η συμμετοχή σε πολυπολιτισμικές δραστηριότητες διευρύνει τους ορίζοντές τους και την κατανόηση της διαφορετικότητας (Committee on the Rights of the Child, 2013).

Παράλληλα, η επιτροπή συνδέει τα πολιτιστικά δικαιώματα των παιδιών με άλλα άρθρα της Σύμβασης. Οι πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη και εξέλιξη των ικανοτήτων των παιδιών (Αρθ. 6, δικαίωμα στη ζωή, επιβίωση και ανάπτυξη) και αποκτούν δυνατότητα έκφρασης και επικοινωνίας ζητημάτων που τα απασχολούν (Αρθ. 12, δικαίωμα να ακούγετε). Η συμμετοχή σε πολιτιστικές, καλλιτεχνικές και αθλητικές ομάδες (θέατρο, χορός, μουσική έκδοση εφημερίδας κλπ) ενθαρρύνει και ενισχύει την κοινωνικότητα των παιδιών και το δικαίωμά τους να συνεταιρίζονται και να συνέρχονται οικειοθελώς και ειρηνικά (Αρθ. 15), όπως και, με κατάλληλες πολιτικές, συμβάλλει στην κοινωνική ένταξη και αποδοχή της διαφορετικότητας (Αρθ. 2, Μη διάκριση). Ενθαρρύνονται, επίσης, τα συμβαλλόμενα κράτη να λάβουν τα κατάλληλα νομοθετικά, πολιτικά, δημοσιονομικά και άλλα μέτρα που συνδέονται με τα πολιτιστικά δικαιώματα των παιδιών (Αρθ. 3, Το συμφέρον του παιδιού) και με την ελεύθερη έκφραση και συμμετοχή στις πολιτιστικές δραστηριότητες χωρίς περιορισμούς (Αρθ. 13, Δικαίωμα έκφρασης). Τα παιδιά θα πρέπει επίσης να έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες και υλικό κοινωνικού και πολιτιστικού περιεχομένου (Αρθ. Δικαίωμα στην πληροφόρηση) καθώς και σε πληροφόρηση για άλλους πολιτισμούς για την αντιμετώπιση πολιτιστικών στερεοτύπων. Η εφαρμογή του δικαιώματος συμμετοχής στις Πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες είναι απαραίτητη για την επίτευξη του δικαιώματος που προβλέπεται στο άρθρο 29 για τους σκοπούς της εκπαίδευσης των παιδιών στην κατεύθυνση της ανάπτυξης της προσωπικότητας, των ταλέντων και των πνευματικών και φυσικών ικανοτήτων του παιδιού. Τα παιδιά από εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες, παιδιά πρόσφυγες και παιδιά με αναπηρία θα πρέπει να ενθαρρύνονται να απολαμβάνουν και να συμμετέχουν, με βάση τις δικές τους δυνατότητες, στις δικές τους κουλτούρες μέσα από τις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες που εκφράζουν τη γλώσσα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό τους (Αρθ. 30).

Αναγνωρίζεται επίσης η ύπαρξη ομάδων παιδιών που χρειάζονται μεγαλύτερη ενίσχυση στη συμμετοχή τους στην Πολιτιστικά και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Τα παιδιά σε κίνδυνο φτώχειας αντιμετωπίζουν αδυναμία πρόσβασης σε πολιτιστικά αγαθά και υπηρεσίες, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η ισότιμη συμμετοχή στα πολιτιστικά δικαιώματα. Τα παιδιά με αναπηρία δεν έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτιστικούς χώρους και διαθέτουν ανεπαρκή ειδικά μέσα προκειμένου να αντιληφθούν και συμμετάσχουν σε πολιτιστικές δράσεις, συνθήκες που επιδεινώνονται

από την κοινωνική απομόνωση, τα στερεότυπα και τον αποκλεισμό. Για τα παιδιά που περνούν όλο ή μέρος της παιδικής τους ηλικίας σε ιδρύματα, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, κατοικιών και σχολείων, νοσοκομείων, κέντρων κράτησης και προσφυγικών καταυλισμών, οι ευκαιρίες για συμμετοχή στην πολιτιστική και καλλιτεχνική ζωή μπορεί να είναι περιορισμένες ή μηδαμινές. Οι εθνικές, θρησκευτικές, φυλετικές διακρίσεις μπορούν να εξαιρέσουν τα παιδιά μειονοτικών ομάδων από τα δικαιώματά τους σε σχέση με τη πολιτιστική ζωή θέτοντας εμπόδια στην έκφραση των δικών τους πολιτιστικών πρακτικών, τελετουργιών και εορτασμών, καθώς και στη συμμετοχή τους σε αθλήματα, παιχνίδια και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Επιπλέον η επιτροπή προβαίνει σε δύο επισημάνσεις: Πρώτον, αναγνωρίζεται ο αυξανόμενος ρόλος των ηλεκτρονικών μέσων, των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου στις ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες των παιδιών, τα οποία δρουν τόσο όσο καταναλωτές όσο και παραγωγοί. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι πλατφόρμες, εικονικοί χώροι, παιχνίδια κ.α. προσφέρουν εκπαιδευτικά κοινωνικά και πολιτιστικά οφέλη, θα πρέπει να εξασφαλισθούν οι ίσες ευκαιρίες πρόσβασης όλων των παιδιών σε αυτά καθώς και να αντιμετωπισθούν οι κίνδυνοι από την έκθεση σε μη κατάλληλο ή επικίνδυνο υλικό και συνθήκες καθώς και της εξάρτησης από το διαδίκτυο και της έλλειψης κοινωνικών σχέσεων. *«Αυτή η σύνδεση κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας μπορεί να χρησιμεύσει για την τόνωση του ενδιαφέροντος για τον πολιτισμό για τη υπόλοιπη ζωή»*. Δεύτερον, διαπιστώνεται ότι λόγω της έλλειψης γονικής στήριξης, του κόστους πρόσβασης, έλλειψης μεταφορών, επικέντρωσης των πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών σε ενήλικες και στον τρόπο σκέψης αυτών περιορίζεται η πρόσβαση των παιδιών στον Πολιτισμό. Ως εκ τούτου, ενθαρρύνονται οι επενδύσεις σε πολιτιστικές και καλλιτεχνικές ευκαιρίες για τα παιδιά με τη δημιουργία χώρων για τόνωση της δημιουργικότητας, την παιδοκεντρική προσέγγιση προϊόντων του Πολιτισμού που απευθύνονται σε παιδιά καθώς και την μεγαλύτερη εμπλοκή αυτών στη δομή και λειτουργία αντίστοιχων προγραμμάτων.

Ο όρος «Πολιτιστικές βιομηχανίες» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Max Horkheimer και Theodor Adorno το 1944 στο βιβλίο τους *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Adorno & Horkheimer, 1979) και ουσιαστικά συνιστά μια συμπυκνωμένη περιγραφή των προϊόντων και των διαδικασιών της μαζικής κουλτούρας. Τα βασικά χαρακτηριστικά της τελευταίας, η ομογενοποίηση και η προβλεψιμότητα, αποδίδονται σε όλα τα προϊόντα της: κινηματογράφος, ραδιόφωνο, περιοδικά, κ.ά. Τα τελευταία συγκροτούν «ένα ομοιόμορφο σύστημα ως σύνολο και σε κάθε ξεχωριστό τμήμα του» και η κατανάλωσή τους δύναται να οδηγήσει στη χειραγώγηση και στην απάθεια των υποκειμένων.

Στη σύγχρονη εποχή κι υπό τις διαρκείς βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές στο τοπικό και παγκόσμιο πεδίο, ο όρος προφανώς έχει αναδιατυπωθεί και επαναπροσδιοριστεί (Hesmondalgh, 2013), τουλάχιστον ως προς τη σύνδεσή του με τη μαζική παραγωγή, αλλά και την πρόσληψη της από τα δρώντα υποκείμενα. Ο Fiske συμφωνεί ότι οι πολιτιστικές βιομηχανίες –οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο σε εκείνες που παράγουν ταινίες, μουσική, τηλεόραση κ.λπ., καθώς όλες οι βιομηχανίες εμπεριέχουν την πολιτιστική διάσταση- πρέπει να παράγουν ένα «ρεπερτόριο προϊόντων», από τα οποία οι άνθρωποι θα επιλέξουν να καταναλώσουν (Fiske, 1989, σ. 4). Εντούτοις, η συγκεκριμένη κατανάλωση πραγματοποιείται όχι μόνο για τη χρηστική λειτουργία της, αλλά και για τα «νοήματα, τις ταυτότητες και τις απολαύσεις» που προκαλούν (Fiske, 1989, σ. 4).

Ωστόσο, από τη σκοπιά του κουλτουραλισμού και, ιδίως θεωριών που αναπτύχθηκαν στη δεκαετία του 1950 και 1960 στο έργο θεωρητικών, όπως ο Richard Hoggarth και ο Raymond Williams, και το έργο της Σχολής του Birmingham, διαπιστώνεται, αφενός μεν, η πολιτισμική αυτονομία του λαϊκού πολιτισμού και της δημοφιλούς κουλτούρας και, αφετέρου δε, η δημιουργική και βιωμένη χρήση τους από τα δρώντα υποκείμενα. Επομένως, θα ήταν καθαρά περιοριστικό να συνδέσουμε τις Πολιτιστικές βιομηχανίες με την παραγωγή συγκεκριμένου τύπου πολιτισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η συχνά εμφανιζόμενη σύνδεση του τελευταίου με υψηλές μορφές τέχνης (βλ. κλασικό χορό, όπερα, κ.ά.) που απευθύνεται σε καλλιεργημένους αποδέκτες εμφανίζεται στην εποχή μας άτοπη: κι αυτό συμβαίνει, γιατί η δημοφιλής κουλτούρα (τα προϊόντα των Πολιτιστικών βιομηχανιών που χαίρουν υψηλής

δημοτικότητας, αναγνωρισιμότητας και κατανάλωσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διακινούνται μαζικά) διαμοιράζεται μαζί με τις υψηλές καλλιτεχνικές εκφράσεις ένα ισόποσο μερίδιο της πολιτιστικής βιομηχανίας, αφού καταναλώνεται από έναν «μεγάλο αριθμό υποκείμενων σε καθημερινή βάση» (Berger, 1994, σ. 137). Θα μπορούσε να ειπωθεί υπό τη γκραμσσιανή λογική (Gramsci, 2005) ότι η δημοφιλής κουλτούρα λειτουργεί ως μια συμβιβαστική εξισορροπητική λύση ανάμεσα στις υψηλότερες και χαμηλότερες μορφές τέχνης, αλλά επίσης και σε λοιπά διχοτομικά δίπολα που τις χαρακτηρίζουν (σε επίπεδο υποκειμένων που προσλαμβάνουν, κ.λπ.).

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, οι Πολιτιστικές βιομηχανίες και τα προϊόντα τους δεν θα μπορούσαν να ιδωθούν εκτός του πλαισίου της πολιτιστικής κατανάλωσης, αφού μετά την παραγωγή τους τα συγκεκριμένα προϊόντα διοχετεύονται στην αγορά και ανανοηματοδοτούνται. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Storey, η πολιτιστική κατανάλωση αποτελεί μια «κοινωνική δραστηριότητα», καθώς και μια «καθημερινή πρακτική» (Storey, 1999, σ. xi). Ουσιαστικά, η πολιτιστική κατανάλωση είναι η πρακτική του πολιτισμού, η οποία, παρόλο που συντηρείται μέσω της εξάρτησης από τις Πολιτιστικές βιομηχανίες, επιτρέπει στα υποκείμενα να εξασκήσουν την πολιτιστική δημιουργικότητά τους μέσα από συγκεκριμένα μέσα και συνθήκες. Επομένως, ο πολιτισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τα προϊόντα των πολιτιστικών βιομηχανιών ή μόνο η οικειοποίησή τους από τους καταναλωτές (Storey, 1999, σ. xiii). Τουναντίον, συντίθεται από τη δημιουργική συνδιαλλαγή των δυο παραπάνω παραγόντων.

Ασφαλώς, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η δημοτικότητα των προϊόντων των πολιτιστικών βιομηχανιών, η οποία αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά τους. Προφανώς, η τηλεόραση, τα βιβλία, οι εφημερίδες, οι δίσκοι (και, κατ' επέκταση, τα cd, τα mp3s, κ.ά.) «είναι δημοφιλή μερικώς επειδή η φύση τους ως μέσα (media) τους επιτρέπει να χρησιμοποιηθούν με τέτοιους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν» (Fiske, 2004, σ. 158). Παράλληλα, ωστόσο, θα πρέπει να διακρίνονται από κειμενική πολυσημία και μια ανοικτότητα και ελαστικότητα ως προς τα μέσα μετάδοσής τους – δυο στοιχεία που επιτρέπουν στα υποκείμενα να τα προσλάβουν και να τα καταναλώσουν με διαφορετικό τρόπο, κι, ασφαλώς, ανάλογα με το κοινωνικοπολιτιστικό status τους και τις απαιτήσεις που αρύονται από αυτό.

Συνεπώς, τα δημοφιλή πολιτιστικά προϊόντα δεν κατασκευάζονται αποκλειστικά από τις πολιτιστικές βιομηχανίες με συχνά αόρατες διαδικασίες

παραγωγής που προωθούν ή συντηρούν την ιδεολογική χειραγώγηση των καταναλωτών. Αντιθέτως, τα ίδια τα υποκείμενα «κατασκευάζουν» τη δημοφιλή κουλτούρα, αξιοποιώντας πρωτίστως τους πόρους που τους παρέχουν οι πολιτιστικές βιομηχανίες και τους ενσωματώνουν στη διαδικασία νοηματοδότησης και παραγωγής της δικής τους εκδοχής. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, τα πολιτιστικά προϊόντα ως το τελικό αποτέλεσμα των ποικίλων πολιτιστικών βιομηχανιών διακινούνται σε δύο διαφορετικού τύπου οικονομίες: την οικονομική και την πολιτιστική. Ενώ η πρώτη ενδιαφέρεται για την ανταλλακτική αξία, η δεύτερη αφορά αποκλειστικά στη χρήση και στη διακίνηση «νοημάτων, απολαύσεων και κοινωνικών ταυτοτήτων» (Fiske, 1987, σ. 311).

Η γέννηση, η ανάπτυξη και η ενδυνάμωση των Πολιτιστικών βιομηχανιών σε παγκόσμιο επίπεδο συνδέεται κυρίως με την εφεύρεση των ίδιων των μέσων που παράγουν τα συγκεκριμένα προϊόντα: έτσι, η εφεύρεση συγκεκριμένων ηλεκτρικών συσκευών, όπως το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και το βίντεο και η συνεπακόλουθη δημοτικότητα τους με την εξέλιξή τους σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά, το κινηματογραφικό «θαύμα», αλλά και η εφεύρεση της τυπογραφίας πολλούς αιώνες νωρίτερα συνδέθηκε ως επί το πλείστον με μια συγκεκριμένη τεχνική και τεχνολογία. Έτσι, στον δυτικό κόσμο ο Τύπος διένυσε μια «χρυσή εποχή» από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Jeanneney, 2005, σ. 131), η τηλεόραση ενδυναμώθηκε μεταπολεμικά κυρίως στις ΗΠΑ με τις συστηματικές μεταδόσεις και τις παραγωγές όχι μόνο ενημερωτικού, αλλά και ψυχαγωγικού προγράμματος.

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά πολιτιστικά προϊόντα δύνανται να ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες ως προς τον ρόλο και τις λειτουργίες που επιτελούν: λ.χ., ο Τύπος ή η τηλεόραση ψυχαγωγούν, αλλά κι ενημερώνουν, ανήκοντας και στην ευρύτερη κατηγορία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Τέλος, τα προϊόντα των Πολιτιστικών βιομηχανιών τείνουν να αντικαθιστούν το ένα το άλλο, χωρίς απαραίτητα να εξαφανίζουν τον «προκάτοχό τους»: αντίθετα, συνυπάρχουν στο ευρύτερο πολιτιστικό πεδίο, παράγοντας ένα εύρος χρήσεων και υποκινώντας διαφορετικές νοηματοδοτήσεις.

Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη των Πολιτιστικών βιομηχανιών τοποθετείται κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο, χωρίς να υποτιμηθεί προηγουμένως ο κομβικός ρόλος που διαδράματισαν, λ.χ., ο Τύπος στη διάδοση και στη μετάδοση της ενημέρωσης και το βιβλίο μέσα από ποικίλα είδη λαϊκής λογοτεχνίας (ρομάντσο, αστυνομικό, κ.ά.), ή η μουσική παραγωγή στην ενίσχυση μιας εγχώριας εκδοχής της Πολιτιστικής βιομηχανίας – λαμβάνοντας υπόψη, βέβαια, και τα ποσοστά εγγραμματοσμού εκείνη την εποχή. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πολύ πριν την εμφάνιση της τηλεόρασης (1968) και μετά το ραδιόφωνο (1938), η δισκογραφική παραγωγή και, μετέπειτα, ο κινηματογράφος παρείχαν στους καταναλωτές μια σειρά από ποικίλα προϊόντα που στόχευαν πρωτίστως στην ψυχαγωγία τους και συνδέονταν παράλληλα και με την έννοια της επιτέλεσης (βλ. τραγούδι και χορός).

Με τη σειρά του, ο κινηματογράφος, ιδιαίτερα εκείνος που ονομάζεται «Παλαιός ελληνικός κινηματογράφος» των δεκαετιών 1960 έως και τις αρχές του 1970, οπότε και η τηλεόραση κατέκτησε την πρώτη θέση στις ψυχαγωγικές επιλογές του ελληνικού κοινού, υπήρξε δημοφιλής, τουλάχιστον στην περίοδο της ακμής του με συστηματική παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών. Παράλληλα, πέρα από τα διάφορα και πάντα ακμαία παραλογοτεχνικά είδη, η ελληνική κλασική λογοτεχνία αποτέλεσε έναν από τους βασικούς πυλώνες της ελληνικής πολιτιστικής βιομηχανίας χωρίς αυτό να σημαίνει πάντοτε ότι υπήρχε μια σαφής οριοθετημένη στρατηγική παραγωγής και προώθησής της. Σε κάθε περίπτωση, και οι ελληνικές Πολιτιστικές βιομηχανίες, παρόλη τη σαφή τάση τους προς το αμερικανικό μοντέλο, χαρακτηρίζονται από πολλαπλές κατηγορίες και είδη προϊόντων, ανάλογα προς το είδος των ακροατηρίων στα οποία απευθύνονται⁴⁴.

Όπως γίνεται αντιληπτό, λόγω της ποικιλομορφίας των πολιτιστικών προϊόντων και των έμφυλων/ηλικιακών/κοινωνικών ομάδων στις οποίες απευθύνονται, είναι προφανές ότι ο χαρακτήρας τους είναι διαφοροποιημένος, όπως, εξάλλου, και τα ποικίλα ακροατήρια που τα καταναλώνουν. Επομένως, και δεδομένης της εννοιολόγησης της παιδικής ηλικίας, αλλά και της νεότητας ως σαφώς οριοθετημένες κατηγορίες, οι πολιτιστικές βιομηχανίες έχουν προσανατολίσει τα πολιτιστικά

⁴⁴ Βλ. το σχετικό άρθρο των Εμμανουήλ, Κανταντζόγλου & Σουλιώτη (2016) αναφορικά με τις κοινωνικές τάξεις και την πολιτιστική κατανάλωση στην Ελλάδα.

προϊόντα τους στις πρώτες, ενώ διατηρούν πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά για να είναι εύληπτα, ελκυστικά και ψυχαγωγικά γι' αυτές.

Τέλος, δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να υποτιμηθεί ο ρόλος που διαδραματίζει η κρατική πολιτική για τον πολιτισμό, αφού, αφενός μεν, ενδέχεται το ίδιο το κράτος να παράγει εντός ή εκτός της πολιτιστικής βιομηχανίας πολιτιστικά προϊόντα για τα παιδιά και για τους νέους. Αφετέρου δε, είναι υπεύθυνη για τον τρόπο παραγωγής και διακίνησης των πολιτιστικών προϊόντων μέσα από συγκεκριμένο πλαίσιο διαμόρφωσης και λειτουργίας μιας δημόσιας πολιτικής που σχετίζονται όχι μόνο με συνθήκες καλύτερης διανομής, αλλά και καταλληλότητάς τους (Ζορμπά, 2014), ιδιαίτερα σε κρίσιμες πολιτικές συγκυρίες, στις οποίες υπήρχε η ανάγκη μιας θεσμικής κατοχύρωσης μιας επίσης («υψηλής» ή και «κιτς») της κουλτούρας.

Στόχοι της Έρευνας – Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία της παρούσας ερευνητικής έκθεσης συνίσταται στη δευτερογενή ανάλυση στατιστικών δεδομένων (Burton, 2000, σσ. 347-360; Dale, Wathan & Higgins, 2008, σσ. 520-535) με εστίαση στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική κατάσταση των παιδιών και των νέων στην Ελλάδα, την παραγωγή και την κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων με έμφαση στις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες πληθυσμού στην περίοδο της οικονομικής κρίσης (2009-2018). Βασικές πηγές αποτέλεσαν έρευνες κυρίως της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και της EUROSTAT, αλλά και άλλων διαθέσιμων επίσημων φορέων (ΕΚΕΒΙ, ΕΚΚ, κ.ά.). Παράλληλα, διενεργήθηκαν και ποιοτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις για όλες τις κατηγορίες των πολιτιστικών προϊόντων αναφορικά με τον τρόπο σχεδιασμού και παραγωγής τους για τα ηλικιακά καθορισμένα ακροατήρια της έρευνας.

Βάσει των παραπάνω εισαγωγικών στοιχείων, οι ευρύτεροι στόχοι της παρούσας έρευνας αποτυπώνονται ως εξής:

- Διερεύνηση των πολιτιστικών δομών, δράσεων και προγραμμάτων που απευθύνονται σε παιδιά κοινωνικά ευάλωτων ομάδων: Φτωχοί, Μετανάστες, Πρόσφυγες, Ρομά, ΑμεΑ κ.ά.
- Αναλυτική περιγραφή της τυπολογίας, του είδους και της μορφής του παραγόμενου πολιτιστικού προϊόντος για παιδιά, νέους και τις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας
- Όψεις της πολιτιστικής κατανάλωσης παιδιών και νέων κατά την περίοδο της κρίσης
- Καταγραφή (βάσει διαθέσιμων στοιχείων) των πολιτιστικών δράσεων των Μ.Κ.Ο., του ιδιωτικού τομέα (εταιρική κοινωνική ευθύνη) και κοινωνικών συλλόγων, ενώσεων και ομάδων που εδράζονται στην Κοινωνία των Πολιτών, κι απευθύνονται σε παιδιά, νέους και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες.
- Σκιαγράφηση της πρόσληψης και πρόσβασης σε συγκεκριμένα πολιτιστικά προϊόντα από παιδιά, νέους και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες

- Συνοπτική περιγραφή των γενικότερων τάσεων παραγωγής πολιτιστικών προϊόντων που απευθύνονται σε παιδιά, νέους και κοινωνικά ευάλωτες ομάδες της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας

Κατηγορίες - Κριτήρια κατηγοριοποίησης

Η σχετική τυποποίηση της Unesco αναφορικά με το Πλαίσιο για τις Πολιτιστικές Στατιστικές του 1979 (και η διαμόρφωσή της έως το 1996) προτείνουν μια διευρυμένη ταξινόμηση των πολιτιστικών κατηγοριών (πλαστικές τέχνες, λογοτεχνία, μουσική, κ.ά.) για τη συλλογή στατιστικών στοιχείων βάσει των πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Βερνίκος, 2004, σσ. 31-35). Με δεδομένο το παραπάνω εργαλείο ταξινόμησης και, λαμβάνοντας υπόψη τις ενδεχόμενες κατηγορίες πολιτιστικού προϊόντος που να απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους, συγκροτήθηκαν τα παρακάτω θεματικά πεδία, τα οποία θα εξεταστούν βάσει των υπάρχοντων στατιστικών στοιχείων και ερευνητικών αποτελεσμάτων που παρουσιάστηκαν λίγο πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Το ενδιαφέρον μας έχει επικεντρωθεί κυρίως σε συγκεκριμένα πολιτιστικά προϊόντα (λ.χ. βιβλίο ή Τύπος) κι όχι σε ευρύτερες και πιο γενικές κατηγορίες, για τις οποίες δεν μπορεί να αξιολογηθεί το άμεσο αποτέλεσμα της κατανάλωσης και της πρόσληψής τους (π.χ. υπηρεσίες βιβλιοθηκών).

Περαιτέρω, έχουν αφαιρεθεί κατηγορίες, όπως, λ.χ., οι εικονικές και παραστατικές τέχνες ως υπέρ-γενικές, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείονται οι εφαρμογές τους, π.χ., σε κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα μουσείου, γκαλερί ή σε εικαστικά εργαστήρια για παιδιά από ομάδες (π.χ., «Κόκκινη κλωστή», «Άνασσα», φορείς, κ.ά.). Ουσιαστικά, αυτό που επιχειρείται είναι μία σαφής κι οριοθετημένη εξέταση κατηγοριών, οι οποίες, εκτός από τη σπουδαιότητά τους στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και την ψυχαγωγία των παιδιών και των νέων, είναι διαθέσιμες για περαιτέρω διερεύνηση πάντα αναφορικά με την ωφέλεια και τα αποτελέσματά τους στα παιδιά και τους νέους καταναλωτές πολιτιστικών προϊόντων. Επίσης, γίνεται σαφές, ότι, παρόλο που δεν θα γίνει ο κλασικός διαχωρισμός «υψηλής/χαμηλής» κουλτούρας, μια θέση που παρουσιάστηκε και εισαγωγικά, δεν θα απουσιάζει η κριτική και αναστοχαστική τοποθέτηση της ομάδας έργου απέναντι σε πολιτιστικά προϊόντα, τα οποία, ενδεχομένως, να καθίστανται επιβλαβή για τα παιδιά και για τους νέους, αμβλύνοντας την κριτική ικανότητά τους ή εργαλειοποιώντας τα.

Θα πρέπει, εξάλλου, να υπογραμμισθεί ότι η απουσία συνολικών στατιστικών στοιχείων, ερευνών κ.ά. περιορίζει αναγκαστικά την εξερεύνηση περαιτέρω κατηγοριών, όπως, λ.χ. το ραδιόφωνο και οι αντίστοιχες εκπομπές που προσανατολίζονται σε παιδικό και νεανικό ακροατήριο. Τέλος, στην περίοδο της οικονομικής κρίσης φαίνεται ότι σημειώνεται και μια αύξουσα συμμετοχή παιδιών και νέων σε πολιτιστικές δραστηριότητες και μαθήματα που συνδέονται με την ελληνική λαϊκή παράδοση (παραδοσιακοί χοροί, μουσική, τραγούδια, κ.ά.), κυρίως μέσα από τους εκατοντάδες πολιτιστικούς συλλόγους (τοπικούς, εθνοτοπικούς, εθνοπολιτισμικούς, κ.λπ.). Αυτοί οι σύλλογοι δραστηριοποιούνται κυρίως στα αστικά κέντρα της χώρας, ωστόσο για τη δράση τους δεν υπάρχει κάποια συνολική στατιστική αποτύπωση, η οποία αξίζει να πραγματοποιηθεί σε εθνική κλίμακα από ερευνητικό κέντρο (Κακάμπουρα, 2014, σσ. 463-471).

Οι θεματικές κατηγορίες που προτείνονται για την παρούσα αναφορά είναι οι ακόλουθες:

1. Εκδοτική παραγωγή (ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη). Στην παρούσα ενότητα εξετάζεται η εκδοτική παραγωγή που απευθύνεται στη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα. Χαρτογραφούνται οι κυρίαρχες θεματικές και η σύνδεση με το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον.
2. Κινηματογραφική παραγωγή (ελληνική και μεταγλωττισμένη). Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται η ελληνική παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών για παιδιά και νέους από κρατικούς πόρους ή ανεξάρτητες εταιρίες παραγωγής, καθώς και τα μεταγλωττισμένα κινηματογραφικά έργα (συχνά κινουμένων σχεδίων) που απευθύνονται σε παιδιά.
3. Τηλεοπτική παραγωγή. Εξετάζεται το πρόγραμμα ελληνικής παραγωγής από την κρατική και ιδιωτική τηλεόραση. Επίσης, εξετάζονται και τα «αμιγώς» παιδικά τηλεοπτικά κανάλια (βλ. Nickelodeon). Ειδική αναφορά θα πραγματοποιηθεί για τον αξιόλογο θεσμό της *Εκπαιδευτικής Τηλεόρασης* που πλέον εντοπίζεται και στο διαδίκτυο.
4. Μουσική παραγωγή (δισκογραφία και δράσεις). Εν προκειμένω, εξετάζεται η μουσική παραγωγή για παιδιά, αλλά και νεανικές δράσεις, όπως το schoolwave, στο οποίο τα ίδια τα νεαρά υποκείμενα παράγουν πολιτιστικό προϊόν.
5. Θέατρο-Χορός. Στην παρούσα ενότητα διερευνάται η θεατρική παραγωγή ή παραγωγές για χορό για παιδιά και για νέους, καθώς και η ευρύτερη προβληματική

τους στην εποχή της κρίσης.

6. Τύπος. Η παρούσα κατηγορία χαρακτηρίζεται από ειδικό ενδιαφέρον, καθώς περιλαμβάνει όχι μόνο παιδικά περιοδικά ή ένθετα εφημερίδων που απευθύνονται σε παιδιά ή νέους, αλλά και κόμιξ για τη σχετική ηλικιακή ομάδα.

7. Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων. Τα ελληνικά μουσεία περιλαμβάνουν στο μορφωτικό-εκπαιδευτικό πρόγραμμά τους σειρά από εκπαιδευτικά προγράμματα με τα οποία παράγεται γνώση, η οποία μετατρέπεται και σε πολιτισμική εμπειρία. Επίσης, θα πραγματοποιηθεί ειδική αναφορά στα αμιγώς παιδικά μουσεία.

8. Πολιτιστικές δράσεις για παιδιά και για νέους που υλοποιούνται από ποικίλους φορείς, όπως η τοπική αυτοδιοίκηση, εποπτευόμενα ή μη συλλογικά μορφώματα, κ.ά. Στο πλαίσιο της δράσης κρατικών και ιδιωτικών φορέων, θα εξεταστούν οι δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά, σε νέους, αλλά και σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες με σκοπό τη διερεύνηση του παραγόμενου πολιτιστικού προϊόντος που απευθύνονται σ' αυτές.

9. Νέες Τεχνολογίες, Διαδίκτυο (ψηφιακό παιχνίδι) και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Media). Η παρούσα ενότητα εξετάζει το σύγχρονο φάσμα δράσης και διαντίδρασης, αλλά και πολιτισμικής συνδιαλλαγής και παραγωγής στο διαδίκτυο. Θα εξετασθούν περιπτώσεις ειδικά σχεδιασμένων διαδικτυακών εκπαιδευτικών παιχνιδιών και λοιπές δράσεις που εντοπίζονται στο ελληνικό διαδίκτυο.

10. Αθλητισμός. Στην τελευταία ενότητα, θα εξεταστούν οι σχετικές αθλητικές δράσεις και διοργανώσεις από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς που διακρίνονται όχι μόνο από το πνεύμα της παιδικής/νεανικής άμιλλας, αλλά και της πολιτισμικής εγγύτητας και αλληλεγγύης.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν αναλυτικά οι κυρίαρχες τάσεις που αφορούν στην παραγωγή πολιτιστικού προϊόντος για παιδιά και για νέους κατά την περίοδο της κρίσης.

1. Εκδοτική παραγωγή (ελληνόγλωσσα και μεταφρασμένη)

Το παιδικό βιβλίο κατέχει παραδοσιακά την πρώτη θέση στην εκδοτική παραγωγή στην Ελλάδα (πίν. 1), η οποία από το υψηλότερο επίπεδο των 10.711 νέων τίτλων το 2008 μειώθηκε κατά 22%, στους 8.333 το 2011. Την αντίστοιχη περίοδο η μείωση στις νέες εκδόσεις των παιδικών βιβλίων ήταν υψηλότερη και κυμάνθηκε στο 32%, ακολουθώντας τη γενικότερη μείωση της εκδοτικής παραγωγής στην Ελλάδα εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Εκδόσεις Βιβλίων για Παιδιά (2007-2011)					
	2007	2008	2009	2010	2011
Νέες Εκδόσεις	1.855	2.200	1.921	1.642	1.502
Αναλογία στο σύνολο των εκδόσεων	17.6%	20.5%	19.6%	17.7%	18.0%

Πίν. 1. Εκδόσεις βιβλίων για παιδιά (2007-2011). Πηγή: EKEBI, *The Book Market in Greece*, October 2012.

Από το 2012 δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή της παραγωγής νέων εκδόσεων στην Ελλάδα. Εξετάζοντας οικονομικά στοιχεία του εκδοτικού κλάδου διαπιστώνεται ότι μεταξύ των ετών 2009 και 2015 ο αριθμός των επιχειρήσεων μειώθηκε κατά 19%, ο μέσος αριθμός εργαζομένων ανά επιχείρηση κατά 45%, και ο κύκλος εργασιών του κλάδου όπως και η προστιθέμενη αξία κατά 60% (πίν. 2).

Οικονομικά Στοιχεία στον κλάδο Εκδόσεων Βιβλίων (2010-2015)						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Επιχειρήσεις (Αριθμός)	1.149	1.149	1.126	1.124	1.123	929
Απασχολούμενοι ανά επιχείρηση	7.1	6.1	5.9	5.8	5.8	3.9
Κύκλος εργασιών (εκατ. €)	693.7	617.6	504.8	491.8	490.4	271.2
Προστιθέμενη αξία σε κόστος συντελεστών (εκατ. €)	254.1	254.1	186.8	178.8	180.7	102.2

Πίν. 2. Οικονομικά στοιχεία στον κλάδο των εκδόσεων βιβλίων (2010-2015). Πηγή: Eurostat-Database: *Number and average size of enterprises in the cultural sectors by NACE Rev. 2 activity [cult_ent_num]* και *Value added and turnover of enterprises in the cultural sectors by NACE Rev. 2 activity [cult_ent_val]*

Με βάση κάποιες εκτιμήσεις ο όγκος των πωλήσεων το 2014 ήταν μειωμένος για το 71% του συνόλου των εκδοτών συγκριτικά προς το 2013 και κατά την ίδια περίοδο οι νέοι τίτλοι βιβλίων μειώθηκαν κατά 40%. Το 2015 οι εκδοτικοί οίκοι μείωσαν τη βιβλιοπαραγωγή κατά 64%, τους νέους τίτλους κατά 74% και το προσωπικό κατά

24%⁴⁵. Από αυτά τα δεδομένα συνάγεται ότι οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σίγουρα επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό και την παραγωγή και την αγορά του παιδικού βιβλίου.

Αναφορικά με τη θεματική του παιδικού βιβλίου και τις κοινωνικά ευάλωτα ομάδες, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν περισσότεροι από 70 τίτλοι βιβλίων που επικεντρώνονται στη διαφορετικότητα και αναφέρονται κυρίως σε Παιδιά με Αναπηρίες και ειδικές δεξιότητες⁴⁶. Η προώθηση των συγκεκριμένων έργων αποτελεί σημαντική συνεισφορά στην αντιμετώπιση φαινομένων μισαναπηρισμού και στιγματισμού των παιδιών (και ενηλίκων) με σωματική βλάβη.

Παράλληλα, το μη κερδοσκοπικό δίκτυο «Διαβάζω για τους Άλλους» αποτελείται από μια ομάδα εθελοντών που επισκέπτονται χώρους για ηλικιωμένους, ιδρύματα για παιδιά, σωφρονιστικά καταστήματα και πραγματοποιεί αναγνώσεις βιβλίων σε ανθρώπους που αδυνατούν να το πράξουν οι ίδιοι. Στις ζωντανές αφηγήσεις σε ιδρύματα με παιδιά εκτός από την αφήγηση παραμυθιών, αξιοποιούνται θεατρικά παιχνίδια και χειροτεχνίες, προκειμένου η όλη διαδικασία να αποκτήσει εκτός από την εκπαιδευτική και μια ψυχαγωγική διάσταση⁴⁷.

Τα τελευταία χρόνια λόγω της προσφυγικής κρίσης έχουν κυκλοφορήσει περίπου είκοσι νέοι τίτλοι παιδικών βιβλίων με θέμα τα παιδιά πρόσφυγες⁴⁸. Μάλιστα το

⁴⁵ *Εφημερίδα των Συντακτών*, 13/02/2016, <http://www.efsyn.gr/arthro/oi-51-pliges-toy-vivlioy> (προσπέλαση: 6/12/2018)

⁴⁶ Μ. Ζορμπά, Χ. Α. Οικονομοπούλου & Χ. Σκούρτη (επ.), *Παιδικά βιβλία: Βλέποντας τον κόσμο με διαφορετικά μάτια*, Ανατολικός 2010. Βλ. τις σχετικές ελληνικές εκδόσεις: Έ. Αρτζανίδου, *Τα γυαλάκια της Μαλένας*, Ψυχογιός 2009, Μ. Ρουσάκη, *Τα γράμματα χορεύουν*, Παπαδόπουλος 2010, Λ. Βαρβαρούση, *Μια παρέα με... καρδιά!*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2010, Χ. Τσιαμπαλή-Κελεπούρη, *Ένας κήπος στην τάξη μας*, Ψυχογιός 2010, Π. Πλησή, *Δεν είμαι τέρας, σου λέω!*, Κέδρος 2011, Π. Πουλάκης, *Ο Αυτός*, Καλειδοσκόπιο 2014, Β. Ηλιόπουλος, *Ο Τριγωνοψαρούλης*, Πατάκης 2018, Λ. Ψαραύτη, *Ο Θωμάς*, Πατάκης 2018, αλλά και τις μεταφρασμένες, όπως, λ.χ., Τ. Γουίλις, *Η Αργυρώ γελάει*, Πατάκης 2017. Επίσης, βλ. <https://www.amea-care.gr/παιδικά-βιβλία-που-αναφέρονται-άμεσα/> (προσπέλαση: 17/12/2018)

⁴⁷ Διαβάζω για τους άλλους, <https://www.giatousallous.gr/> (προσπέλαση 18/12/2018)

⁴⁸ Π. Χριστοδούλου, *Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές*, Κέδρος 2007, Β. Ηλιόπουλος, *Μαριάννα, το κορίτσι που πετάει*, Πατάκης 2007, Α. Μητσιάλη, *Το αστερόσπιτο*, Πατάκης 2008, Λ. Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου, *Το παιδί από τη θάλασσα*, Πατάκης 2009, Κ. Πινό, *Έλα να πετάξουμε μαζί*, Βεργίνα 2011, Χ. Φραντζεσκάκη, *Η Ορτανσία φυλάει τα μυστικά*, Κέδρος 2011, Γ. Αλεξάνδρου, *Χάρης και Φάρις*, Βιβλιόφωνο 2013, Ε. Σβορώνου, *Σκληρό Καρύδι*, Καλειδοσκόπιο 2015, Β. Μπαντή, *Μικρές Οδύσσειες Παιδιών*, Παιδική Νομική Βιβλιοθήκη 2015, Χ. Καλουντζόγλου, *Το σταχτί πέπλο*, Κέδρος 2015, Έ. Ρίτσου, *Η μαύρη πεταλούδα*, Κέδρος 2015, Α. Κοντολέον, *Πρίγκιπας σημαίνει Αμίρ*, Πατάκης 2016, Α. Χαλικά, *Το κουτί του Σιλάν*, Ίκαρος 2017, Ε. Τσιτριδίου-Χριστοφορίδου, *Ο Αντίλ έχει πατρίδα*, Ελληνοεκδοτική 2017, Φ. Κωνσταντοπούλου, *Μέσα από τα μάτια τους. 12 παιδιά, 12 ιστορίες, 12 όνειρα για το αύριο*, Ελληνοεκδοτική 2017 (σε συνεργασία με τη ΜΚΟ Praxis), Γ. Λιβάνη, *Κάτω από τον ίδιο ουρανό*, Λιβάνης 2017, κ.ά. Βλ. επίσης και τις μεταφρασμένες εκδόσεις: Ξ. Καλογεροπούλου, *Το αγόρι με τη βαλίτσα* (διασκευή του ομώνυμου θεατρικού έργου του Μάικ Κένι, Πατάκης 2016, Φ. Σάννα, *Το ταξίδι*, Πατάκης 2016, Ό. Κόλφερ - Άντριου Ντόνκιν, *Πρόσφυγες*, Πατάκης 2017, Μ. Trottier, *Φτερό*

παιδικό βιβλίο με τίτλο «Το βατραχέλι», των Ευσταθίου-Σελαχα και Τύρικου-Εργά κυκλοφορεί σε δίγλωσση έκδοση, στα ελληνικά και τα αραβικά⁴⁹. Πέρα από την ευαισθητοποίηση των παιδιών για την προσφυγική κρίση και για τα παιδιά πρόσφυγες, τα τελευταία τρία χρόνια έχουν υλοποιηθεί πολλές δράσεις που επιχειρούν να φέρουν σε επαφή τη συγκεκριμένη ομάδα με το βιβλίο. Η ΜΚΟ We need books έχει συγκεντρώσει πάνω από 10.000 βιβλία σε περισσότερες από 10 γλώσσες και λειτουργεί δύο μικρές βιβλιοθήκες για παιδιά και ενήλικες στην περιοχή του Σχιστού και στην δομή CRS στην Αθήνα⁵⁰. Η Πλανόδια Βιβλιοθήκη του Δικτύου για τα Δικαιώματα του Παιδιού που λειτουργεί από το 2012, αποτελεί μια κινητή βιβλιοθήκη που μετακινείται σε διάφορες περιοχές της Αθήνας και απευθύνεται σε παιδιά καθώς και σε παιδιά σε προσφυγικούς καταυλισμούς και με επίκεντρο το βιβλίο συμμετέχουν σε ποικίλες δημιουργικές δραστηριότητες⁵¹. Παράλληλα το 2016, το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού μετέφρασε βιβλία ελληνικής λογοτεχνίας στα αραβικά τα οποία εμπλούτισαν τη συλλογή της Κινητής Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Θεσσαλονίκης που επισκέπτεται το Κέντρο Μετεγκατάστασης Προσφύγων Διαβατών, καθώς και τη Πλανόδια Βιβλιοθήκη του Δικτύου για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁵².

Σ' αυτό το σημείο, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί πόσο τελικά αξιοποιείται το τελικό προϊόν, το βιβλίο από τους αναγνώστες κι εάν τελικά τυγχάνει σχετικής προτίμησης από αυτούς. Σύμφωνα με έρευνα της Eurostat για το 2010, οι Έλληνες δαπανούσαν κατά μέσο όρο 9 λεπτά από τον ημερήσιο χρόνο τους για την ανάγνωση βιβλίων και κατατάσσονταν στις υψηλότερες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που συμμετείχαν σε αυτήν την έρευνα (πίν. 3). Υπό την εξέταση των επιμέρους δεικτών διαπιστώνεται ότι ο χρόνος που δαπανάται για την ανάγνωση βιβλίων συνδέεται με επιμέρους δημογραφικούς και οικονομικούς παράγοντες. Οι γυναίκες διαθέτουν σχεδόν διπλάσιο χρόνο σε ανάγνωση βιβλίων από τους άνδρες.

στον άνεμο, Α. Α. Λιβάνης 2017, Γ. Μπανσέρους, *Η απίστευτη κούρσα της Φατίμα Μπραϊμ*, μετ. Μαρία Αγγελίδου, Μεταίχμιο 2018.

⁴⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα έσοδα συγγραφέων και μεταφραστών του συγκεκριμένου βιβλίου θα πάνε στη βραβευμένη ΜΚΟ «Αγκαλιά» (βραβείο Raul Wallenberg 2016 του Συμβουλίου της Ευρώπης) για την ενίσχυση του έργου της με τους πρόσφυγες.

⁵⁰ <https://weneedbooks.org/greek/> (προσπέλαση: 18/12/2018)

⁵¹ Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού https://ddp.gr/wp-content/uploads/2018/03/Diktio_2017.pdf (προσπέλαση: 18/12/2018)

⁵² Εφημερίδα Αυγή, 22/07/2016. <http://www.avgi.gr/article/10976/7270259/to-biblio-konta-stous-prosphyges> (προσπέλαση: 18/12/2018)

Επιπλέον, ο χρόνος αυτός αυξάνεται με σχεδόν γεωμετρική πρόοδο παράλληλα προς το επίπεδο εκπαίδευσης. Οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας ανώτερης εκπαίδευσης δαπανούν διπλάσιο χρόνο (17 λεπτά) για την ανάγνωση βιβλίων από τους απόφοιτους ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (8 λεπτά) και οι τελευταίοι επίσης διπλάσιο χρόνο από τους απόφοιτους μέχρι και βασικής εκπαίδευσης (4 λεπτά). Όσον αφορά τέλος στην εργασιακή κατάσταση τα άτομα που διαθέτουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο, όπως μερικής ή προσωρινής-εποχιακής απασχόλησης, άνεργοι και συνταξιούχοι διαθέτουν 30% περισσότερο χρόνο από τον συνολικό πληθυσμό για την ανάγνωση βιβλίων⁵³.

Μέσος Χρόνος για Ανάγνωση Βιβλίων (2010)			
	Σύνολο Ηλικιών	15-19 ετών	20-24 ετών
Γαλλία	0:02	0:02	0:01
Ιταλία	0:05	0:05	0:05
Αυστρία	0:05	0:01	0:02
Ρουμανία	0:05	0:17	0:08
Βέλγιο	0:06	0:04	0:04
Ισπανία	0:06	0:04	0:04
Ολλανδία	0:06	0:02	0:03
Ηνωμένο Βασίλειο	0:06	0:04	0:05
Γερμανία	0:07	0:04	0:06
Λουξεμβούργο	0:07	0:04	0:05
Ελλάδα	0:09	0:05	0:10
Ουγγαρία	0:10	0:08	0:07
Πολωνία	0:12	0:13	0:11
Φιλανδία	0:12	0:12	0:08
Εσθονία	0:13	0:06	0:05

Πίν. 3. Μέσος χρόνος για ανάγνωση βιβλίων (2010). Πηγή: Eurostat-Database: Time Spend on Cultural Activities (cult_pcs_tus)

⁵³ Πηγή: Eurostat-Database: Time spent, participation time and participation rate in the main activity by sex and age group [tus_00age], Time spent, participation time and participation rate in the main activity by sex and educational attainment level [tus_00educ] και Time spent, participation time and participation rate in the main activity by sex and self-declared labour status [tus_00selfstat]

Ένας παράγοντας που, επίσης, σχετίζεται με τον χρόνο που δαπανάται στην ανάγνωση βιβλίων είναι η ηλικία. Οι ηλικίες 20-24 ετών, 45-64 ετών και 65 ετών και άνω διαβάζουν περισσότερο, ενώ σε συνδυασμό με το φύλο, οι νέες γυναίκες 20-24 ετών (14 λεπτά) και οι άνδρες άνω των 65 ετών (10 λεπτά) εμφανίζονται οι πιο ένθερμοι αναγνώστες βιβλίων συγκριτικά προς τις ηλικιακές ομάδες του αντίστοιχου φύλου.

Αντίθετα, στα παιδιά που είναι κατά βάση ενταγμένα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ιδιαίτερα στα μικρότερης ηλικίας 10-14 ετών, ο χρόνος για ανάγνωση βιβλίων είναι πολύ περιορισμένος⁵⁴ (πίν. 4). Περιορισμένη διάθεση χρόνου για ανάγνωση βιβλίων παρατηρείται, επίσης, στα μέλη των νοικοκυριών με νήπια και βρέφη (μέχρι 6 ετών) (4 λεπτά) και στα μονογονεϊκά (6 λεπτά), που πιθανώς συνδέεται με τις αυξημένες δραστηριότητες και υποχρεώσεις, συγκριτικά προς τα νοικοκυριά με παιδιά 7 έως 17 ετών (8 λεπτά)⁵⁵.

Μέσος Χρόνος για Ανάγνωση Βιβλίων κατά Φύλο και Ηλικίες 2013		
ΗΛΙΚΙΕΣ	ΦΥΛΟ	ΧΡΟΝΟΣ ΩΡΕΣ:ΛΕΠΤΑ
Σύνολο Ηλικίες	Σύνολο	00:08
	Γυναίκες	00:11
	Άνδρες	00:06
10-14	Σύνολο	00:03
	Γυναίκες	00:04
	Άνδρες	00:01
15-19	Σύνολο	00:05
	Γυναίκες	00:08
	Άνδρες	00:02
20-24	Σύνολο	00:10
	Γυναίκες	00:14
	Άνδρες	00:06

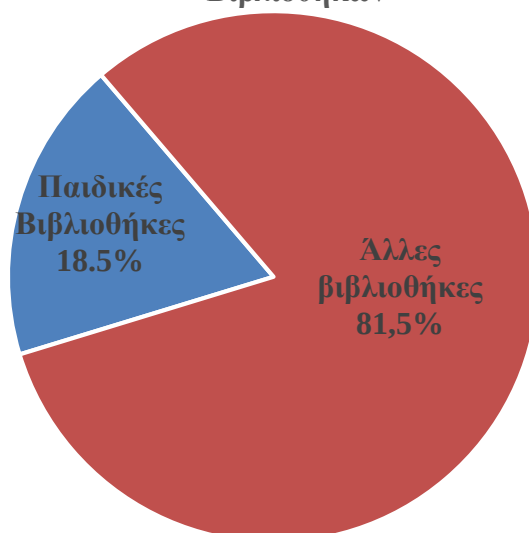
Πίν. 4. Μέσος χρόνος για ανάγνωση βιβλίων κατά φύλο και ηλικίες. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Έρευνα χρήσης χρόνου 2013.

⁵⁴ ΕΛ.ΣΤΑΤ. Πίνακας 3.01: Κατανομή της Χρήσης Χρόνου και συμμετοχή ατόμων κατά ομάδες ηλικιών, φύλο και κύρια δραστηριότητα του συνολικού πληθυσμού

⁵⁵ Eurostat-Database: Time spent, participation time and participation rate in the main activity by sex and household composition [tus_00hhstatus]

Σχετικά με την καλλιέργεια κι ανάπτυξη της φιλαναγνωσίας, το Δίκτυο Ελληνικών Βιβλιοθηκών της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (ΕΒΕ) ιδρύθηκε με σκοπό να «βοηθήσει τις Ακαδημαϊκές, Ερευνητικές, Δημόσιες, Δημοτικές, και σχολικές βιβλιοθήκες να αναπτύξουν και να εξελίσσουν τις υπηρεσίες που προσφέρουν στο κοινό τους». Από τις 229 βιβλιοθήκες που συμμετέχουν στο Δίκτυο οι 41 είναι αμιγώς Παιδικές (Βρεφικές, Εφηβικές ή Σχολικές) ενώ σχεδόν όλες οι Δημοτικές ή Δημόσιες έχουν παιδικά τμήματα. Οι περισσότερες παιδικές βιβλιοθήκες βρίσκονται στην Θεσσαλία (34%) και στην Αθήνα (32%) και ακολουθούν η Κρήτη (15%) και η Θεσσαλονίκη (10%).

Παιδικές Βιβλιοθήκες του Δικτύου Ελληνικών Βιβλιοθηκών

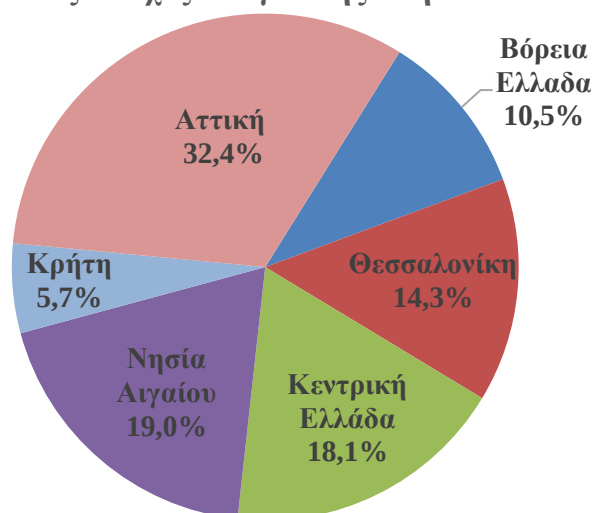
*Πίττα; Γράφημα; Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, Δίκτυο Ελληνικών Βιβλιοθηκών,
<https://network.nlg.gr/library/>*

Στο πλαίσιο δράσης του, το Δίκτυο Ελληνικών Βιβλιοθηκών διοργανώνει και υλοποιεί προγράμματα και δράσεις στα οποία λαμβάνουν μέρος τα μέλη του και απευθύνονται κυρίως σε παιδιά. Από το 2016 διοργανώνεται κάθε χρόνο η «Καλοκαιρινή εκστρατεία Ανάγνωσης και Δημιουργικότητας» στην οποία συμμετέχουν Δημόσιες και Δημοτικές βιβλιοθήκες από όλη την χώρα με την συμμετοχή βιβλιοθηκονόμων, εκπαιδευτικών και εθελοντών και απευθύνεται σε παιδιά. Αναπτύσσονται δραστηριότητες και θεματικές που συνδέουν τις

βιβλιογραφικές πηγές με δημιουργικά εργαστήρια, καθιστώντας τις βιβλιοθήκες κέντρα γνώσης και δημιουργικότητας της κοινότητας⁵⁶.

Παράλληλα, η ΕΒΕ ανέπτυξε και αναπτύσσει και άλλες δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά όπως το πρόγραμμα «Σημεία ανάγνωσης» (2017) που εξερευνώνται όψεις της ανάγνωσης ως εμπειρία και περιεχόμενο και αναδεικνύονται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της μέσα από διαδραστική συμμετοχή παιδιών και ενηλίκων⁵⁷. Επίσης, το 2018 με αφορμή τον εορτασμό της Παγκόσμιας Ημέρας βιβλίου και την ανακήρυξη της Αθήνας ως Παγκόσμια Πρωτεύουσα Βιβλίου 2018, υλοποιήθηκε το πρόγραμμα «Ηρώες, ελάτε να γνωριστούμε!» που απευθυνόταν σε παιδιά, τα οποία συγκέντρωναν βιβλιογραφικό υλικό για ήρωες-φιγούρες της αρεσκείας τους από την Παγκόσμια παιδική λογοτεχνία⁵⁸. Επίσης από το 2018 υλοποιείται το πρόγραμμα «Στη βιβλιοθήκη κάθε μήνα... έχουμε θέμα» που αποτελεί μια σειρά εκπαιδευτικών προγραμμάτων με διαφορετικό θέμα κάθε μήνα, που απευθύνονται σε παιδιά και στοχεύουν στην ανάδειξη των τοπικών βιβλιοθηκών ως κέντρα άτυπης εκπαίδευσης, όπου η γνώση προσεγγίζεται μέσα από τον πειραματισμό, τη βιωματική εμπειρία και τα βιβλία⁵⁹.

Παιδικές Λέσχες Ανάγνωσης στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΚΕΒΙ, Λέσχες Ανάγνωσης,

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=471>

Σύμφωνα με στοιχεία του ΕΚΕΒΙ, στην Ελλάδα υπάρχουν 105 Παιδικές Λέσχες Ανάγνωσης, οι οποίες λειτουργούν σε σχολικές μονάδες, βιβλιοθήκες, πνευματικά ή

⁵⁶ <https://network.nlg.gr/ekkinisi-kalokerinis-ekstratias-a/>

⁵⁷ <https://network.nlg.gr/pare-meros-sta-simia-anagnosis/>

⁵⁸ <https://network.nlg.gr/150-iroes-vivlion-apo-olo-ton-kosmo-prosgeionontai-stis-vivliothikes-tis-choras/>

⁵⁹ <https://network.nlg.gr/sti-vivliothiki-kathe-mina-echoyme-thema-kai-fetos/>

αθλητικά κέντρα, βιβλιοπωλεία. Ο σκοπός των δραστηριοτήτων αυτών είναι τα παιδιά να συναντιούνται, ώστε να γνωρίσουν τα βιβλία, να συζητήσουν γι' αυτά, να παίξουν, ώστε η ανάγνωση να γίνει συνήθεια και μέρος της καθημερινότητάς τους.

Η συμμετοχή των παιδιών ακόμα και από τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σε Λέσχες Ανάγνωσης είναι σημαντική προκειμένου να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί μια στενή σχέση προς το βιβλίο. Συνήθως απαρτίζονται από 10 με 15 άτομα και η θεματολογία διαμορφώνεται από τον συντονιστή ή/και τα ίδια τα παιδιά. Η επαφή με το βιβλίο πραγματοποιείται με διαδραστικό τρόπο αναπτύσσοντας τη φαντασία και δημιουργικότητα του παιδιού μέσω της αφήγησης, ανάγνωσης με θεατρικό ύφος, συζήτησης και χρήσης εικαστικών μέσων και παιχνιδιών. Παράλληλα, πραγματοποιούνται επισκέψεις σε βιβλιοπωλεία, συναντήσεις με συγγραφείς και εκθέσεις από τα ίδια τα παιδιά⁶⁰. Ωστόσο, οι λέσχες ανάγνωσης δεν απευθύνονται μόνο στα μικρά παιδιά: έτσι, λ.χ., στον Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων οι σχετικές λέσχες ανάγνωσης απευθύνονται σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες⁶¹.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Τρίο Πρόγραμμα της Ελληνικής Ραδιοφωνίας από το Δεκέμβριο του 2017 παρουσιάζει την εκπομπή «10 λεπτά ακόμη»⁶², στην οποία η παραγωγός Β. Χατζηγιαννάκη επιλέγει και διαβάζει παιδικά παραμύθια από την ελληνική εκδοτική παραγωγή.

Σχετικά με την εκδοτική παραγωγή βιβλίων για παιδιά, διακρίνεται μία σαφής στροφή σε θέματα που άπτονται του προσφυγικού ζητήματος, των ΑΜΕΑ και γενικότερα των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων, με σκοπό την ευαισθητοποίηση της παιδικής ηλικίας αναφορικά με αυτά τα κρίσιμα θέματα, καθώς και την ανάδειξη της διαφορετικότητας και τη συμφιλίωσή της μ' αυτή. Έτσι, με έναν πλέον παιδαγωγικό κι όχι διδακτικό τόνο, τα μικρά παιδιά έρχονται σε επαφή με την ετερότητα, η οποία μέσω των ποικίλων αφηγήσεων, προσπαθεί να καταστεί κατανοητή και αποδεκτή. Επιπλέον, ευαισθητοποιούνται σε θέματα παγκοσμίου ενδιαφέροντος και προβληματικής και στη σημασία της ανθρώπινης ζωής, το «ψυχικό» κόστος της μετανάστευσης, αλλά και την

⁶⁰ΕΚΕΒΙ, Λέσχες και Ανάγνωση, http://www.ekebi.gr/appdata/documents/lesxh_anagnwshs/plhrofories/lesxes2.pdf (προσπέλαση: 20/12/2018).

⁶¹<https://www.elniplek.com/λέσχες-ανάγνωσης-στον-σύλλογο-ελλήνων-αρχαιολόγων-και-παιδική-και-εφηβική-ασφαλώς/> (προσπέλαση: 20/12/2018).

⁶²<http://webradio.ert.gr/programma-trito/> (προσπέλαση: 20/12/2018).

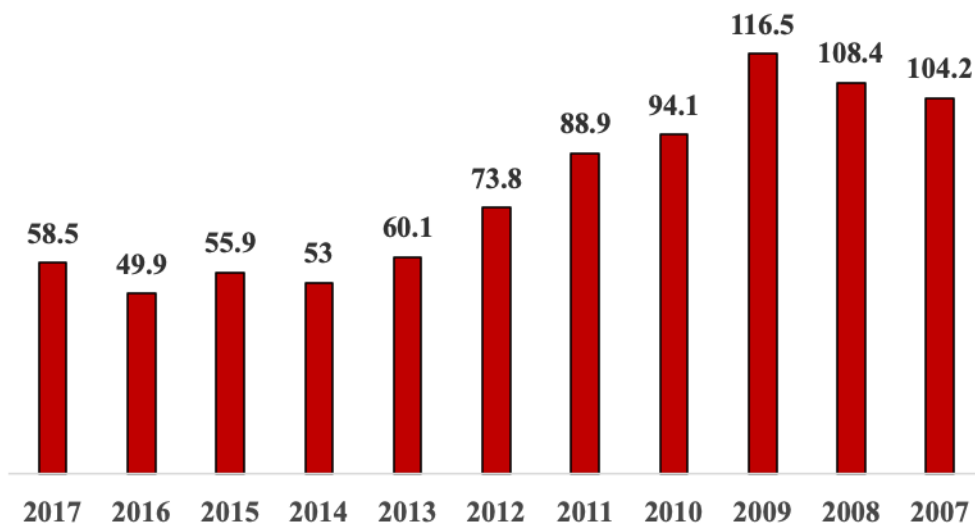
απίστευτη δύναμη και θέληση που κρύβουν τα άτομα με ειδικές δεξιότητες, ώστε έως έναν βαθμό να αποφεύγουν φαινόμενα bullying.

Παρατηρείται επίσης και η σύμπραξη με ΜΚΟ, όπως και οι δίγλωσσες εκδόσεις, που καθιστούν τις ιστορίες προσιτές στην ετερότητα και που προσφέρουν και οικονομικούς πόρους για τη λειτουργία των πρώτων. Παρά την έλλειψη σχετικών στοιχείων αναφορικά με τις επιμέρους θεματικές της παιδικής λογοτεχνίας, θα πρέπει να αναφερθεί η σημαντική αυξητική τάση των παιδικών λεσχών ανάγνωσης, αλλά και των ίδιων των ενεργειών των βιβλιοθηκών με σκοπό την καλλιέργεια της φιλιαναγνωσίας από μικρή ηλικία.

2. Κινηματογραφική παραγωγή (ελληνική και μεταγλωττισμένη)

Στην υπό μελέτη περίοδο, παρατηρείται μια χαρακτηριστική πτώση των εισπράξεων των κινηματογραφικών ταινιών στην Ελλάδα, γεγονός που σχετίζεται με την ισχύουσα οικονομική συγκυρία στο εξωτερικό και τα αποτελέσματά της στη χώρα μας. Ειδικότερα, η μείωση αφορά στο μισό των εισπράξεων, όπως προκύπτουν από τον πίν. 1: από τα 104.2 εκ. δολάρια το 2007 καταλήγουμε στα 58.5 δολάρια το 2017, γεγονός που αποκαλύπτει ότι η κρίση έχει σημαντικά επιδράσει στην επισκεψιμότητα των κινηματογράφων.

Εισπράξεις κινηματογραφικών ταινιών (box office)*
(Σε εκατομμύρια €)

Πίν. 1. Εισπράξεις κινηματογραφικών ταινιών (box office) (2007-2017). Αθροισμα των 100 κινηματογραφικών ταινιών με τις υψηλότερες εισπράξεις στις κινηματογραφικές αίθουσες κατά έτος. Πηγή: Box Office Mojo <https://www.boxofficemojo.com/intl/greece/yearly/> (προσπέλαση: 14/12/2018)

Σχετικά με τη συχνότητα συμμετοχής στις πολιτιστικές δραστηριότητες των ατόμων ηλικίας 16-24 ετών με επίκεντρο τον κινηματογράφο (πίν. 2), παρατηρείται μια ανοδική τάση και για τα δύο φύλα της επισκεψιμότητας σε κινηματογράφο από 1 έως 3 φορές τον μήνα, ενδεχομένως λόγω των σχετικών προσφορών που αναγκάζονται να προτείνουν οι κινηματογράφοι για να μπορέσουν κι εκείνοι να διατηρήσουν τη βιωσιμότητά τους. Εν προκειμένω, ο κανόνας αποτελεί η μηνιαία επίσκεψη στον κινηματογράφο με σκοπό την ψυχαγωγία.

Συχνότητα συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες: <u>Κινηματογράφος</u> Άτομα ηλικίας 16-24 ετών						
	Σύνολο		Άνδρες		Γυναίκες	
	2006	2015	2006	2015	2006	2015
	%	%	%	%	%	%
Όχι τους τελευταίους 12 μήνες	21.6	29.3	22.9	33.7	20.3	25.0
Τουλάχιστον μια φορά	78.4	70.7	77.1	66.3	79.7	75.0
Από 1 έως 3 φορές	31.5	53.0	31.0	51.8	31.9	54.2
Τουλάχιστον 4 φορές	46.9	17.7	46.0	14.5	47.8	20.8

Πίν. 2. Συχνότητα συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες (κινηματογράφος). Άτομας ηλικίας 16-24 ετών. Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03]

Αντίστοιχα, όπως παρατηρείται και στον πίν. 3, η συχνότητα συμμετοχής για τους μαθητές του Γυμνασίου το 2006 και το 2015 εμφανίζει μια ελαφρά αύξηση για την επίσκεψη από μία έως τρεις φορές τον μήνα, ενώ μείωση παρατηρείται στην κατηγορία «τουλάχιστον μια φορά», όπως και οι περισσότερες των «4 φορές». Σε κάθε περίπτωση, η μοναδική επίσκεψη σε κινηματογράφο για παρακολούθηση κινηματογραφικής ταινίας εμφανίζεται παρά τη μείωσή της σε σχέση με το 2005 να είναι ο κανόνας.

Συχνότητα συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες: <u>Κινηματογράφος</u> Άτομα ηλικίας 16-24 ετών								
	Σύνολο		Μέχρι Γυμνάσιο		Λύκειο & Μεταλυκειακή εκπαίδευση		Τριτοβάθμια εκπαίδευση	
	2006	2015	2006	2015	2006	2015	2006	2015
	%	%	%	%	%	%	%	%
Όχι τους τελευταίους 12 μήνες	21.6	29.3	32.2	41.2	17.0	26.1	11.0	20.3
Από 1 έως 3 φορές	31.5	53.0	38.1	45.6	28.4	55.3	26.1	56.5
Τουλάχιστον μια φορά	78.4	70.7	67.8	58.8	83.0	73.9	89.0	79.7
Τουλάχιστον 4 φορές	46.9	17.7	29.7	13.1	54.7	18.6	62.9	23.3

Πίν. 3. Συχνότητα συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες (κινηματογράφος). Άτομα ηλικίας 16-24 ετών. Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03]

Στον επόμενο πίνακα (πίν. 4), σκιαγραφούνται οι βασικότερες αιτίες για μη συμμετοχή των ατόμων 16-24 ετών σε πολιτιστικές δραστηριότητες με βασικότερη την έλλειψη οικονομικής δυνατότητας.

Λόγοι που δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικές δραστηριότητες: <u>Κινηματογράφος</u> Άτομα ηλικίας 16-24 ετών (2015)				
	Σύνολο	Μέχρι Γυμνάσιο	Λύκειο & Μεταλυκειακή εκπαίδευση	Τριτοβάθμια εκπαίδευση
	%	%	%	%
Οικονομικοί λόγοι	46.6	46.4	47.4	39.0
Έλλειψη ενδιαφέροντος	35.4	29.1	37.6	50.7
Κανένα στη γειτονιά	13.1	18.0	10.7	9.8
Άλλο	4.8	6.4	4.4	0.5

Πίν. 4. Λόγοι που δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικές δραστηριότητες (κινηματογράφος). Άτομα ηλικίας 16-24 ετών (2015). Πηγή: Eurostat-Database: Reasons of non-participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp05]

Σχετικά με τις τάσεις στην παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών για παιδιά και για νέους, τα στοιχεία που παρουσιάζονται είναι καθαρά αποσπασματικά, όπως παρέχονται από τους σχετικούς αρμόδιους κι εποπτευόμενους φορείς. Ωστόσο, η

Παραγωγές Ελληνικών Κινηματογραφικών Ταινιών (2009-2017)	
• 2009	38
• 2010	21
• 2011	8
• 2012	6
• 2013	0
• 2014	2
• 2015	2
• 2016	12
• 2017	6

Πίν. 5. Παραγωγές ελληνικών κινηματογραφικών ταινιών (2009-2017). Πηγή: Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου

εικόνα που διαμορφώνεται από τους αριθμούς των ελληνικών παραγωγών/συμπαγωγών του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου και της ΕΡΤ είναι η ακόλουθη: ειδικότερα, για το ΕΚΚ θα πρέπει να σημειωθεί ότι από το 2009 έως και το 2017 παρατηρείται μια εμφανής μείωση στις κινηματογραφικές παραγωγές που χρηματοδοτούνται. Έτσι, από τις 38 παραγωγές του 2009 και έχοντας κατά νου τη σχετική ύφεση που προκλήθηκε από την οικονομική κρίση, καταλήγουμε σε μόλις 6 κινηματογραφικές παραγωγές το 2017 (πίν. 5).

Όπως παρατηρείται και στον σχετικό πίνακα (πίν. 5), οι αυξομειώσεις στην παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών μικρού και μεγάλου μήκους από το ΕΚΚ είναι χαρακτηριστικές και είναι ενδεικτικές

του γενικότερου οικονομικού κλίματος, αλλά και της απουσίας σταθερής πολιτικής για τον κινηματογραφικό τομέα, καθώς και τις διαρκείς αλλαγές στη διοίκηση του φορέα. Εν προκειμένω, εκείνο που πραγματικά είναι ενδιαφέρον είναι ότι μία ειδικότερη στροφή ή κατεύθυνση προς την κρατικώς επιχορηγούμενη παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών για παιδιά και για νέους ή κάποια σχετική δράση ή στρατηγική απουσιάζουν εντελώς. Έτσι, στα 9 χρόνια κινηματογραφικών παραγωγών εντοπίζεται μόνο ένα ντοκιμαντέρ παραγωγής ΕΚΚ *Τα παιδιά δεν παίζει* (Α. Τσεπελίκας & Α. Ανδρικοπούλου, 2010) που έχει ως κεντρικούς χαρακτήρες παιδιά που αναζητούν ελεύθερους χώρους για παιγνίδια (και δεν απευθύνεται μόνο σε ανήλικο ακροατήριο) ή το ντοκιμαντέρ *Φιλιά εις τα παιδιά* (Β. Λουλές, 2011), το οποίο, ωστόσο, δεν απευθύνεται τόσο σε παιδιά, όσο σε νέους κι ενήλικους.

Όσον αφορά στην ΕΡΤ, το 2018 ο κρατικός ραδιοτηλεοπτικός φορέας ενέκρινε τη χρηματοδότηση 21 κινηματογραφικών ταινιών (κυρίως συμπαραγωγές), βάσει νόμου που από το 2012 έως και το 2016 υπήρξε αδρανής, όπως και η αναμενόμενη οικονομική ενίσχυση των κινηματογραφικών παραγωγών. Παρολαυτά, από τις εγκεκριμένες κινηματογραφικές ταινίες του 2018 δεν υπήρχε κάποιος προσανατολισμός στην παιδική ή στη νεανική ηλικία. Προφανώς, ίσως γιατί η κρατική τηλεόραση αναπληρώνει τη συγκεκριμένη θεματική στο ενημερωτικό και ψυχαγωγικό πρόγραμμα της Εκπαιδευτικής Τηλεόρασης.

Από την άλλη πλευρά, ελληνικές και ξένες εταιρίες παραγωγής και διανομής, όπως η Disney, η Warner Animation κ.ά., παράγουν και διανέμουν ταινίες, που κυρίως προσανατολίζεται σε παιδικά ακροατήρια για την παρακολούθησή τους στον κινηματογράφο ή με σκοπό την οικιακή κατανάλωση⁶³. Το animation αποδεικνύεται το πιο δημοφιλές είδος για τα παιδιά, ενώ αποτελεί και –δεδομένων των οικονομικών συνθηκών– μια σχετικά σταθερή, αναφορικά με τις εισπράξεις της στην Ελλάδα, ειδολογική κατηγορία (βλ. πίν. 6). Έτσι, από το 2009, οι εισπράξεις για το animation στην Ελλάδα εμφανίζονται με ελάχιστες αυξομειώσεις, αποτελώντας μια αξιόλογη μερίδα στο σύνολο των εισπράξεων των κινηματογραφικών ταινιών. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ των ετών 2009 και 2017 τα νοικοκυριά με παιδιά εμφανίζουν μειωμένες δαπάνες για κινηματογράφο κατά 38%. Ωστόσο, στην κατηγορία ταινιών κινουμένων σχεδίων (animation) η μείωση των εισπράξεων (όσων βρίσκονται στην

⁶³ Βλ., λ.χ., τη διανομή της Audiovisual των κινηματογραφικών ταινιών *Scooby-Doo, My Little Pony – The Movie, Micropolis*, κ.ά. με σκοπό την ενοικίαση ή την αγορά τους από βιντεο-λέσχες ή σχετικά καταστήματα.

ετήσια λίστα με τις ταινίες με τις υψηλότερες εισπράξεις) την αντίστοιχη περίοδο είναι 13%.

Εισπράξεις κινηματογραφικών ταινιών (box office) (Σε εκατομμύρια €)			
Έτος	Σύνολο	Animation	Αναλογία (%)
• 2009	116.5	11.2	9.6
• 2010	94.1	11.1	11.9
• 2011	88.9	11.9	13.5
• 2012	73.8	8.0	10.9
• 2013	60.1	10.0	16.7
• 2014	53.0	7.0	13.3
• 2015	55.9	9.8	17.6
• 2016	49.9	10.6	21.3
• 2017	58.5	9.7	16.7

Πίν 6. Εισπράξεις κινηματογραφικών ταινιών (box office) στην Ελλάδα (2009-2017). Άθροισμα των 100 κινηματογραφικών ταινιών και ταινιών κινουμένων σχεδίων (Animation) με τις υψηλότερες εισπράξεις στις κινηματογραφικές αίθουσες κατά έτος. Πηγή: Box Office Mojo <https://www.boxofficemojo.com/intl/greece/yearly/> (προσπέλαση: 14/12/2018)

Ειδικότερα, η Disney κατέχει ένα μεγάλο μερίδιο αναφορικά με τη δημοτικότητα των χαρακτήρων της και τη διάχυση των προϊόντων της που πλέον κατέχουν ξεχωριστή θέση στη δημοφιλή κουλτούρα της δεκαετίας, τόσο στις παραγωγές της Marvel Studios (με τους γνωστούς υπερ-ήρωες των κόμικς), τους ήρωες της Disney, αλλά και άλλους χαρακτήρες, όπως η Mary Poppins ή η Έλσα από την παιδική ταινία *Frozen*.

Εξάλλου, είναι σημαντική η διαπίστωση ότι οι συγκεκριμένοι χαρακτήρες ξεπερνούν τις διαστάσεις της κινηματογραφικής οθόνης και του κινηματογραφικού φαινομένου *per se* και έχουν κατακτήσει τις παγκόσμιες αγορές με παιχνίδια (από βιντεοπαιχνίδια έως κούκλες ή μινιατούρες), ρούχα, μουσική, DVD με πρωταγωνιστές ξανά τους ίδιους. Ιδιαίτερα, τα φιλμ της Marvel απευθύνονται κυρίως σε νεανικά και ενήλικα ακροατήρια που μπορούν λόγω της ηλικίας των χαρακτήρων και του γεγονότος ότι στηρίζονται στη μυθοπλασία και δεν αξιοποιούν τις τεχνικές του animation. Τέλος, να υπογραμμισθεί οι υπόλοιπες παραγωγές της Disney συχνά είναι μεταγλωτισμένες στα ελληνικά για την ευκολότερη παρακολούθησή τους από παιδιά μικρότερης ηλικίας.

Εντούτοις, πέρα από τις παραγωγές αμερικανικών ή πολυεθνικών εταιριών που απευθύνονται σε παιδιά και νέους, υπάρχει μία διαφορετική πρόταση που έχει ως στόχο να ευαισθητοποιήσει τα παιδιά και τους νέους μέσω της γνωριμίας τους με τις τεχνικές και την αισθητική του κινηματογράφου: έτσι, λ.χ., το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Πάμε Σινεμά;»⁶⁴ αποτελεί ένα σημείο γνωριμίας των μαθητών/τριών με τον κινηματογράφο στο πλαίσιο της κοινής δράσης των Υπουργείων Πολιτισμού και Παιδείας για την εισαγωγή στην εκπαίδευση μαθημάτων που σχετίζονται με τις τέχνες και τον πολιτισμό. Επίσης, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προγράμματος διοργανώνεται και σχετικό φεστιβάλ με το 9^ο να λαμβάνει χώρα το 2017.

Επίσης, σημαντικός είναι ο ρόλος που διαδραματίζουν αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες⁶⁵, όπως το Νεανικό Πλάνο⁶⁶, το οποίο ιδρύθηκε το 1992. Το Νεανικό Πλάνο δραστηριοποιείται στον τομέα της «πολιτιστικής και δημιουργικής βιομηχανίας, στον οπτικοακουστικό χώρο και στην κινηματογραφική εκπαίδευση», διοργανώνοντας επί πληρωμή αντίστοιχα κινηματογραφικά εργαστήρια για μαθητές όλων των βαθμίδων.

Ως πρωτοβουλία του Νεανικού Πλάνου, διοργανώθηκε για πρώτη φορά το 2001 η Ευρωπαϊκή συνάντηση νεανικής οπτικοακουστικής δημιουργίας με το όνομα Κάμερα Ζιζάνιο⁶⁷. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία, η οποία αποτελεί μια «συνάντηση» χωρίς διαγωνιστικό χαρακτήρα, υλοποιείται μέσα από την προβολή φιλμ που έχουν γυριστεί από παιδιά και για νέους κάτω των 20 ετών και φιλοξενείται στο Κινηματογραφικό φεστιβάλ Ολυμπίας για παιδιά και για νέους, το οποίο το 2018 έκλεινε 21 χρόνια διαρκούς παρουσίας στο πεδίο των κινηματογραφικών φεστιβάλ. Η συγκεκριμένη διοργάνωση λαμβάνει χώρα κάθε χρόνο στην Ολυμπία και χαρακτηρίζεται από κινηματογραφικές παραγωγές που θέτουν στο επίκεντρο την παιδική ηλικία και τη νεότητα, απευθύνονται σ' αυτές, με ανά περίπτωση διαφορετικούς προβληματισμούς. Βέβαια, οι ελληνικές κινηματογραφικές παραγωγές (συνήθως μικρού μήκους και σπανιότερα μεγάλου μήκους) αποτελούν τη μειοψηφία στο σύνολο των προβαλλόμενων φιλμ.

Τέλος, οι νέοι που αγαπούν τον κινηματογράφο και επιθυμούν να γνωρίσουν τόσο σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο τον κινηματογράφο κατά τη διάρκεια των

⁶⁴ <http://www.pamecinema.net> (προσπέλαση: 15/12/2018)

⁶⁵ <https://athensanimfest.eu/2019/en/> (προσπέλαση: 15/12/2018)

⁶⁶ <http://www.neanikoplanano.gr/front> (προσπέλαση: 15/12/2018)

⁶⁷ <https://camerazizanio.net> (προσπέλαση: 15/12/2018)

πανεπιστημιακών σπουδών τους (τουλάχιστον για το ΕΚΠΑ) μπορούν να εγγραφούν στον ΠΟΦΠΑ (Πολιτιστικός Όμιλος Φοιτητών Πανεπιστημίου Αθηνών), όπου παρέχονται δωρεάν (ή κατόπιν ενός συμβολικού αντιτίμου) σχετικά κινηματογραφικά μαθήματα⁶⁸ στη Φοιτητική Λέσχη της οδού Ιπποκράτους κι εντός του κινηματογράφου Ίριδα.

Σε γενικές γραμμές, η πτώση στις κινηματογραφικές εισπράξεις έχει συμπαράσχει στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης και την επισκεψιμότητα, ιδιαίτερα από τους νέους, στους κινηματογράφους – χωρίς, ωστόσο, να μην πραγματοποιείται. Το ξενόγλωσσο (και συχνά μεταγλωττισμένο στη χώρα μας) animation αποτελεί μία σταθερή επιλογή για τους μικρούς θεατές, ενώ η ελληνική παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών για παιδιά και νέους στην Ελλάδα δεν διαφυλάσσεται από κάποια συγκεκριμένη νομοθεσία, ούτε έχουν ανακοινωθεί ή προωθηθεί κάποια κίνητρα που θα ενισχύουν προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση παραγωγούς και σκηνοθέτες. Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα την παντελή ανυπαρξία κινηματογραφικών ταινιών ελληνικής παραγωγής για τα συγκεκριμένα ηλικιακά ακροατήρια κι έτσι το κενό αναπληρώνεται κυρίως με ξένες ταινίες animation που δεν έχουν πάντα κάποιο σύγχρονο παιδαγωγικό περιεχόμενο κι ενδεχομένως να καλλιεργούν ή να ενισχύουν στερεοτυπικές αντιλήψεις για το φύλο, την ηλικία, την εθνικότητα, την ετερότητα και να προωθούν τη βία (βλ. την περίπτωση των υπερ-ηρώων, χωρίς αυτή η θέση να είναι αφοριστική, καθώς η προώθηση της βίας αποτελεί συχνά ένα εύκολο κατηγορητήριο για τα αμερικανικής προέλευσης προϊόντα της δημοφιλούς κουλτούρας).

Εντούτοις, είναι παρήγορο ότι τα ίδια τα παιδιά χάρη σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα μπαίνουν στη διαδικασία παραγωγής και δημιουργίας μιας ταινίας που ενδεχομένως να αφορά στα ίδια και στους προβληματισμούς τους. Ακόμα πιο αισόδοξο είναι το γεγονός ότι η κινηματογραφική παιδεία ξεκινά δειλά να εντάσσεται στο σχολικό πρόγραμμα (κυρίως στα Καλλιτεχνικά σχολεία), προσφέροντας μια δημιουργική ενασχόληση, αλλά και διέξοδο στα παιδιά και στους εφήβους, που έχουν έπειτα την ευκαιρία να παρακολουθήσουν το τελικό προϊόν σε κάποιο σχετικό φεστιβάλ, όπως εκείνο της Ολυμπίας. Ωστόσο, για να συμβεί αυτό θα πρέπει σε κάθε περίπτωση η κινηματογραφική εκπαίδευση να θεσμοθετηθεί και να

⁶⁸ <https://kinimatografiko.gr> (προσπέλαση: 15/12/2018)

υποστηριχθεί θεωρητικά στη χώρα μας προκειμένου να εφαρμοσθεί όχι μόνο σε πρότυπα σχολεία, αλλά και στο πιο απομακρυσμένο χωριό της Ελλάδας – αρκεί, βέβαια, να ληφθεί υπόψη κάποια οικονομική ενίσχυση ή επιχορήγηση, γιατί κρίνεται αναγκαία η ύπαρξη υλικοτεχνικού εξοπλισμού και ψηφιακών προγραμμάτων για μοντάζ κι επεξεργασία του υλικού που χωρίς αυτά μια κινηματογραφική ταινία δεν μπορεί να γυριστεί.

3. Τηλεοπτική παραγωγή

Στην παρούσα ενότητα θα παρουσιαστούν οι γενικότερες τάσεις που χαρακτηρίζουν την παραγωγή πολιτιστικού προϊόντος για παιδιά και για νέους, όπως παρατηρούνται στο τηλεοπτικό πεδίο (κρατική / ιδιωτική τηλεόραση) κατά την υπό μελέτη περίοδο. Κατ' αρχάς, η κρατική τηλεόραση (EPT, BOYΛΗ και NEPIT για την περίοδο 2014-2015) συντηρεί την παιδαγωγική, ενημερωτική και ψυχαγωγική διάσταση του παιδικού προγράμματός της μέσα από ελληνικές και ξένες τηλεοπτικές εκπομπές. Προσφάτως, το παιδικό τηλεοπτικό πρόγραμμα της κρατικής τηλεόρασης συγκροτείται γύρω από τη σχετική ζώνη του Σαββάτου (πρωινή, 06:00-13.00), στην οποία προβάλλονται μεταγλωτισμένες τηλεοπτικές παραγωγές (βλ. *Το μικρό σπίτι στο Λιβιάδι*), ξένα τηλεοπτικά προγράμματα, αλλά και ελληνικές παραγωγές. Ειδικά για τις τελευταίες, κατά την περίοδο της NEPIT και της EPT, προβλήθηκαν παιδικές τηλεοπτικές σειρές ποικίλου περιεχομένου με εύστοχο παιδαγωγικό περιεχόμενο και ενημερωτικό χαρακτήρα: λ.χ., κατά τη διετία 2013-2015, προβλήθηκαν οι εξωτερικές παραγωγές *Όταν μεγαλώσω* της Δώρας Μασκλαβάνου και του Γρηγόρη Ρέντη με διηγήσεις παιδιών 6-9 ετών που επικεντρώνονται γύρω από τις επαγγελματικές επιλογές και τα όνειρά τους για το μέλλον, χωρίς η σκηνοθετρία να περιορίζεται στην Αθήνα. Αντιθέτως, προσεγγίζει παιδιά από διαφορετικές και συχνά απομακρυσμένες κι απομονωμένες τοποθεσίες της Ελλάδας.

Παράλληλα, μία ενδιαφέρουσα και πολυθεματική προσέγγιση παρουσιάζεται στην τηλεοπτική σειρά *Εμείς και ο μπλε πλανήτης* της Ντίνας Κάσσου. Η σειρά παρουσιάζει μέσα από διάφορα ρεπορτάζ τη διαντίδραση των παιδιών με τις τέχνες, με την κοινωνία και το περιβάλλον. Στην κρατική τηλεόραση, η τηλεοπτική σειρά *Σεφ Πάστα Βράστα* του Φαίδωνα Σοφιανού στηρίζεται στη μεγάλη παράδοση της οικογένειας του σκηνοθέτη με το παιδικό κουκλοθέατρο, αλλά και στην επικοινωνία ανθρώπου-μαριονέτας που στοχεύει στην ψυχαγωγία και στη διαδραστική συμμετοχή των παιδιών από το σπίτι. Θα πρέπει, εξάλλου, να σημειωθεί και η παρουσία της παλαιότερης τηλεοπτικής σειράς *Ουράνιο τόξο* του Γιώργου Βαρελά με παρουσιαστή τον Αργύρη Ντινόπουλο. Πρόκειται για τη μακροβιότερη (με διακοπές παρολαυτά) καθημερινή παιδική εκπομπή της κρατικής τηλεόρασης (EPT2), η οποία προβλήθηκε για τελευταία φορά το 2015. Στη σημερινή διαμορφωμένη μορφή του το πρόγραμμα της κρατικής τηλεόρασης εμπλουτίζει τη μεσημεριανή ζώνη με παιδικά κινούμενα

σχέδια, όπως *Έρνεστ και Σελεστίν* (βασισμένα στην ομώνυμη ταινία των Aubier, Pattar και Renner που κέρδισε βραβείο Όσκαρ το 2014) ή *Animalia*.

Ο θεσμός της *Εκπαιδευτικής Τηλεόρασης*, της οποίας οι εκπομπές παρουσιάζονται πλέον από το τηλεοπτικό κανάλι της Βουλής των Ελλήνων κάθε Σάββατο στις 5 μ.μ. κατόπιν υπογραφής σχετικής σύμβασης τον Οκτώβριο του 2017, αποτελεί μία διαχρονική ποιοτική πολιτιστική επιλογή για τους μικρούς τηλεθεατές. Πιο συγκεκριμένα, η εκπαιδευτική τηλεόραση, που ιδρύθηκε το 1977 και αποτελεί καινοτόμο φορέα του ΥΠΑΙΠΘΑ, επικεντρώνεται στην παραγωγή εκπαιδευτικού οπτικοακουστικού υλικού που απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους. Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό αγκαλιάζει μία πολύ μεγάλη ποικιλία θεμάτων (θέατρο, κινηματογράφος, περιβάλλον, κ.ά.) και οι συγκεκριμένες παραγωγές μπορούν να ανιχνευθούν και να προσπελαστούν στο διαδίκτυο από τον επίσημο ιστότοπο της Εκπαιδευτικής Τηλεόρασης στις συγκεκριμένες ενότητες της και στο σχετικό τηλεοπτικό κοινό (π.χ., υπάρχει διαχωρισμός σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και στη διά βίου εκπαίδευση).

Αναφορικά με την ιδιωτική τηλεόραση, παρατηρούνται τα εξής: ορισμένοι τηλεοπτικοί σταθμοί, όπως, λ.χ. το STAR CHANNEL διατηρούν την παιδική ζώνη του Σαββάτου και της Κυριακής, εκπέμποντας από νωρίς το πρωί σχετικό τηλεοπτικό πρόγραμμα. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το τελευταίο συντίθεται από κινούμενα σχέδια ξένης (κυρίως αμερικανικής ή ευρωπαϊκής παραγωγής) που προσανατολίζονται σε θεματικές που αφορούν σε ήρωες-χαρακτήρες με μαγικές δυνάμεις που αγωνίζονται ενάντια σε μοχθηρούς εχθρούς, σε πρότυπα ομορφιάς, όπως η Barbie, σε ζώα με ανθρώπινες ιδιότητες (Peppa the Pig) κ.ά.

Αντίστοιχες θεματικές σε μια διαρκή ροή προσφέρει το τηλεοπτικό κανάλι Nickelodeon, το οποίο ξεκίνησε να εκπέμπει από το 2010 και του οποίου το πρόγραμμα απαρτίζεται από ξένες παραγωγές. Οι τελευταίες απευθύνονται σε παιδιά και σε νέους (βλ., λ.χ. τις σειρές *Game Shakers* ή *iCarly*) και αφορούν κυρίως σε νεανικούς χαρακτήρες εντός του αμερικανικού σχολικού συστήματος, την ενασχόλησή τους με την τεχνολογία και το διαδίκτυο και τη συναναστροφή με τους συνομήλικους τους.

Το MAD TV που απευθύνεται σε νεανικό κοινό λόγω της οικονομικής κρίσης έχει περιοριστεί στην παραγωγή τηλεοπτικών παραγωγών (π.χ. η εκπομπή TV WAR για τη χέβυ μέταλ μουσική προβάλλεται ακόμα) και έχει εστιάσει το πρόγραμμά του κυρίως στη διαρκή μετάδοση ελληνικών και ξένων μουσικών βιντεοκλιπ ανά ζώνες. Επίσης, ένας ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός που εμφανίζεται να εκπέμπει πειραματικά από το

2016 ως συνέχεια του ελληνικού MTV και έως σήμερα έχει διαμορφώσει έναν σαφή νεανικό προσανατολισμό, είναι το Rise TV. Το πρόγραμμα του καναλιού αφορά κυρίως σε εφήβους και σε νέους και περιστρέφεται γύρω από τη μουσική, την τεχνολογία, τη μόδα, τις πολιτισμικές τάσεις από το εξωτερικό. Η πλειοψηφία των τηλεοπτικών εκπομπών του είναι ελληνικές με νέους-νέες παρουσιαστές-παρουσιάστριες, ενώ πέρα από τα ρεπορτάζ του δρόμου που καταγράφουν στοιχεία της νεανικής κουλτούρας (γκράφιτι, σκέητμπορντ κ.ά.), εμφανίζονται να ενδιαφέρονται και για την οικονομική κρίση σε σχέση με την ψυχαγωγία. Έτσι, λ.χ., η τηλεοπτική εκπομπή PERFECT 20 καταγράφει με ποιον οικονομικό τρόπο μπορεί να ψυχαγωγηθεί ένας νέος, έχοντας στη διάθεσή του ένα μικρό ποσό. Το Rise TV δεν περιλαμβάνει επιστημονικές ή εκπαιδευτικές εκπομπές. Ωστόσο, την τελευταία χρονιά πραγματοποιείται μια στροφή προς τα πορτραίτα σύγχρονων καλλιτεχνών και τη γνωριμία τους στο νεανικό κοινό.

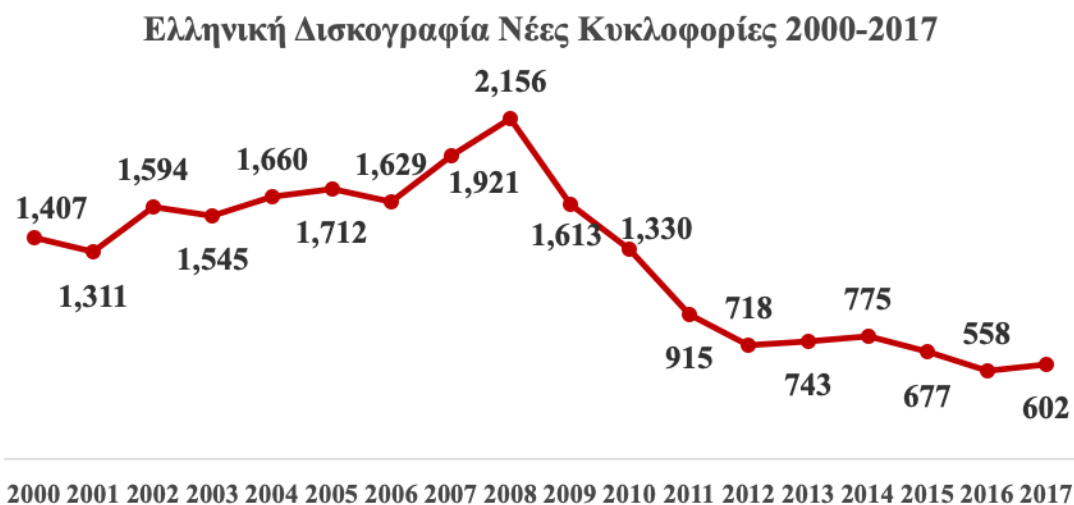
Τέλος, εκτός από τις παραπάνω αναφορές, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην παραγωγή talent shows (π.χ. *Junior Music Stars*, *The Music School*, *Junior Master Chef*) για παιδιά βάσει αντίστοιχων αμερικανικών ή ευρωπαϊκών τηλεοπτικών αρχετύπων. Ήδη από το 2008, ο Συνήγορος του Πολίτη έχει παρέμβει για την προβολή των συγκεκριμένων reality talent shows με σχετική αναφορά στη Βουλή και στο ΕΣΡ, ενώ από τότε είναι χαρακτηριστικές οι παρεμβάσεις του όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα. Ιδιαίτερα τονίζεται η εργαλειοποίηση των μικρών παιδιών προς χάριν της τηλεθέασης, οι πνευματικές και ψυχικές απολαβές από την παρακολούθηση συγκεκριμένων προγραμμάτων, ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας που προκρίνεται ως φυσιολογικός έναντι της καλλιέργειας της ευγενούς άμιλλας στο πλαίσιο ενός διαγωνισμού, η θυματοποίηση του παιδιού και η διαγραφή της έννοιας της ανηλικότητας, η απαλοιφή οποιωνδήποτε δικαιωμάτων των παιδιών, αλλά και ο αμφίσημος ρόλος που διαδραματίζουν οι κηδεμόνες. Σχετικά με την παραγωγή και την προβολή των συγκεκριμένων προγραμμάτων θα πρέπει να ληφθεί ειδική μέριμνα από το ΕΣΡ και από τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας, ώστε να ελέγχονται για την καταλληλότητά τους οι συγκεκριμένες εκπομπές, καθώς, εξάλλου, και η προβολή κινουμένων σχεδίων που εμπεριέχουν κι αναπαράγουν τη βία, τον ρατσισμό, τον σεξισμό κ.ά.

Βάσει των παραπάνω διαπιστώσεων κι ενώ τα τηλεοπτικά προγράμματα για παιδιά και για νέους απαιτούν μία συνολικότερη διερεύνηση, όχι μόνο ως προς το ειδολογικό, αλλά και το ιδεολογικό στίγμα τους, διαπιστώνεται ότι η κρατική τηλεόραση με

συγκεκριμένες προσπάθειες κι επιλογές συντηρεί έως τις μέρες μας τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της τηλεοπτικής εμπειρίας. Παρόλο που οι προτιμήσεις των εφήβων και των νέων ενδεχομένως να υπερκαλύπτονται από προγράμματα που απευθύνονται σε ενήλικες (ταινίες, τηλεπαιχνίδια, ριάλιτι, κ.ά.), το παιδικό πρόγραμμα αποτελεί μία σημαντική παράμετρο όχι μόνο εξαιτίας των ψυχαγωγικών, αλλά και των παιδαγωγικών πτυχών τους – κάτι το οποίο δεν επιτυγχάνεται με τη συνεχή ροή κινουμένων σχεδίων, αλλά με ειδικά σχεδιασμένες, προσιτές και καλαίσθητες ψυχαγωγικές εκπομπές για τα παιδιά.

4. Μουσική παραγωγή (δισκογραφία και δράσεις)

Η ελληνική μουσική βιομηχανία εμφανίζεται αρκετά επηρεασμένη από την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, ιδιαίτερα όσον αφορά στη δισκογραφική παραγωγή, καθώς το προηγούμενο διάστημα είχε διανύσει μια περίοδο μεγάλης ανάπτυξης με αποτέλεσμα το 2008 να φθάσει τις 2.156 νέες δισκογραφικές εκδόσεις. Από το 2000 έως το 2008 εκδίδονταν κατά μέσο όρο 1660 νέες δισκογραφικές παραγωγές ανά έτος. Από το 2009 και ιδιαίτερα από το 2011 κι έπειτα η δισκογραφική παραγωγή εμφανίζει εντυπωσιακή μείωση, η οποία συνολικά μεταξύ του 2009 και 2017 έφθασε το 63%. Μάλιστα, οι εκτιμήσεις για το 2018 κυμαίνονται σε ακόμα χαμηλότερα επίπεδα (λιγότερες από 500 νέες εκδόσεις)⁶⁹. Οπωσδήποτε οι τάσεις αυτές συνδέονται και με την ανάπτυξη διαδικτυακών πλατφορμών αναπαραγωγής video και μουσικής, κυρίως του YouTube, οι οποίες από τη μία πλευρά κλονίζουν την «παραδοσιακή» μουσική βιομηχανία, αλλά από την άλλη δημιουργούν νέες ευκαιρίες και δυνατότητες ανάδειξής στην μουσική παραγωγή (The Guardian, 18-07/2016)⁷⁰.

Πηγή: Π. Δραγουμάνου, *Ελληνική Δισκογραφία 1950-2018*.

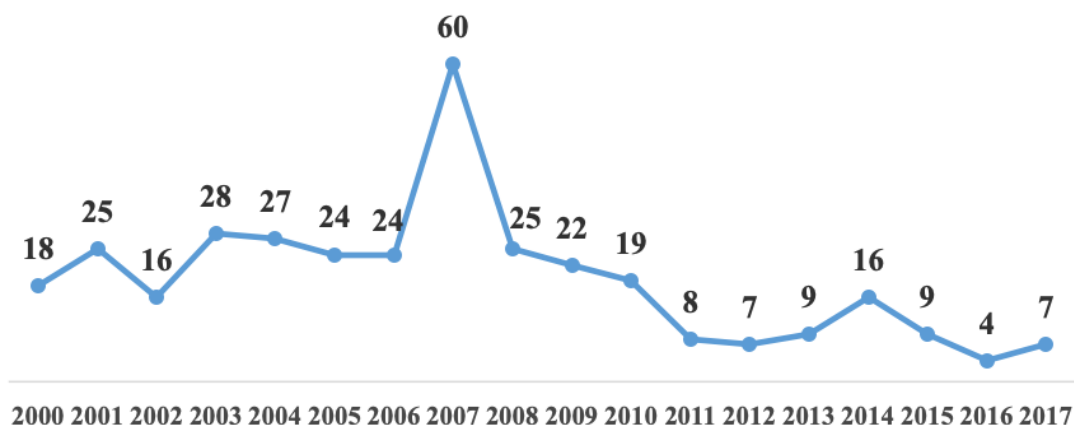
Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει και η κίνηση της ελληνικής δισκογραφίας που απευθύνεται στο παιδικό κοινό. Την περίοδο 2000 με 2008 είχαν κυκλοφορήσει συνολικά 247 νέες παραγωγές μουσικής για παιδιά, ενώ το 2007 ήταν ένα έτος κατά το οποίο η δισκογραφική παραγωγή έφθασε σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα.

⁶⁹ Πέτρος Δραγουμάνου, *Ελληνική Δισκογραφία 1950-2018* DVD.

⁷⁰ <https://www.theguardian.com/business/2016/jul/18/youtube-music-industry-artists-spotlight> (προσπέλαση: 11/12/2018)

Μέχρι το 2010 η συγκεκριμένη αγορά θα κυμανθεί εντός των ελάχιστων ορίων των δισκογραφικών εκδόσεων της προηγούμενης περιόδου. Από το 2011 οι τάσεις εμφανίζονται ιδιαίτερες χαμηλές με τον μέσο όρο της δισκογραφικής παραγωγής για παιδιά κυμαίνεται σε 8,6 νέες παραγωγές κατά έτος. Ταυτόχρονα διακινείται δωρεάν πληθώρα μουσικού υλικού στο διαδίκτυο στο οποίο μπορούν να έχουν πρόσβαση παιδιά και γονείς, ενώ στους έφηβους η τάση αυτή αποκτά μεγαλύτερη δυναμική. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι από βιντεοσκοπήσεις των ετήσιων εκδηλώσεων του φεστιβάλ Schoolwave έχουν δημιουργηθεί συνολικά 322 video clips τα οποία έχουν παρακολουθήσει χρήστες του διαδικτύου 8,5 εκατομμύρια φορές (views) μέχρι το Δεκέμβριο του 2017⁷¹.

Ελληνική Δισκογραφία: Παιδική μουσική (2000-2017)

Πηγή: Π. Δραγουμάνου, *Ελληνική Δισκογραφία 1950-2018*.

Σχετικά με τη δισκογραφική παραγωγή της περιόδου 2009-2010 που απευθύνεται σε παιδιά, παρατηρείται μια εμφανής μείωση, παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κατηγορία δεν κατέχει ένα ιδιαίτερα ισχυρό μερίδιο στη μουσική αγορά. Έτσι, από τις 22 μουσικές κυκλοφορίες του 2009 φτάνουμε το 2017 στις μόλις 7 (βλ. παραπάνω διάγραμμα).

Εντούτοις, δεν διακρίνονται ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις στις σχετικές θεματικές γύρω από τις οποίες περιστρέφονται οι συγκεκριμένες κυκλοφορίες: οι τελευταίες διακρίνονται σε παραμύθια που πραγματεύονται παλαιότερα ⁷² ή

⁷¹ <http://www.schoolwave.gr/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁷² *Η Αλίκη στη χώρα των Θαυμάτων* (2010), *Το ασχημόπαπο* (2011).

σύγχρονα⁷³ θέματα, εστιάζουν σε εθνικές επετείους⁷⁴ ή διάφορες εορταστικές περιστάσεις⁷⁵ (βλ. Χριστούγεννα, Αποκριά, κλπ.), στη θρησκευτική λατρεία⁷⁶, στην αρχαιοελληνική μυθολογία⁷⁷ ή στη λαϊκή παράδοση⁷⁸. Άλλοτε αποτελούν τη μουσική επένδυση και τα τραγούδια θεατρικών παραστάσεων⁷⁹. Μια ενδεχόμενη εξαίρεση αποτελούν οι μουσικές κυκλοφορίες⁸⁰ της δισκογραφικής εταιρίας LEGEND που συνδέονταν με τις παιδικές εκπομπές του τηλεοπτικού καναλιού ALTER και διαφημιζόνταν διαρκώς από αυτό, τουλάχιστον μέχρι το τηλεοπτικό κανάλι αναστείλει τη λειτουργία του.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες από τις κυκλοφορίες της περιόδου 2009-2017 βασίζονται σε συνθέσεις μουσικών συνθετών, τραγουδοποιών⁸¹ κι ερμηνευτών⁸², καθώς και χορωδιών⁸³ ή μουσικών συνόλων⁸⁴.

Καθώς η μουσική αποτελεί μια από τις πλέον διαδεδομένες και διαδραστικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, καθιστά τους ακροατές της, και ιδιαίτερα τα παιδιά, ταυτόχρονα καταναλωτές και παραγωγούς του μουσικού πολιτιστικού προϊόντος. Παράλληλα, η μουσική αγωγή είναι ενταγμένη στο πρόγραμμα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Δημοτικό, Γυμνάσιο) και *αποβλέπει στη γενικότερη καλλιέργεια της δημιουργικότητας και της προσωπικότητας των μαθητών, μέσα από την ενεργητική ακρόαση, τις δραστηριότητες μουσικής δημιουργίας και εκτέλεσης* (ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ Μουσικής, xxx:317)⁸⁵. Εκτός από το σχολείο, για την περίοδο 2016-2017 στην χώρα λειτουργούσαν συνολικά 614 μουσικές σχολές και ωδεία με 55.038 σπουδαστές. Σχολές και παραρτήματα σχολών υπάρχουν σε κάθε νομό της χώρας, με το 40% αυτών, όπως και των σπουδαστών, να βρίσκονται στην Αττική ενώ η αναλογία διδάσκοντα

⁷³ Ρόκ Α Μπίλυ ο ζουμερός (2010), Κλικ στη λαχανοχαχανόχωρα (2014).

⁷⁴ Η 17 Νοέμβρη στα σχολεία της πατρίδας μου (2011).

⁷⁵ Η Ιστορία των Χριστουγέννων και Χριστουγεννιάτικα Τραγούδια (2009).

⁷⁶ Ο Ιωσήφ στην Αίγυπτο και παιδικά τραγούδια (2009), Άσωτος γιος και παιδικά τραγούδια (2009).

⁷⁷ Με τον Αίσωπο εκδρομή (2014).

⁷⁸ Το δαφνοκούκουτσο και άλλα θρακιώτικα παραμύθια (2013), Καραγκιόζη όζω από την παράγκα (2014).

⁷⁹ Ο γάϊδαρος ο Μένιος ο παραχαϊδεμένος (2010).

⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά λ.χ. Mazoo and the Zoo (2009), Ζουζούνια: Τα καβουράκια και άλλα ρεμπέτικα τραγούδια (2009) κ.ά.

⁸¹ Ο Βασιλιάς Ντο (Μ. Πλέσσας, 2013), Ακροβάτες της τύχης (Λ. Μαχαιρίτσας, 2014) κ.ά.

⁸² Βλ. Λάχανα και χάχανα (2009) με τη συμμετοχή της Ε. Βιτάλη, Γλυκερίας, Η Λήδα η ακρίδα και η ορχήστρα με τα ζώα (2014) με τη συμμετοχή του Κ. Λειβαδά, της Α. Μπάμπαλη κ.ά.

⁸³ Μια ασυνήθιστη μέρα στο σχολείο και η πετρόσουπα (2012) με τη συμφωνική ορχήστρα νέων και την παιδική χορωδία Καλαμάτας, Τραγούδια για ζωάκια (2013) με την παιδική χορωδία Τυπάλδου κ.ά.

⁸⁴ Το Ντόντο που δεν μπορούσε να πετάξει (2017) με τη συμμετοχή των Encardia.

⁸⁵ http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/13deppsaps_Mousikis.pdf (προσπέλαση: 11/12/2018)

ανά σπουδαστή είναι μικρότερη στην περιφέρεια συγκριτικά προς το κέντρο⁸⁶. Στις συγκεκριμένες σχολές λειτουργούν ταυτόχρονα τμήματα ενηλίκων και τμήματα προσχολικής αγωγής για παιδιά ηλικίας από 3 μηνών έως 6 ετών⁸⁷. Παράλληλα, για το σχολικό έτος 2018-2019 βρίσκονται σε λειτουργία 45 Μουσικά σχολεία σε όλη την χώρα και στην Α' τάξη του Γυμνασίου αυτών εισήχθησαν για το ίδιο έτος 2.573 μαθητές⁸⁸. Στα συγκεκριμένα σχολεία διδάσκεται, εκτός από την ευρωπαϊκή και η βυζαντινή και η παραδοσιακή μουσική. Επίσης, λειτουργούν τέσσερα τμήματα σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα στα οποία το ακαδημαϊκό έτος 2015-2016 φοιτούσαν 1.431 προπτυχιακοί και 491 μεταπτυχιακοί φοιτητές⁸⁹.

Αριθμός και Δυναμικό Μουσικών Σχολών και Ωδείων 2016-2017					
	Σύνολο	Αττική		Λοιπή χώρα	
		Δημοτικές	Ιδιωτικές	Δημοτικές	Ιδιωτικές
Σχολές	613	29	213	83	288
Σπουδαστές	55.038	4.283	17.273	10.647	22.835
Διδακτικό Προσωπικό	7.780	469	3.292	1.026	2.993

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Αριθμός και δυναμικότητα επαγγελματικών σχολών δραματικής τέχνης, χορού, κινηματογράφου, μουσικών σχολών και ωδείων, κατά την περίοδο 2016-2017.

Οι διαστάσεις της σχέσης των παιδιών ως παραγωγών μουσικών προϊόντων αποτυπώνονται στον αριθμό, τη συμμετοχή και τις δράσεις παιδικών μουσικών συνόλων. Στην ελληνική επικράτεια υπάρχουν περισσότερες από 200 χορωδίες εκ των οποίων σχεδόν το ¼ είναι παιδικές ή νεανικές⁹⁰. Παράλληλα, διοργανώνονται, πέρα από μεμονωμένες συναυλίες, φεστιβάλ με την συμμετοχή παιδικών, νεανικών και σχολικών χορωδιών σε διάφορες περιοχές της χώρας όπως στη Θεσσαλονίκη (από τον Οργανισμό Μεγάλου Μουσικής Θεσσαλονίκης), στα Νησιά του Ιονίου (υπό την αιγίδα

⁸⁶ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Αριθμός και δυναμικότητα επαγγελματικών σχολών δραματικής τέχνης, χορού, κινηματογράφου, μουσικών σχολών και ωδείων, κατά την περίοδο 2016-2017.

⁸⁷ <http://www.ethnikoodeio.com/the-studies/proscholika-mousikopedagogika-tmimata/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁸⁸ <https://edu.klimaka.gr/sxoleia/moysika/1366-arithmos-mathites-a-gymnasiou-mousika-sxoleia> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁸⁹ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: ΑΕΙ (αρ. φοιτητών, Ιδρυμα, Διδακτ./βοηθ. Προσωπικό) (Εναρξη-Λήξη) / 2015, Τριτοβάθμια εκπαίδευση (Α.Ε.Ι) – Φοιτητές κατά φύλο, εξάμηνο σπουδών, εκπαιδευτικό ίδρυμα, Σχολή – Τμήμα και Τριτοβάθμια εκπαίδευση (Α.Ε.Ι) – Μεταπτυχιακοί Φοιτητές κατά φύλο, εξάμηνο σπουδών, εκπαιδευτικό ίδρυμα, Σχολή – Τμήμα.

⁹⁰ <http://greek.choirs.gr/ellhnikes-xorodies/ellhnikes-xorodies-katalogos/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

της Περιφέρειας), στον Δήμο Παπάγου-Χολαργού, στο Ηράκλειο και Διόνυσο Αττικής, στο Ναύπλιο και σε άλλες περιοχές. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο του Διεθνούς Χορωδιακού Φεστιβάλ της Καρδίτσας, το οποίο αποτελεί πρότυπο περιφερειακού φεστιβάλ, διοργανώνεται τα τελευταία 10 χρόνια η Διεθνής Συνάντηση Σχολικών Χορωδιών Καρδίτσας με την συμμετοχή χιλιάδων παιδιών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και το εξωτερικό⁹¹. Ερασιτεχνικά χορωδιακά και ορχηστρικά σύνολα λειτουργούν επίσης και σε αρκετά Πανεπιστήμια της χώρας (Α.Π.Θ., Παν/μιο Ιωαννίνων, Πατρών, ΕΚΠΑ, κ.ά.).

Στην Ελλάδα υπάρχει μικρός αριθμός συμφωνικών ορχηστρών Παιδιών και Νέων. Από τις παλαιότερες είναι η Παιδική-Νεανική Συμφωνική Ορχήστρα – Νίνα Πατρικίδου, η οποία ιδρύθηκε το 1995, απαρτίζεται από παιδιά και νέους μουσικούς ηλικίας 6-25 ετών και τελεί υπό την αιγίδα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών⁹². Η Συμφωνική Ορχήστρα Νέων του Μεγάλου Μουσικής Θεσσαλονίκης (MOYSA) απευθύνεται σε νέους 18-25 ετών από περιοχές της Βόρειας Ελλάδας και αριθμεί 84 μέλη με στόχο την καλλιτεχνική εξέλιξη ταλαντούχων νέων μουσικών και την ανάπτυξη της κοινωνικής ευθύνης μέσα από καλλιτεχνικές δράσεις⁹³. Η Συμφωνική Ορχήστρα Νέων Ελλάδος με έδρα τη Θεσσαλονίκη, ιδρύθηκε το 2011, κατά τη διάρκεια της κρίσης, με πρωτοβουλία του τότε 18χρονου Ε. Αραμπατζή. Τα μέλη των δύο συνόλων της ορχήστρας (ορχήστρα και χορωδία) είναι παιδιά και νέοι ηλικίας 13-30 ετών, ενώ τα έσοδα των συναυλιών δίδονται για φιλανθρωπικούς σκοπούς⁹⁴. Στη Θεσσαλονίκη και με φιλανθρωπικό επίσης έργο έχει την έδρα της η 25μελής ορχήστρα «Νέοι Μουσικοί Χωρίς Σύνορα», η οποία δημιουργήθηκε τον Μάιο του 2014 και αποτελείται από νέους ηλικίας 12-25 ετών⁹⁵. Η πλέον νεοσύστατη Ελληνική Συμφωνική Ορχήστρα Νέων (ΕΛΣΟΝ) ιδρύθηκε το 2017 και αποτελείται από νέους μουσικούς ηλικίας 18-30 ετών, στεγάζεται στην Αθήνα στο κτίριο της Εθνικής Λυρικής Σκηνής και πραγματοποιεί δωρεάν δράσεις που απευθύνονται στον μαθητικό πληθυσμό⁹⁶. Τέλος, παιδικές χορωδίες για παιδιά και για ενήλικες λειτουργούν σε πολιτιστικούς συλλόγους, όπως το Λύκειο των Ελληνίδων⁹⁷ ή το Ωδείο του Σίμωνα

⁹¹ <http://festivalofkarditsa.blogspot.com/?view=flipcard> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹² <http://cysogr.blogspot.com/p/blog-page.html> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹³ <https://moysamegaro.wordpress.com/about/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹⁴ <http://www.ysog.eu/istoriko.html> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹⁵ <http://neoimusikxorissinora.wixsite.com/nmousicianswoborders/biography?fbclid=IwAR3Qf0CJgtx2K28-hiQl6mfUzzYxOSBHsfRHR11N7BKSPHywTO2XTg2qiIw> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹⁶ <https://www.elson.gr/el/elson> (προσπέλαση: 11/12/2018)

⁹⁷ <http://lykeionellinidon.com/mathimata-tmimaton-kentrikou/> (προσπέλαση: 12/12/2018)

Καρρά⁹⁸, και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη μεταβίβαση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (μουσική, τραγούδι, χορός).

Το schoolwave είναι το πιο σημαντικό μαθητικό/φοιτητικό φεστιβάλ μουσικών συγκροτημάτων στην Ελλάδα. Διοργανώνεται κάθε χρόνο από το 2005 στην Αθήνα και αρχικά απευθυνόταν σε μαθητικά μουσικά σχήματα, ενώ από το 2013 εντάχθηκαν και αντίστοιχα φοιτητικά. Αποτελεί μια πρωτοβουλία της ομάδας του περιοδικού Schooligans⁹⁹ και η φιλοσοφία του είναι «να αντιμετωπίζει τα παιδιά που ανεβαίνουν στη σκηνή ως καλλιτέχνες και όχι ως «πιτσιρίκια»». Εκτός από τις καλοκαιρινές φεστιβαλικές εκδηλώσεις πραγματοποιούνται χειμερινές συναυλίες στην Αθήνα και περιοδείες σε πόλεις της Ελλάδας. Ο αριθμός των θεατών κάθε χρόνο ξεπερνάει τα 10.000 άτομα, ενώ από το 2005 έχουν εμφανιστεί 264 συγκροτήματα και έχουν δηλώσει συμμετοχή συνολικά 2.235¹⁰⁰. Το schoolwave δεν συνιστά μόνο ένα μουσικό δρώμενο που απευθύνεται και πραγματοποιείται από έφηβους και νέους, αλλά τελικά αποτελεί και έναν κοινό τόπο όπου νεανικές κουλτούρες εκφράζονται και επικοινωνούν μεταξύ τους.

Συγχρόνως, διάφοροι φορείς πραγματοποιούν μουσικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες και δράσεις που απευθύνονται σε σχολεία, παιδιά και νέους. Ενδεικτικά, η Εθνική Λυρική Σκηνή το 2018 πραγματοποίησε βιωματικό εργαστήριο μουσικής και χορού με άξονα τη διαφορετικότητα και εκπαιδευτικά εργαστήρια για την Όπερα, το animation καθώς και για την παραγωγή Όπερας που απευθύνονται σε παιδιά μικρότερης και μεγαλύτερης ηλικίας¹⁰¹. Επίσης, εκτός από συναυλίες και παραστάσεις που απευθύνονται σε παιδιά, το Μέγαρο Μουσικής Αθηνών πραγματοποιεί εκπαιδευτικές δράσεις φέρνοντας σε επαφή τα παιδιά με μουσικά όργανα, συνθέτες, masterclass για μαθητές μουσικών σχολείων, καθώς και εργαστήρια για βρέφη, νήπια και παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας με σκοπό τη γνωριμία με τη μουσική¹⁰².

Παράλληλα, το Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης πραγματοποιεί αντίστοιχες δράσεις, δρώμενα και βιωματικές εμπειρίες στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών

⁹⁸ <https://kepem.org/ωδείο-σίμων-καράς/> (προσπέλαση: 12/12/2018)

⁹⁹ Πρόκειται για ένα περιοδικό που απευθυνόταν σε εφήβους και νέους και διανεμόταν αρχικά μαζί με την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και έπειτα μαζί με *Τα Νέα* <https://www.schooligans.gr> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁰ <http://www.schoolwave.gr/about> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰¹ <http://www.nationalopera.gr/gr/ekpaideusi/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰² <http://www.megaron.gr/files/ekpeddraiseis201819.pdf> (προσπέλαση: 11/12/2018)

προγραμμάτων του, αποσκοπώντας στη γνωριμία των μαθητών με τον κόσμο της μουσικής¹⁰³. Αντίστοιχα, η Κρατική Ορχήστρα Αθηνών (Κ.Ο.Α.) υλοποιεί πρόγραμμα παρακολούθησης δοκιμών της για μαθητές της δημόσιας εκπαίδευσης, ώστε να ζήσουν την εμπειρία της προετοιμασίας μιας συναυλίας¹⁰⁴.

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα έχουν αναπτυχθεί δομές και υλοποιούνται δράσεις με αντικείμενο τη μουσική που απευθύνονται σε ειδικές ομάδες παιδιών και νέων. Τον Δεκέμβρη του 2016 ο Δήμος Πυλαίας – Χορτιάτη διοργάνωσε το 1^ο Φεστιβάλ Ατόμων με Αναπηρία στο οποίο συμμετείχαν μεταξύ άλλων η χορωδία του Δημοτικού σχολείου Κωφών και Βαρήκοων Πανοράματος, η χορωδία του Σωματείου Ειδικής Αγωγής «Ζωή» και του Κέντρου Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών με Αναπηρία «Κύκλος»¹⁰⁵. Το Ελληνικό Κέντρο Ερευνών Ήχου Μουσικής και Λόγου (Ε.Κ.Ε.Ι.Μ.) σε συνεργασία με το Ωδείο Άλφα λειτουργούν τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα πιστοποιημένο Ωδείο ΑΜΕΑ¹⁰⁶. Υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Μακεδονίας λειτουργεί το πρόγραμμα «Baby Artist», στο οποίο έχουν δημιουργηθεί δύο μουσικά τμήματα για ΑμεΑ, ένα για βρέφη και παιδιά έως 6 ετών και ένα μουσικό εργαστήριο για παιδιά και έφηβους μέχρι 16 ετών¹⁰⁷. Στην κατεύθυνση της Ειδικής Αγωγής του Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, υλοποιείται το μουσικό-εκπαιδευτικό πρόγραμμα για παιδιά και νέους με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία, ΜΟΥ.Σ.Ε.Σ. από την ομώνυμη εθελοντική ομάδα ΜΟΥσικό Εκπαιδευτικό Σύνολο «ΜΟΥΣ.Ε.Σ.»¹⁰⁸.

Η Κρατική Ορχήστρα Αθηνών σε συνεργασία με το Ίδρυμα Fluxum και το Flux Laboratory δημιούργησαν τη δράση «Ροζ Κουτί» (της Αλληλεγγύης), έναν ανοιχτό κουμπαρά με σκοπό τη χρηματοδότηση επισκέψεων με συναυλίες και μουσικά εργαστήρια των μουσικών συνόλων της Κ.Ο.Α. σε σχολεία της Αττικής που

¹⁰³ <http://www.tch.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=8> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁴ <https://www.koa.gr/gr/pages/%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CF%87%CF%84%CE%AD%CF%82-%CE%B4%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CE%BC%CE%AD%CF%82/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁵ <https://www.pilea-hortiatis.gr/web/guest/opengov/press/archive/21288> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁶ <https://www.ekeim.gr/%CF%89%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%B1%CE%BC%CE%B5%CE%B1/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁷ <https://babyartist.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%AC-%CE%BC%CE%B5-%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B3%CE%BA%CE%B5%CF%82/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹⁰⁸ <https://pileidou.files.wordpress.com/2017/06/ceb1cebdcceb1cebacebfceafcebdcf89cf83ceb7-ceb3ceb9ceb1-cebccebf85cf83ceb9cebacf8c-cf80cf81cf8cceb3cf81ceb1cebcebcceb1-2017.pdf> (προσπέλαση: 11/12/2018)

φιλοξενούν παιδιά πρόσφυγες¹⁰⁹. Το 2017 στο πλαίσιο του 7^{ου} Φεστιβάλ Παιδικών – Νεανικών Χορωδιών που έλαβε χώρα στο Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης δημιουργήθηκε ένα μουσικό σχήμα αποτελούμενο από 20 παιδιά ηλικίας 8-16 ετών από το Κέντρο Υποδοχής Προσφύγων Διαβατών, που ονομάστηκε «Φωνές της Ελευθερίας» των Διαβατών, το οποίο συμμετείχε στην καταληκτική συναυλία της διοργάνωσης¹¹⁰. Επίσης, το Διαπολιτισμικό Κέντρο Πυξίδα του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες δημιούργησε την παιδική χορωδία «The Compassionates» αποτελούμενη από παιδιά μεταναστών και προσφύγων σχολικής ηλικίας, στην οποία *«τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να αγαπήσουν και να εκτιμήσουν τη μουσική και το τραγούδι, να αναδείξουν το ταλέντο τους ενώ παράλληλα να μεταφέρουν με το δικό τους μοναδικό τρόπο ένα σημαντικό, ελπιδοφόρο μήνυμα»*¹¹¹. Παράλληλα, στις δράσεις της αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας Polyphonica που συμμετέχουν 160 παιδιά από 20 διαφορετικές χώρες, συμπεριλαμβάνεται η παιδική διαπολιτισμική χορωδία Polyphonica Voices, στην οποία τα παιδιά ηλικίας 8-16 ετών μαθαίνουν να τραγουδούν, να επικοινωνούν και να συνεργάζονται¹¹².

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τα τέλη του 2016 λειτουργεί στην Ελλάδα παράρτημα του προγράμματος El Sistema της Βενεζουέλας στο Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Μεταναστών στη Λέσβο και στην Αθήνα. Ο σκοπός της δράσης είναι η καλλιτεχνική έμπνευση, η βελτίωση της εικόνας των Κέντρων και η κοινωνική ένταξη των παιδιών μέσω της μουσικής¹¹³. Στις αρχές του 2017, η οργάνωση Connected with Music ξεκίνησε τη δράση της στο προσφυγικό κέντρο του Καρά Τεπέ στην Λέσβο και σύντομα επεκτάθηκε σε συνολικά 7 περιοχές του νησιού. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες που συμμετέχουν στα μαθήματα μουσικής είναι παιδιά, ενώ η ορχήστρα της οργάνωσης που απαρτίζεται από μαθητές πρόσφυγες έχει πραγματοποιήσει διάφορες συναυλίες¹¹⁴. Επίσης, το πρόγραμμα World Voice του Βρετανικού Συμβουλίου απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς που εργάζονται με παιδιά πρόσφυγες και παρέχει κατάλληλη τεχνογνωσία προκειμένου να *«εντάξουν στις παιδαγωγικές τους*

¹⁰⁹ <https://www.koa.gr/gr/pages/%CF%84%CE%BF-%CF%81%CE%BF%CE%B6-%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%AF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CF%8D%CE%B7%CF%82/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹¹⁰ <http://www.ert.gr/ert3/politismos-ert3/738873-2/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹¹¹ <http://www.gcr.gr/el/news/press-releases-announcements/item/622-ta-paidia-enonoun-tis-fones-tous-kai-tragoudoun-enantia-sti-friki-tou-polemou> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹¹² <https://www.polyphonica.gr/el/content/profil> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹¹³ <http://elsistemagreece.com/venezuela-world-greece/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

¹¹⁴ <https://www.connectbymusic.com/en/connect-by-music/> (προσπέλαση: 11/12/2018)

μεθόδους το τραγούδι ως κομμάτι διαπολιτισμικού διαλόγου και θετικής εκπαιδευτικής εμπειρίας». Παράλληλα, λειτουργεί ένα εκπαιδευτικό κέντρο στην προσφυγική δομή του Σκαραμαγκά και έχει δημιουργηθεί μια χορωδία από παιδιά πρόσφυγες¹¹⁵.

Παρόλο που η μουσική παραγωγή που προσανατολίζεται σε παιδιά επλήγη σημαντικά από την οικονομική κρίση στο πλαίσιο της συνολικότερης μείωσης της ελληνικής δισκογραφικής παραγωγής, αυτό που έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι η σχεδόν παράλληλη δραστηριοποίηση κρατικών/ιδιωτικών φορέων και συσσωματώσεων αναφορικά με τη μουσική παιδεία των παιδιών και των νέων. Χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου είναι ότι η μουσική δεν έχει εξαφανιστεί από το ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο, απλώς έχει μετατοπισθεί το ενδιαφέρον σε περισσότερο πρακτικές εφαρμογές που συνδέονται με τη μουσική παιδεία – από τις παιδικές χορωδίες έως και την εκπαίδευση στα μουσικά σχολεία. Θεωρώντας προφανώς ότι η μουσική ψυχαγωγεί, καλλιεργεί το παιδικό/νεανικό ήθος και τη συνεργασία και δημιουργεί πολιτισμικές αναφορές και συνδέσεις με άλλους λαούς, οι συγκεκριμένοι φορείς διοργανώνουν σχετικές δράσεις ή συνεισφέρουν στην ενδυνάμωση σταθερών θεσμών, όπως τα ωδεία, όπου διδάσκονται η κλασική και η σύγχρονη μουσική παιδεία.

Από την άλλη πλευρά, ένα νεανικό μουσικό φεστιβάλ, όπως το Schoolwave, μετακινεί τους εφήβους από τον ρόλο του ακροατή και θαμώνα σε εκείνον του παραγωγού μουσικής που απευθύνεται σε πολύ συγκεκριμένο ηλικιακό ακροατήριο. Δράσεις, όπως αυτή, αποτελούν αναμφισβήτητα όχι μόνο μια δημιουργική διέξοδο για τους εφήβους και τους νέους, αλλά και μία αφορμή για δραστηριοποίηση, συνεργασία και δημιουργία που ενεργοποιεί συγχρόνως τους/τις συμμαθητές/τριές, τους/τις καθηγητές/τριές τους κλπ.

Παράλληλα, φαίνεται ότι οι δράσεις που στοχεύουν στην ένταξη κι ενσωμάτωση κοινωνικά ευάλωτων ομάδων, όπως οι AMEA και οι πρόσφυγες, αυξάνονται τα τελευταία χρόνια. Δεν λαμβάνουν χώρα μόνο στα αστικά κέντρα, αλλά, ειδικότερα για την περίπτωση των προσφύγων, πραγματοποιούνται και μέσα στους χώρους υποδοχής τους από διάφορες κοινωνικές δομές (κυρίως ιδιωτικές), ενώ και οι εκπαιδευτικοί καταρτίζονται για συγκεκριμένα προγράμματα που αφορούν σε μαθητές πρόσφυγες.

¹¹⁵ <https://www.britishcouncil.gr/programmes/education/schools/world-voice> (προσπέλαση: 11/12/2018)

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ενδεχομένως θα μπορούσαν να λάβουν χώρα κι αντίστοιχες δράσεις προσανατολισμένες σε έφηβους πρόσφυγες και ΑΜΕΑ, παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία ψυχαγωγείται από τη δημοφιλή μουσικής της εποχής και δεν περιορίζεται σε συγκεκριμένα πολιτιστικά προϊόντα. Ειδικότερα για την πρώτη κατηγορία, ενδιαφέρον θα είχαν σχετικές δράσεις που στοχεύουν στη γνωριμία όχι μόνο με την «κλασική» (κι ενδεχομένως «υψηλή» μουσική κουλτούρα, εγχώρια κι ευρωπαϊκή), αλλά και με τη σύγχρονη και δημοφιλή, καθώς και με την παραδοσιακή μουσική, στο πλαίσιο μιας δημιουργικής ανταλλαγής γνώσεων κι εμπειριών από τις χώρες προέλευσης των προσφύγων.

5. Θέατρο και Χορός

Σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, το θέατρο κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα διανύει μια περίοδο άνθισης. Όπως, χαρακτηριστικά, παρατηρεί η Δημάκη-Ζώρα:

«...Οι θεατρικές σκηνές πραγματικά αυξήθηκαν, αλλά και διαφοροποιήθηκαν ως προς το ρεπερτόριο, τις διαστάσεις και τη διάταξη του εσωτερικού χώρου, καθώς και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Παράλληλα, εμφανίστηκαν και εδραιώθηκαν στο αθηναϊκό θεατρικό τοπίο ομάδες, των οποίων η δουλειά βασίζεται στη συλλογική δημιουργία, στον αυτοσχεδιασμό, σε υλικό συνεντεύξεων, στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων της σύγχρονης τεχνολογίας, σε επινόηση κ.ά., κερδίζοντας ένα σημαντικό κομμάτι του κοινού. Υπάρχει μια αξιοσημείωτη, μέσα στη γενικότερη ύφεση, εκδοτική κίνηση, με οίκους που προβάλλουν και προωθούν στο αναγνωστικό κοινό την ελληνική δραματουργία, αλλά και εκδόσεις έργων που γίνονται από θεατρικούς οργανισμούς, κρατικούς ή μη, που εκδίδουν τα έργα του σύγχρονου ελληνικού ρεπερτορίου που ανεβάζουν. Πρόσφατα, έχουν αναφανεί, επίσης, σημαντικές πρωτοβουλίες σχετικά με τη δημιουργία κινήτρων για την παραγωγή ελληνικών θεατρικών έργων, μέσα από τη διοργάνωση σχετικών διαγωνισμών, εργαστηρίων γραφής ή φεστιβάλ. Μιλώντας το φθινόπωρο του 2017, για το AnalogioFestival, που δίνει βήμα στην παρουσίαση της σύγχρονης ελληνικής θεατρικής παραγωγής, η καλλιτεχνική του διευθύντρια Σίσσυ Παπαθανασίου, τόνιζε σε συνέντευξή της ότι ‘το θέατρο ανθίζει σε περιόδους κρίσης’ (χ.χ.: 3)...»

Ενδεικτικά, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ., στα κρατικά και δημοτικά θέατρα και ορχήστρες της χώρας μεταξύ των περιόδων 2008-2009 και 2015-2016, ο αριθμός των έργων που παρουσιάστηκαν υπερδιπλασιάστηκε, εκείνοι των παραστάσεων αυξήθηκαν κατά 30% και των θεατών κατά 37,4% αντίστοιχα, ενώ στον χορό (μπαλέτο και χορός) η άνοδος ήταν ακόμα μεγαλύτερη¹¹⁶. Στην Αθήνα, όπου καταγράφεται το 50% της κίνησης των παραπάνω θεάτρων και ορχηστρών, το 2015 εντοπίζονταν 152 χειμερινές θεατρικές σκηνές, εκ των οποίων περισσότερες από 100

¹¹⁶ Στα είδη του μπαλέτου και του χορού των κρατικών και δημοτικών θεάτρων, ο αριθμός των έργων από 88 την περίοδο 2008-2009 έφθασε τα 304 την περίοδο 2015-2016 και αντίστοιχη αύξηση σημείωσε ο αριθμός των παραστάσεων κατά 95% και των εισιτηρίων κατά 85% αντίστοιχα. ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Κρατικά Δημοτικά θέατρα και ορχήστρες, Πίνακας 1: Κίνηση Κρατικών και Δημοτικών Θεάτρων και Ορχηστρών για τις περιόδους 2008-2009 μέχρι 2015-2016, <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SCI15> (προσπέλαση: 30/11/2018)

(70% του συνόλου) λειτούργησαν για πρώτη φορά κατά την περίοδο της κρίσης μεταξύ 2008-2014, καθώς και περίπου 30 θερινά θέατρα¹¹⁷. Παράλληλα, στην Ελλάδα το ακαδημαϊκό έτος 2016-2017 λειτουργούσαν 42 σχολές δραματικής τέχνης και χορού, τρεις κρατικές και 39 ιδιωτικές, οι περισσότερες με έδρα την Αθήνα και με συνολικά 1.352 σπουδαστές.

Οι περισσότερες ανώτερες σχολές χορού διαθέτουν προπαρασκευαστικά τμήματα για νήπια και μικρότερα παιδιά καθώς και τμήματα για παιδιά άνω των 8 με 10 ετών σε διάφορα είδη χορού. Παράλληλα, στην Ελλάδα λειτουργούν πάνω από 200 ερασιτεχνικές σχολές χορού, με τις μισές να βρίσκονται στην Αττική, και διαθέτουν παιδικά τμήματα και τμήματα ενηλίκων¹¹⁸. Σε ορισμένες σχολές χορού και χοροθεραπείας λειτουργούν τμήματα που απευθύνονται σε παιδιά με αναπηρίες, αναγνωρίζοντας τη σημασία που έχει ο χορός στην κοινωνικοποίηση, στην αυτοεκτίμηση, στη γνώση του χώρου και του σώματός των παιδιών, καθώς και στην αυτοπεποίθησή τους. Επίσης, ενδεικτικό της απήχησης και της διάδοσης του χορού στα παιδιά αποτελεί το γεγονός ότι στο 26^ο Φεστιβάλ Παιδικών Χορευτικών Συγκροτημάτων που διοργάνωσε ο Δήμος Νεάπολης-Συκεών τον Μάρτιο του 2018 συμμετείχαν 132 χορευτικά συγκροτήματα με 4.000 παιδιά που προέρχονταν μόνο από τη Θεσσαλονίκη και τη Βόρεια Ελλάδα¹¹⁹.

Οι παιδικές σκηνές των κρατικών και δημοτικών θεάτρων στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, παρουσιάζουν μεγάλη άνθιση. Η θεατρική παραγωγή για παιδιά των κρατικών και δημοτικών θεάτρων και ορχηστρών την περίοδο 2015-2016 κινήθηκε σε εντυπωσιακά επίπεδα σε αριθμό έργων, παραστάσεων και θεατών. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ 2000 και 2008 ο αριθμός των έργων που παρουσιάζονταν στις παιδικές σκηνές των μονάδων αυτών σπάνια ξεπερνούσε τα 100 και οι παραστάσεις τις 1.000. Επίσης, άνω του 40% αυτών των παραστάσεων πραγματοποιούνται στην Αθήνα.

¹¹⁷ Athens Social Atlas, Θέατρα, 2015.

<https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B1/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹¹⁸ <http://www.sisxe.com/p12/19/katalogos-melon.html> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹¹⁹ <http://www.ert.gr/ert3/thessaloniki/26o-festival-pedikon-choreftikon-syggkrotimaton/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

Κρατικά & Δημοτικά Θέατρα: Παιδικό Θέατρο (2009-2015)			
Αριθμός Περίοδος	ΕΡΓΑ	ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΘΕΑΤΕΣ
• 2015-2016	355	1.483	404.395
• 2014-2015	285	1.210	321.148
• 2013-2014	251	1.107	270.696
• 2012-2013	217	1.288	321.090
• 2011-2012	182	1.214	335,693
• 2010-2011	125	1.012	259.158
• 2009-2010	102	697	206.520
• 2008-2009	92	1.011	305.770

Πίν. 1: Κίνηση Κρατικών και Δημοτικών Θεάτρων και Ορχηστρών για τις περιόδους 2008-2009 μέχρι 2015-2016. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Κρατικά Δημοτικά θέατρα και ορχήστρες.

Το δραματουργικό ρεπερτόριο των θεάτρων (κρατικών/ιδιωτικών στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη και στην περιφέρεια, ενώ δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η λειτουργία σχετικών παιδικών σκηνών, όπως, λ.χ. της Ξένιας Καλογεροπούλου με τη Μικρή Πόρτα ή της Παιδικής Σκηνής της Μαριάννας Τόλη στο θέατρο της Κατερίνας Βασιλάκου) που απευθύνονται σε παιδιά αποτελείται από προσαρμογές παραμυθιών, κλασικών μυθιστορημάτων της ελληνικής και παγκόσμιας πεζογραφίας, αλλά κι από σύγχρονα θεατρικά έργα. Ενδεικτικά, για την περίοδο 2018-2019 απαντώνται παραστάσεις που βασίζονται στον έντεχνο λαϊκό λόγο¹²⁰ και στη λαϊκή ψυχαγωγία (βλ. θέατρο σκιών¹²¹), βλ., λ.χ., σε γνωστά λαϊκά παραμύθια (Κοκκινোসκουφίτσα¹²², Χιονάτη¹²³, Πινόκιο¹²⁴, Χιονάνοι¹²⁵ Αλαντίν¹²⁶). Επίσης, στηρίζονται σε αγαπημένα δημοφιλή ελληνικά και ξένα μυθιστορήματα και παραμύθια γνωστών δημιουργών (Η

¹²⁰ Βλ. το λαϊκό παραμύθι «Το σκλαβί» που διασκευάστηκε από την ηθοποιό Ξένια Καλογεροπούλου, Θέατρο Πόρτα, Αθήνα. Επίσης, η ίδια η ηθοποιός πραγματοποιεί αφηγήσεις παραμυθιών για παιδιά στο θέατρό της βλ. <http://paidiko-theatro.gr/2017/11/πόρτα-παραμύθια-με-την-ξένια-3/>. (προσπέλαση: 30/11/2018) Επίσης, «Ο Σμιγδαλένιος» στο Θέατρο Το Τρένο στο Ρουφ, Αθήνα.

¹²¹ «Ο Καραγκιόζης στο 104», Θέατρο 104, Αθήνα. Επίσης, βλ. τα σχετικά θέατρα σκιών με Καραγκιόζη: Σπυρόπουλου, Αλιμπέρτη κ.ά., αλλά και τις παραστάσεις που πραγματοποιούνται ανά την Ελλάδα σε θέατρα, κινηματογράφους κλπ.

¹²² Studio Εξ Αρχής, Αθήνα.

¹²³ Studio Εξ Αρχής, Αθήνα.

¹²⁴ Θεσσαλικό Θέατρο, Λάρισα.

¹²⁵ Θέατρο Πόρτα, Αθήνα.

¹²⁶ Θέατρο Τέχνης Καρόλου Κουν, Αθήνα.

Πεντάμορφη και το τέρας¹²⁷, Η Παναγία των Παρισίων¹²⁸, „Μορμόλης¹²⁹, Τα ψηλά βουνά¹³⁰, Ο Τρελαντώνης¹³¹, Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου¹³², Ένα παιδί μετράει τ' άστρα¹³³), στην αρχαία ελληνική μυθολογία (Αισώπου φίλοι¹³⁴, Αργοναυτική εκστρατεία¹³⁵). Παράλληλα, προωθούνται και θεματικές που αφορούν στη διαφορετικότητα και στις διακρίσεις (Οι τρεις κοσμονάυτες¹³⁶). Επίσης, πραγματοποιούνται παραστάσεις κουκλοθεάτρου (Ο παπαγάλος που νόμιζε πως δεν μπορούσε να πετάξει¹³⁷), ενώ υπάρχουν και θεατρικές παραστάσεις (Κοίτα!¹³⁸) προσανατολισμένες και σε βρέφη. Σημειώνουμε ότι το θέατρο για βρέφη και νήπια, που έκανε την εμφάνισή του το 2010 από την ηθοποιό και σκηνοθέτρια Ξένια Καλογεροπούλου και έκτοτε έχουν παρουσιαστεί αρκετές παραστάσεις του, αποτελεί ένα είδος που αξιοποιεί πέρα του λόγου μέσα έκφρασης¹³⁹.

Αναφορικά με το θέατρο για νέους, για την τρέχουσα περίοδο εντοπίζονται ενδιαφέρουσες παραστάσεις με φανταστικό (Lemon¹⁴⁰) ή σύγχρονο περιεχόμενο (Μαμά, κι εγώ δεν σ'αγαπώ¹⁴¹, Ποιος σκότωσε το σκύλο τα μεσάνυχτα¹⁴²), ενώ δεν λείπουν και οι σχετικές διασκευές αρχαίων τραγωδιών για εφήβους (Ελένη¹⁴³). Επίσης, όπως θα αναπτυχθεί διεξοδικά και παρακάτω, αξίζει να σημειωθεί ότι δραστηριοποιούνται και θεατρικές ομάδες αποτελούμενες από ΑΜΕΑ¹⁴⁴ (Ομάδα

¹²⁷ ΚΘΒΕ, Θεσσαλονίκη.

¹²⁸ Θέατρο Παλλάς, Αθήνα.

¹²⁹ Σύγχρονο Θέατρο, Αθήνα.

¹³⁰ Θέατρο Μπρόντγουαι, Αθήνα.

¹³¹ Θέατρο Βέμπο, Αθήνα.

¹³² Βασιλικό Θέατρο, Θεσσαλονίκη.

¹³³ Θέατρο Ακροπόλ, Αθήνα.

¹³⁴ Θέατρο Σταθμός, Αθήνα.

¹³⁵ Ίδρυμα Μιχάλης Κακογιάννης, Αθήνα.

¹³⁶ Θέατρο Γκλόρια, Αθήνα.

¹³⁷ ΜΠΙΜΠ, Αθήνα. Βλ. επίσης το κουκλοθέατρο Μαιρηβή στου Ψυρρή, της Ιρίνα Μπόικο στο Θέατρο Ασωμάτων κλ.π.

¹³⁸ Βασιλικό Θέατρο, Θεσσαλονίκη.

¹³⁹ https://www.athinorama.gr/child/article/imoun_ekei_ela_ela_to_proto_tou_theatro-113375.html

(προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁴⁰ Θέατρο Radar, Αθήνα.

¹⁴¹ Θέατρο Επί Κολωνώ, Αθήνα.

¹⁴² ΚΘΒΕ, Θεσσαλονίκη.

¹⁴³ Θέατρο Νέου Κόσμου, Αθήνα.

¹⁴⁴ http://www.distheater.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=114&Itemid=104&lang=el, (προσπέλαση: 30/11/2018) Σχετικά με την ομάδα, «Η θεατρική ομάδα ΘΕΑΜΑ (Θέατρο Ατόμων με Αναπηρία) αποτελεί την πρώτη επαγγελματική ομάδα θεάτρου για άτομα με αναπηρία στην κύρια σύνθεσή της. Όλοι/ες οι ηθοποιοί της είναι μέλη του ΣΕΗ (Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών). Απευθύνεται σε άτομα με και χωρίς αναπηρία και με την παράλληλη λειτουργία θεατρικού εργαστηρίου φιλοδοξεί στην ίδρυση της πρώτης Ανώτερης Σχολής Δραματικής Τέχνης για άτομα με και χωρίς αναπηρία καθώς συνέβαλε στην άρση της προϋπόθεσης της αρτιμέλειας (ΠΔ 370/1983, Άρθρο 8, γ παρ.) ως βασικό κριτήριο που είχε θεσπίσει το Υπουργείο Πολιτισμού για την εισαγωγή στις Ανώτερες Σχολές Δραματικής Τέχνης...».

ΘΕΑΜΑ, θέατρο για άτομα με αναπηρία), ενώ πραγματοποιούνται πρωτοβουλίες που εμπλέκουν πρόσφυγες στη δημιουργική διαδικασία της συγγραφής ενός θεατρικού έργου και της συμμετοχής τους σ' αυτό, όπως, λ.χ. με το θεατρικό εργαστήρι “Θέατρο στα Ελληνικά” του Μικρού Εθνικού που ξεκίνησε τον Ιούλιο του 2017 και στο οποίο συμμετείχαν έφηβοι πρόσφυγες, έλληνες έφηβοι και ηθοποιοί του Εθνικού Θεάτρου¹⁴⁵.

Στο παιδικό θέατρο είναι ευρέως διαδεδομένη η συνδυαστική χρήση και άλλων, πέρα του λόγου, μέσων καλλιτεχνικής έκφρασης. Ο χορός, η ζωντανή μουσική και το τραγούδι, πέρα από τις αμιγώς μουσικοθεατρικές και χορευτικές παραστάσεις, όπως μιούζικαλ, όπερα, μπαλέτο και μουσικοχορευτικά θεάματα για παιδιά, πολύ συχνά συνοδεύουν τον θεατρικό λόγο. Επίσης τα τελευταία χρόνια σε πολλές παραστάσεις μαζί με τους ηθοποιούς συνυπάρχουν στοιχεία του κουκλοθέατρου, όπως διάφορων ειδών και τύπων κούκλας και του θεάτρου σκιών. Ο συγκεκριμένος συνδυασμός εντάσσεται στην γενικότερη τάση που καταγράφεται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης με την χρήση διαφορετικών ή νέων μέσων θεατρικής έκφρασης όπως το σωματικό θέατρο, το θέατρο σιλουέτας, η παντομίμα κ.α., που προσφέρουν ένα πιο ενδιαφέρον θέαμα για τα παιδιά.

Ανάμεσα στις τάσεις που εμφανίστηκαν την τελευταία περίοδο στο θέατρο και στον χορό είναι η συνδυαστική χρήση νέων τεχνολογιών, και οπτικοακουστικών μέσων, προβολών video και κινηματογράφου, τρισδιάστατων εικόνων, ψηφιακών μέσων κλπ, που διαμορφώνουν ένα συχνά εντυπωσιακό αποτέλεσμα. Παράλληλα, την τελευταία δεκαετία διαπιστώνεται η συχνότερη εφαρμογή διαδραστικών μεθόδων στο παιδικό θέατρο, είτε με την ενεργή συμμετοχή των θεατών στην εξέλιξη της πλοκής του έργου, είτε με διάφορα δρώμενα και δραστηριότητες μεταξύ των παιδιών και των συντελεστών της παράστασης μετά το τέλος αυτής. Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης ενισχύθηκε ένα είδος «κοινωνικού» θεάτρου στην θεατρική παραγωγή για παιδιά και νέους, μέσα από την ανάδειξη θεμάτων που συνδέονται με το περιβάλλον και την οικολογία, την μετανάστευση, τη διαφορετικότητα, τις διακρίσεις και την πολυπολιτισμικότητα, καθώς και την ενδοσχολική βία και εκφοβισμό¹⁴⁶.

Το κουκλοθέατρο και το θέατρο σκιών αποτελούν δυο είδη θεαμάτων που λειτουργούν παράλληλα και συμπληρωματικά με το θέατρο και απευθύνονται κυρίως

¹⁴⁵ <https://www.n-t.gr/el/youngstage/repertory/to-taxidi> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁴⁶ Οι τάσεις αυτές είναι αποτέλεσμα ποιοτικής ανάλυσης της περιγραφής θεατρικών παραστάσεων της περιόδου 2009-2017 από το Αρχείο Θεμάτων – Θέατρο του περιοδικού Αθηνόραμα. <https://www.athinorama.gr/theatre/articleList.aspx?cp=1> (προσπέλαση: 30/11/2018)

σε παιδιά. Σύμφωνα με στοιχεία του Ελληνικού Κέντρου Κουκλοθεάτρου: Unimahellas, στην Ελλάδα υπάρχουν 43 θίασοι κουκλοθεάτρου, οι περισσότεροι (24) με έδρα την Αθήνα και οι υπόλοιποι εδρεύουν σε άλλες πόλεις της χώρας¹⁴⁷. Σε ορισμένες σκηνές κουκλοθεάτρου λειτουργούν παράλληλα βιωματικά εργαστήρια κουκλοθεάτρου και κούκλας για παιδιά. Από το 2012 το Εργαστήριο Μαιρηβή διεξάγει το διεθνές φεστιβάλ κουκλοθεάτρου και αφήγησης στην Αθήνα στο οποίο πέρα από παραστάσεις ξένων και Ελλήνων καλλιτεχνών πραγματοποιούνται εργαστήρια κούκλας για παιδιά¹⁴⁸. Ανάλογες δραστηριότητες πραγματοποιούνται σε φεστιβάλ κούκλας και κουκλοθεάτρου που λαμβάνουν χώρα σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας (Βέροια, Καλαμάτα, Λάρισα, Κιλκίς κ.α.).

Αντίστοιχες δράσεις υλοποιούνται σε φεστιβάλ θεάτρου σκιών που έχουν διεξαχθεί και διεξάγονται σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας (Νίκαια, Πάτρα, Μαρώνεια-Σάπες, Νέα Ιωνία, Νέα Σμύρνη, κ.ά.), ενώ από το 1999 ο Δήμος Αμαρουσίου διοργανώνει το Φεστιβάλ Θεάτρου Σκιών «Σπαθάρεια» στον αύλειο χώρο του Μουσείου Θεάτρου Σκιών της πόλης¹⁴⁹. Το 2017 στο πλαίσιο του ετήσιου φεστιβάλ «Δημήτρια» που διεξάγεται στην Θεσσαλονίκη παρουσιάστηκε παράσταση θεάτρου σκιών, στην οποία ιστορίες εμπνευσμένες από τη φιγούρα του Καραγκιόζη επενδύθηκαν μουσικά με τραγούδια και σκοπούς από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Η παράσταση πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Μουσικό Σχολείο Θεσσαλονίκης και βασίστηκε σε ιδέα και κείμενα του Ν. Κουλέλη, μαθητή του εν λόγω σχολείου¹⁵⁰.

Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο το θέατρο όσο και η θεατρική αγωγή έχουν ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση με σκοπό την ενθάρρυνση των μαθητών *«ώστε να αναπτύξουν ικανότητες και κλίσεις για να μπορέσουν να λειτουργήσουν αρμονικά τόσο ως αυτόνομες προσωπικότητες όσο και μέσα στην ομάδα»* (ΔΕΠΠΣ - ΑΠΣ Θεάτρου, XXX, σ. 127)¹⁵¹. Το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση παρέχει σειρά εργαλείων,

¹⁴⁷ https://www.unimahellas.org/p/blog-page_4.html (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁴⁸ <http://mairivi.gr/apps/gr/spag/festival.html> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁴⁹ <http://www.maroussi.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=286&newsid=33132> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁰ <https://dimitria.thessaloniki.gr/events/%CE%B8%CE%B5%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%83%CE%BA%CE%B9%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%B9%CE%BF%CE%B6%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B9/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵¹ http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/7deppsaps_Theatrou.pdf (προσπέλαση: 30/11/2018)

όπως εκπαιδευτικό υλικό, εργαστήρια, ημερίδες, σεμινάρια κ.ά., που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς με σκοπό να αναδειχθεί το θέατρο στην εκπαίδευση¹⁵².

Σε πολλά σχολεία της χώρας λειτουργούν θεατρικές ομάδες, γεγονός που διαπιστώνεται από την πληθώρα των φεστιβάλ και διαγωνισμών Μαθητικού Θεάτρου που διοργανώνονται σε τοπικό επίπεδο σε διάφορες περιοχές της χώρας (Πειραιάς, Αργίριο, Κόρινθος, Ηράκλειο Κρήτης, Ρέθυμνο, Περιστερί, Καβάλα, Πρέβεζα, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης κ.α). Ακόμα, από το 2004 πραγματοποιείται το Πανελλήνιο Φεστιβάλ Πανεπιστημιακών Θεατρικών Ομάδων που διοργανώνεται σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας από τις ερασιτεχνικές θεατρικές ομάδες που λειτουργούν στα Πανεπιστήμια και ΤΕΙ της χώρας¹⁵³.

Παράλληλα, το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση διοργανώνει από το 2001 καλοκαιρινές θεατρικές κατασκηνώσεις, που αρχικά απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς, ηθοποιούς, θεατρολόγους, φοιτητές, εμψυχωτές και νέους ηλικίας 16-23 ετών και από το 2014 και σε παιδιά τεσσάρων ετών και άνω, στις οποίες οργανώνονται βιωματικά εργαστήρια που εστιάζουν στο θεατρικό λόγο, στη μουσική, στο κουκλοθέατρο, στη σχέση θεατρικής τέχνης και παιδαγωγικής, κ.ά. Θεατρικές κατασκηνώσεις για παιδιά ηλικίας 6-12 ετών διοργανώθηκαν και το 2018 στην Αθήνα από το Θέατρο Τέχνης Καρόλου Κουν και το Μικρό Θέατρο του Εθνικού Θεάτρου. Ειδικότερα, το τελευταίο αποτελεί μια ολοκληρωμένη δομή που απευθύνεται σε παιδιά και νέους από όλη τη χώρα και επιχειρεί να ανοίξει διάυλους επικοινωνίας μέσα από παραστάσεις, δράσεις και εργαστήρια που υλοποιούνται τον τελευταίο χρόνο¹⁵⁴.

Η σχέση των ΑμεΑ με τον πολιτισμό και συγκεκριμένα με το θέατρο αντιμετωπίζει πολλά και διαφορετικού τύπου εμπόδια, ορισμένα από τα οποία είναι αποτέλεσμα νομικών διακρίσεων σε βάρος αυτών των ατόμων. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι με τον Νόμο 4452 του 2017 (ΦΕΚ Α17-15/02/2017) καταργήθηκε μετά από 34 χρόνια η διάταξη του προεδρικού διατάγματος του 1983 (ΦΕΚ Α130-22/09/1983) που όριζε ότι οι υποψήφιοι για εισαγωγή σε Ανώτερες σχολές Δραματικής

¹⁵² <http://www.theatroedu.gr/el-gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CE%B9%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5/%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%AF.aspx> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵³ <http://www.panepistitheia.gr/about.html> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁴ <https://www.n-t.gr/el/youngstage/actions> (προσπέλαση: 30/11/2018)

τέχνης θα «πρέπει να έχουν και αρτιμέλεια η οποία βεβαιώνεται από την εξεταστική Επιτροπή» (αρ. 8 παρ. 1γ).

Όσον αφορά σε έργα που απευθύνονταν η αφορούσαν παιδιά με αναπηρίες, σημειώνεται μεταξύ άλλων η παράσταση της ομάδας κουκλοθεάτρου Ανταμαπανταχού στην Αθήνα το 2011, «Το αγόρι με τα μαγικά δάχτυλα», για παιδιά ηλικίας άνω των τεσσάρων ετών με παράλληλη διερμηνεία στην ελληνική νοηματική γλώσσα¹⁵⁵. Το 2018 με αφορμή την παγκόσμια ημέρα Ατόμων με Αναπηρία (3 Δεκεμβρίου) η Περιφέρεια Αττικής σε συνεργασία με την Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών διοργάνωσαν στην Αθήνα τριήμερες εκδηλώσεις με προβολές κινηματογραφικών ταινιών, θεατρικών παραστάσεων και την χρήση κατάλληλων μέσων ώστε να εξυπηρετούνται ΑμεΑ, με σκοπό την καθολική προσβασιμότητα και το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής στην κινηματογραφική και θεατρική εμπειρία χωρίς αποκλεισμούς¹⁵⁶. Στο πλαίσιο αυτών των δράσεων η ομάδα «Συντεχνία του γέλιου» σε σύμπραξη με την «Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών» παρουσίασε την κωμωδία, «Πιο δυνατός κι από τον Σούπερμαν» με θέμα την παιδική αναπηρία¹⁵⁷. Επίσης, το Θέατρο Ατόμων με Αναπηρία (ΘΕ.Α.Μ.Α) ιδρύθηκε το 2010 και κατά την περίοδο 2018-2019 η παιδική του σκηνή παρουσίασε την παράσταση «Νάρκισσος και Ηχώ...και άλλες Μεταμορφώσεις»¹⁵⁸

Το 2016 το θέατρο Πόρτα που συμμετέχει στη δράση Σε Αναμονή, η οποία στηρίζει ευπαθείς ομάδες μέσα από την προαγορά αγαθών και υπηρεσιών και της προσφοράς σε άτομα που δεν έχουν τη δυνατότητα να τα αποκτήσουν¹⁵⁹, παρείχε τη δυνατότητα χρηματικής κάλυψης εισιτηρίων παιδιών από οικογένειες με οικονομικές δυσκολίες για την παιδική παράσταση «Ένας Δράκος...Μα ποιος Δράκος;»¹⁶⁰ Αξίζει να αναφερθεί το Θέατρο του Νέου Κόσμου που από το 2002 έχει δημιουργήσει την Κινητή μονάδα θεάτρου για παιδιά που νοσηλεύονται σε νοσοκομεία και ιδρύματα, η

¹⁵⁵ https://www.athinorama.gr/child/article/to_agori_me_ta_magika_daxtula-111847.html (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁶ <http://www.patt.gov.gr/site/attachments/article/29711/program%20b%20opsi.pdf> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁷ <http://www.patt.gov.gr/site/attachments/article/29711/program%20b%20opsi.pdf> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁸ http://www.distheater.gr/index.php?option=com_content&view=featured&Itemid=156&lang=el (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁵⁹ <https://www.facebook.com/%CE%A3%CE%B5-%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%AE-1652042628410574/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁰ https://www.athinorama.gr/child/article/enas_drakos_se_anamoni!-2518698.html (προσπέλαση: 30/11/2018)

οποία σταδιακά επεκτάθηκε και σε άλλους χώρους όπου βρίσκονται παιδιά αποκλεισμένα από τη θεατρική ψυχαγωγία, όπως ειδικά σχολεία, προσφυγικούς καταυλισμούς, γυναικείες φυλακές κλπ.¹⁶¹

Επίσης, από το 2011 μέχρι το 2014 το Θέατρο Πορεία παρουσίαζε την θεατρική παράσταση «Μια Γιορτή στου Νουριάν» η οποία τελούσε υπό την αιγίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Το έργο αποτελεί την ελληνική μεταφορά του γερμανικού «Μια Γιορτή στου Παπαδάκη» του Volker Ludwig που παρουσιάστηκε στο Βερολίνο στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για το *«πρώτο παιδικό έργο που μιλούσε για τη σύγκρουση μεταξύ ντόπιων και αλλοδαπών, για φόβους, προκαταλήψεις, για τη βλακεία αλλά και για τη δυνατότητα καταπολέμησής τους με ζεστή καρδιά, χιούμορ και κοινό νου»*, σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγραφέα¹⁶². Παράλληλα, το θέατρο Κάπα παρουσίασε το 2018 για δεύτερη χρονιά την παιδική θεατρική παράσταση το «Αγόρι με την βαλίτσα» του Μάικ Κένι που αναφέρεται στην αναγκαστική και βίαιη μετανάστευση και έχει στόχο να ευαισθητοποιήσει τους θεατές σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα¹⁶³.

Το Μικρό Εθνικό του Εθνικού Θεάτρου ξεκίνησε το 2017 το πρόγραμμα «Θέατρο στα Ελληνικά» σε συνεργασία με την Unicef, ως ένα θεατρικό εργαστήριο με τη συμμετοχή εφήβων που φιλοξενούνται σε δομές ασυνόδευτων ανηλίκων, το οποίο οδήγησε στη δημιουργία μιας διαπολιτισμικής θεατρικής ομάδας. Η συγκεκριμένη δράση απευθύνεται πλέον σε παιδιά πρόσφυγες που επιθυμούν να γνωρίσουν το θέατρο και τις τεχνικές του και, παράλληλα, διοργανώνονται επισκέψεις μαθητών με σκοπό να παρακολουθήσουν τα ανοιχτά μαθήματα της διαπολιτισμικής εφηβικής ομάδας του προγράμματος¹⁶⁴. Επιπλέον, στο Φεστιβάλ Ρεματίας 2018-Νύχτες Αλληλεγγύης, που αποτελεί μια συνέργεια του Δήμου Χαλανδρίου και της Κίνησης Αναπήρων Καλλιτεχνών, παρουσιάστηκε το θεατρικό έργο ο «Σόλων και ο Κροίσος» που έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης σε ΑμεΑ και ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες με τη χρήση κατάλληλων οπτικοακουστικών μέσων, την παράλληλη διερμηνεία στην ελληνική νοηματική γλώσσα και με υπέρτιτλους σε τέσσερις γλώσσες: Ελληνικά, Αγγλικά, Αραβικά και Ορντού¹⁶⁵.

¹⁶¹ <http://nkt.gr/nkt/theatre/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶² <https://poreiatheatre.com/plays/mia-giorth-stoy-noyrian/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶³ <https://www.elculture.gr/blog/%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CE%B3%CF%8C%CF%81%CE%B9-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7-%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CF%84%CF%83%CE%B1/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁴ <https://www.n-t.gr/el/youngstage/actions> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁵ <http://www.theatrorematias.gr/> (προσπέλαση: 30/11/2018)

Από το 2015 υλοποιείται το πρόγραμμα «Κι αν ήσουν εσύ;» από το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση¹⁶⁶ σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, που αποσκοπεί στην ευαισθητοποίηση στα ανθρώπινα δικαιώματα και σε θέματα προσφύγων με βιωματικές δραστηριότητες, τεχνικές θεάτρου και εκπαιδευτικού δράματος. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος υλοποιούνται 7 δράσεις που περιλαμβάνουν φεστιβάλ, εργαστήρια, σεμινάρια, ημερίδες, δράσεις για μαθητές, διαδραστικές παραστάσεις, εκπαίδευση στελεχών κ.α. που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς, εμψυχωτές, ηθοποιούς, σχολεία, μαθητές, πρόσφυγες κ.ά. Το 2017 με βάση την έκδοση «Μονόλογοι από το Αιγαίο», η οποία αποτελεί μία συλλογή 28 μαρτυριών ασυνόδευτων ανήλικων προσφύγων από τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Πακιστάν, το Ιράν, το Μαρόκο και την Αίγυπτο που αναγκάστηκαν το 2015 και 2016 να φτάσουν μόνα τους στην Ελλάδα, διασχίζοντας το Αιγαίο, πραγματοποιήθηκαν σειρά δράσεων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας στο πλαίσιο του προγράμματος «Κι αν ήσουν εσύ;»¹⁶⁷.

Μεταξύ άλλων οργανώθηκαν 7 μαθητικά φεστιβάλ σε ισάριθμες πόλεις της Ελλάδας με αφορμή την Διεθνή Ημέρα Δράσης «Μονόλογοι από το Αιγαίο», όπου πήραν μέρος 1.546 μαθητές από 52 σχολεία, και ενεπλάκησαν 1.900 εκπαιδευτικοί, γονείς και μέλη της τοπικής κοινωνίας¹⁶⁸. Επίσης, η Δράση «Μαζί» 2018 υποστηρίζει δραστηριότητες συνεργασίας τοπικού και προσφυγικού πληθυσμού με έμφαση στα παιδιά και νέους, π.χ. συνεργασίες τοπικών σχολείων με σχολεία όπου φοιτούν παιδιά πρόσφυγες ή με καταυλισμούς, εργαστήρια τέχνης, επισκέψεις σε χώρους παραστάσεων, μουσείων κ.ά., ανοιχτές δράσεις σε δημόσιους χώρους, κ.λπ.¹⁶⁹.

Βάσει των παραπάνω στοιχείων, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ο κομβικός κι αποφασιστικός ρόλος του θεάτρου και της θεατρικής εκπαίδευσης εν γένει για την ψυχαγωγία κι εκπαίδευση παιδιών και νέων. Παρατηρείται ότι παρόλη την οικονομική κρίση, οι θεατρικές παραστάσεις –διαφορετικού ύφους, τεχνικών και μέσων- για τα παιδιά συνεχίζουν να διατηρούν ένα αρκετά υψηλό επίπεδο σε επίπεδο πηγών,

¹⁶⁶ Το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση ιδρύθηκε το 1998 από εκπαιδευτικούς και είναι μια επιστημονική ένωση - αναγνωρισμένο μη κερδοσκοπικό σωματείο για την προώθηση της έρευνας και της πράξης του θεάτρου, του εκπαιδευτικού δράματος και των άλλων παραστατικών τεχνών στην εκπαίδευση. Είναι μέλος του IDEA-International Drama/Theatre & Education Association (Διεθνής Οργανισμός για το Θέατρο/Δράμα στην Εκπαίδευση) <http://www.theatroedu.gr/el-gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE.aspx> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁷ <https://theatroedu.wixsite.com/aegeanmonologues/cardiology> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁸ <https://theatroedu.wixsite.com/humanrights-2017/copy-of-sxoleia-sto-programma> (προσπέλαση: 30/11/2018)

¹⁶⁹ <https://www.humanrights.theatroedu.gr/drasi-6> (προσπέλαση: 30/11/2018)

δραματουργίας και σκηνοθεσίας, ενώ τα θέματα που πραγματεύονται δεν περιορίζονται σε ένα στείο ηθικοπλαστικό ή στρατευμένο διάλογο με τους μικρούς θεατές. Τουναντίον, ενδιαφέρονται και για θέματα της επικαιρότητας με τα οποία ευαισθητοποιούνται, ενώ παράλληλα ανασύρουν την προβληματική των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων στα έργα που παρουσιάζουν. Μάλιστα, οι τελευταίες αρχίζουν και διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στη θεατρική ζωή, καθώς συμμετέχουν και οργανώνουν σχετικές παραστάσεις.

Επίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντική η διαπίστωση ότι η θεσμοθετημένη θεατρική εκπαίδευση στο ελληνικό σχολείο και οι σχετικές δράσεις που πραγματοποιούνται από το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση με φεστιβάλ, παραστάσεις και βιωματικά εργαστήρια, καθώς και η συνεργασία του τελευταίου με σημαντικούς φορείς, όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ, καταδεικνύουν την κοινωνική υπευθυνότητα της θεατρικής κοινότητας απέναντι σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα και ενδιαφέρον για τον άνθρωπο εν γένει. Κοινωνικά ευάλωτες ομάδες, όπως οι πρόσφυγες και τα ΑμεΑ, αλλά και ομάδες από τα πιο χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν θεατρικές παραστάσεις και να λάβουν μέρος σε σχετικές δράσεις, οι οποίες διοργανώνονται από κρατικούς ή ιδιωτικούς φορείς, ενίοτε και με τη συνεργασία κορυφαίων παγκόσμιων οργανισμών με εστιασμένο το ενδιαφέρον τους στο παιδί, όπως, λ.χ., η Unicef. Παρόλο που οι σχετικές δράσεις για εφήβους και νέους δεν απαντώνται συχνά –ενδεχομένως και σ’ αυτή την περίπτωση λόγω της δυνατότητας να παρακολουθήσουν το ρεπερτόριο που απευθύνεται σε ενήλικους, συνοδεία τους ή και όχι-, ωστόσο δεν είναι ανύπαρκτες, γεγονός που αποδεικνύει τη δυνατότητα του θεάτρου να προσεγγίζει διαφορετικά ακροατήρια, να προσαρμόζεται σε συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες και να μιλά την ιδιόλεκτο του κοινού στο οποίο απευθύνονται χωρίς να παρακάμπουν τις τρέχουσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει αναφορά στους εκατοντάδες πολιτιστικούς συλλόγους που επικεντρώνονται στην εκμάθηση των παραδοσιακών χορών, της μουσικής και του τραγουδιού και σε τμήματα παιδικά και εφήβων κι αύξησαν τα μέλη τους την περίοδο της κρίσης¹⁷⁰ - ένα φαινόμενο που θα πρέπει να μελετηθεί συστηματικότερα από

¹⁷⁰ Στο πλαίσιο του Εργαστηρίου «Έρευνα πολιτιστικών συλλόγων και διαχείριση της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς» του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α. στην Κατεύθυνση «Λαογραφία και Πολιτισμός» έχουν υλοποιηθεί ποιοτικές έρευνες 62 περιπτώσεων πολιτιστικών συλλόγων που ασχολούνται εν πολλοίς με τη διδασκαλία και προβολή της λαϊκής παράδοσης και δραστηριοποιούνται κυρίως στον αθηναϊκό αστικό χώρο. Χορευτικά εργαστήρια Δήμων

εκτεταμένη ποσοτική και ποιοτική έρευνα σε πανελλήνια και διεθνή κλίμακα (σύλλογοι του παροικιακού ελληνισμού στον διεθνή χώρο)¹⁷¹.

και υπερτοπικοί φολκλοριστικοί σύλλογοι που διοργανώνουν πολλές μουσικοχορευτικοθεατρικές παραστάσεις που εστιάζουν στη λαϊκή παράδοση, καθώς και άτυπες πολιτιστικές εκδηλώσεις, έχουν αυξήσει τα μέλη τους την περίοδο της οικονομικής κρίσης τόσο στα παιδικά και εφηβικά τμήματα όσο και των ενηλίκων.

¹⁷¹ Μια πρώτη προσπάθεια συστηματικής κατάταξης των φορέων και συλλόγων, που οργανώνουν στην Ελλάδα κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες, πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1970 από το Ε.Κ.Κ.Ε., για λογαριασμό του Κέντρου Τεκμηρίωσης και Πληροφοριών της UNESCO (Γκιζέλης κ.ά. 1977).

6. Τύπος

Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστεί η περιοδική παραγωγή που απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους. Αναφορικά με την πρώτη κατηγορία, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα περιοδικά που απευθύνονται σε παιδιά εμφάνισαν σημαντική μείωση στις πωλήσεις τους κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Μεταξύ 2009 και 2017 οι πωλήσεις μειώθηκαν σωρευτικά κατά 85%. Μεγαλύτερη μείωση παρουσιάστηκε μεταξύ των ετών 2009-2010 κατά 35%, 2011-2012 κατά 40% και 2012-2013 κατά 38% (βλ. πίν. 1). Από το 2015 και κατόπιν οι πωλήσεις κυμαίνονται κάτω από 1,5 εκατομμύριο, αλλά με τάσεις σταθεροποίησης.

Πίν. 1. Συνολικές πωλήσεις παιδικών περιοδικών κατά έτος 2009-2017 (σε χιλιάδες). Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Ημερήσιος και περιοδικός τύπος, Πωλήσεις περιοδικών κατά μήνα έτους για τα έτη 2003-2017 <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SCI09/-> (προσπέλαση: 02/12/2018).

Πωλήσεις παιδικών περιοδικών 2009-2017		
2017	Σύνολο	1,191,509
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	442,102
	<i>Λοιπή χώρα</i>	749,407
2016	Σύνολο	1,220,431
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	479,257
	<i>Λοιπή χώρα</i>	741,174
2015	Σύνολο	1,240,248
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	511,839
	<i>Λοιπή χώρα</i>	728,409
2014	Σύνολο	1,562,056
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	532,672
	<i>Λοιπή χώρα</i>	1,029,384
2013	Σύνολο	1,891,451
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	755,427
	<i>Λοιπή χώρα</i>	1,136,024
2012	Σύνολο	3,040,290
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	1,150,147
	<i>Λοιπή χώρα</i>	1,890,143
2011	Σύνολο	5,036,269
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	1,848,305
	<i>Λοιπή χώρα</i>	3,187,964
2010	Σύνολο	5,173,619
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	2,004,635
	<i>Λοιπή χώρα</i>	3,168,984
2009	Σύνολο	7,987,568
	<i>Περιφέρεια Αττικής</i>	2,970,560
	<i>Λοιπή χώρα</i>	5,017,008

Πίν. 2. Πωλήσεις παιδικών περιοδικών 2009-2017. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Ημερήσιος και περιοδικός τύπος, Πωλήσεις περιοδικών κατά μήνα έτους για τα έτη 2003-2017 <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SCI09/> (προσπέλαση: 02/12/2018)

Από το 2003, οι πωλήσεις των παιδικών περιοδικών σημείωναν αυξητικές τάσεις με αποκορύφωμα το 2007 που έφθασαν τα 9.068.000 αντίτυπα. Η κατανομή των πωλήσεων μεταξύ Περιφέρειας Αττικής και Λοιπής Ελλάδας διατηρεί διαχρονικά την

ίδια αναλογία. Το 2009 στην Αττική πωλήθηκαν 2,970,560 (βλ. πίν. 2) τεύχη περιοδικών και στην υπόλοιπη Ελλάδα 5,017,008, ενώ το 2017 περιορίστηκαν σε 442,102 και 749,407 τεύχη αντιστοίχως. Οι μειώσεις των πωλήσεων από το 2009 εμφάνιζαν ανάλογες τάσεις μεταξύ Αττικής και υπόλοιπης Ελλάδας.

Βάσει των σχετικών ποσοτικών δεδομένων, διαπιστώνεται ότι οι δαπάνες για εφημερίδες και περιοδικά σε νοικοκυριά με παιδιά μεταξύ 2009 και 2017 μειώθηκαν κατά 50%. Περισσότερο φαίνεται να επηρεάστηκαν οι αγορές για εφημερίδες, εφόσον για τα περιοδικά η αντίστοιχη μείωση κυμαίνεται στο 32,6%¹⁷².

Όσον αφορά στο τρέχον έτος (2018), το μεγαλύτερο πρακτορείο διανομής τύπου η Άργος Α.Ε. διανέμει συνολικά 104 περιοδικά για παιδιά και κόμικς, τα οποία κατανέμονται ως εξής:

Κατανομή ειδών για τα ελληνικά περιοδικά (2018)		
Σύνολο	104	%
• Κόμικς	46	44.2%
• Παιδικά	51	49.0%
• Κόμικς Ενηλίκων	3	2.9%
• Εφηβικά	4	3.8%

Πίν. 3. Κατανομή ειδών για τα ελληνικά περιοδικά (2018). Πηγή: Άργος Α.Ε. Εκδότες έντυπα, <http://www.argoscom.gr/index.php?page=16> (προσπέλαση: 02/12/2018)

Το 11% των περιοδικών του 2018 ήταν επανεκδόσεις τευχών περασμένων ετών ή δεκαετιών και το 16,3% απευθύνονται κυρίως σε γυναικείο πληθυσμό.

Περιοδικότητα έκδοσης ελληνικών παιδικών περιοδικών		
Σύνολο	104	%
• Εβδομαδιαία	4	3.8%
• Μηνιαία	73	70.2%
• Διμηνιαία	5	4.8%
• Ετήσια	22	21.2%

Πίν. 4. Περιοδικότητα έκδοσης ελληνικών παιδικών περιοδικών. Πηγή: : Άργος Α.Ε. Εκδότες έντυπα, <http://www.argoscom.gr/index.php?page=16> (προσπέλαση: 02/12/2018)

¹⁷² ΕΛ.ΣΤΑΤ., Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί, Πίνακας 1.05: Μέσος όρος μηνιαίων αγορών και σε είδος απολαβών των νοικοκυριών ανάλογα με την σύνθεση του νοικοκυριού και κατά τρόπο κτήσεως. Σύνολο Χώρας, για τα έτη 2009 και 2017. <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA05/2017> και <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA05/2009> (Δευτερογενής επεξεργασία)

Όσον αφορά στην περιοδικότητα των περιοδικών για παιδιά, το 70,2% εκδίδεται σε μηνιαία βάση, ενώ μόλις το 3,8% σε εβδομαδιαία – οι εκδοτικοί όμιλοι ενδέχεται λόγω οικονομικής δυσπραγίας να έχουν προσανατολιστεί σε περιοδικά που κυκλοφορούν μόνο κάθε μήνα.

Αναφορικά με τη θεματική των περιοδικών για παιδιά, που κατέχουν το υψηλότερο ποσοστό (49,0% στο σύνολο των εντύπων για παιδιά) θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις (βλ. περιοδικό *Playmobil*, *Lego* –όλων των κατηγοριών, π.χ. *Pink*, *The Batman*, κλπ.) το περιοδικό αποτελεί ένα πρόσχημα για την αγορά ενός μικρού παιγνιδιού που συνοδεύει την έκδοση. Επομένως, η ανάγνωση κατά κάποιον τρόπο συνδέεται με την αγορά δώρου, καθώς το τελευταίο δημιουργεί ενδεχομένως συνδέσεις ότι θα πρέπει να εμφανίζεται ως «ανταμοιβή» για την ανάγνωση του περιοδικού.

Παρολαυτά, περιοδικά της εταιρίας Nickelodeon, η οποία έχει επεκταθεί ως brand name με τους χαρακτήρες της (π.χ., *Ντόρα*, *η μικρή εξερευνήτρια*) και στην έντυπη παραγωγή, περιλαμβάνουν πλην του μικρού δώρου και σχετικές στήλες με παιγνίδια, γρίφους κλπ. – όλα, ωστόσο, προσανατολισμένα στα κινούμενα σχέδια αναφοράς. Επίσης, δεν λείπουν και περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως, λ.χ., το περιοδικό *Καρδούλες*, το οποίο περιλαμβάνει ιστορίες, αφίσες, αφιερώματα κλπ., ενώ προωθεί συγκεκριμένους χαρακτήρες, όπως ο *Nemo*, το *Kung Fu Panda*, *Το μικρό μου πόνυ* κ.ά.

Όσον αφορά στα κόμικς για παιδιά, που κατέχουν το 44,2% στον σχετικό πίνακα, διαπιστώνεται η “ανθεκτικότητα” των κλασικών χαρακτήρων κόμικς, όπως ο *Αστερίξ* ή ο *Τεν-Τεν*. Πρόκειται για κλασικές και διαχρονικές εκδόσεις που, πέρα από τις ψυχαγωγικές διαστάσεις τους, καλλιεργούν τη φαντασία των μικρών αναγνωστών και παράλληλα εμπλουτίζουν με ποικίλες γνώσεις (γεωγραφικές, πολιτιστικές, κ.ά.) το νοητικό οπλοστάσιό τους. Τα κόμικς που βασίζονται στους κλασικούς χαρακτήρες του αμερικανού σκιτσογράφου Walt Disney συνεχίζουν, παρά το γεγονός ότι η αγορά έχει προσανατολιστεί σε νέους ήρωες, να παραμένουν σταθεροί πυλώνες της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής, αποτελώντας για τα μικρά παιδιά ενδεχομένως το πρώτο στάδιο «μύησης» στον κόσμο των κόμικς.

Ενδιαφέρουσα είναι, εξάλλου, και η διαπίστωση ότι μία κατηγορία των παιδικών κόμικς προσανατολίζεται στα αγόρια (βλ. *Μικρός ήρωας*) ή σε εφήβους (*Ντόλαν Ντογκ*, *Τεξ*, *Ζαγκόρ* και *Κόρτο Μαλτέζε*). Για τα κορίτσια στην τελευταία ηλικία υπάρχει μόνον ένα νεανικό περιοδικό, το *UGIRL*, που περιστρέφεται κυρίως γύρω από μουσικά, καλλιτεχνικά, νεανικά θέματα της σύγχρονης επικαιρότητας.

Τέλος, εφημερίδες, όπως, λ.χ., *Η Καθημερινή*, μέσω του παλαιότερου ενθέτου της «Ερευνητές» αφιέρωνε συγκεκριμένο «χώρο» στους μικρούς αναγνώστες της με παιχνίδια, σκίτσα, μικρές ιστορίες, κ.ά.

Η δημοτικότητα της κατηγορίας των κόμικς είναι πολύ υψηλή στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, θα πρέπει να γίνει αναφορά στο **Διεθνές φεστιβάλ κόμικς της Αθήνας**, γνωστό και ως φεστιβάλ της Βαβέλ, που διοργανωνόταν από το 1996 (αρχικά στον χώρο της Τεχνόπολις του δήμου Αθηναίων και κατόπιν σε λοιπούς χώρους, όπως η Διπλάρειος Σχολή) έως το 2012 με σκοπό την παρουσίαση του έργου παγκοσμίως γνωστών καλλιτεχνών και την ανάδειξη νέων Ελλήνων καλλιτεχνών από τον χώρο των κόμικς αλλά και εικαστικών τεχνών και μουσικής¹⁷³. Παράλληλα, το **Comicdom Con Athens** είναι μια τριήμερη γιορτή για τα κόμικς που διοργανώνεται τα τελευταία 12 χρόνια στην Αθήνα από την Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρία Comicdom Press την Ελληνοαμερικανική Ένωση και το Γαλλικό Ινστιτούτο Ελλάδος. Ακολουθεί τα πρότυπα των διεθνών αντίστοιχων διοργανώσεων, με ελεύθερη είσοδο. Το ελληνικό κοινό έρχεται σε επαφή με την Τέχνη των κόμικς, μέσω της παρουσίας διεθνώς καταξιωμένων δημιουργών, εκθέσεων πρωτότυπων έργων, *sketch events*, *panels*, *προβολών*, *workshops* για την τεχνική του σεναρίου και της εικονογράφησης, παρουσιάσεων νέων τίτλων από ελληνικές εκδοτικές *comics*, *bazaar* ελληνικών καταστημάτων *comics* και εκδοτικών εταιριών, καθώς και των Ελληνικών Βραβείων Κόμικς.¹⁷⁴ Και οι δύο παραπάνω διοργανώσεις που προσανατολίζονται κυρίως σε νεανικό κοινό (ενώ προσελκύουν κοινό όλων των ηλικιών) αποδεικνύουν ότι η επονομαζόμενη ως «9η τέχνη» έχει ξεπεράσει τα στενά όρια της δημοφιλούς κουλτούρας και έχει καταστεί στη συνείδηση των παιδιών, νέων κι ενηλίκων ως μία σημαντική πηγή ψυχαγωγίας, αισθητικής απόλαυσης, αλλά και προβληματισμού.

Εκτός από τα έντυπα που παράγονται από την τοπική ή παγκόσμια βιομηχανία, θα πρέπει να εστιάσουμε και σε εκείνα που παράγονται από τους ίδιους/ες μαθητές/τριες. Από το 1993 μέχρι το 2013 η εφημερίδα «Τα Νέα» διεξήγαγε ετήσιο διαγωνισμό μαθητικών εντύπων όπου βραβεύονταν οι καλύτερες μαθητικές εφημερίδες για κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα (Δημοτικά, Γυμνάσια και Λύκεια) με

¹⁷³ Πηγή: Διεθνές Φεστιβάλ Κόμικς Αθήνας, <http://www.aicf.gr/el/about/festival> (προσπέλαση: 02/12/2018)

¹⁷⁴ Πηγή: Comicdom Con Athens, <http://www.comicdom-con.gr/about/> (προσπέλαση: 02/12/2018)

χρηματικά και άλλα έπαθλα. Στους διαγωνισμούς λάμβαναν μέρος 300 και πλέον σχολικές εφημερίδες¹⁷⁵.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η παρουσία της υπηρεσίας Ηλεκτρονικών Σχολικών Περιοδικών και Εφημερίδων¹⁷⁶. Πρόκειται για μια πλατφόρμα δημιουργίας, δημοσίευσης και προβολής ηλεκτρονικών περιοδικών που απευθύνεται σε μέλη της σχολικής κοινότητας και λειτουργεί στο πλαίσιο του Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Υποστηρίζει 2071 ηλεκτρονικά περιοδικά στα οποία έχουν γραφτεί 26.882 άρθρα¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Τα Νέα, <https://www.tanea.gr/2014/02/10/greece/20os-diagwnismos-mathitikwn-entypwn-oi-reporter-toy-mellontos-mas/> (προσπέλαση: 02/12/2018)

¹⁷⁶ <http://schoolpress.sch.gr/> (προσπέλαση: 02/12/2018)

¹⁷⁷ Για παιδαγωγικούς σκοπούς, βλ. <http://schoolpress.sch.gr/protaseis-xrhshs/> (προσπέλαση: 02/12/2018)

7. Μουσεία - Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων

Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), λειτουργούν στην Ελλάδα 267 μουσεία, από τα οποία τα μισά (49%) είναι Αρχαιολογικά (και Συλλογές) και έπονται με μεγάλη διαφορά τα Ιστορικά, Λαογραφικά (19%) και τα Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά (11%). Επίσης, υπάρχουν 143 οργανωμένοι χώροι αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Γενικά μεταξύ των ετών 2009 και 2017 τα εισιτήρια και οι εισπράξεις των μουσείων αυξήθηκαν κατά 85% και 102% και των αρχαιολογικών χώρων κατά 90% και 120% αντιστοίχως, γεγονός που συνδέεται με την αύξηση του τουριστικού ρεύματος προς τη χώρα. Οι στεγασμένοι πολιτιστικοί χώροι επηρεάστηκαν ως έναν βαθμό από την οικονομική κρίση και, ιδιαίτερα, την πιο οικονομικά δύσκολη περίοδο 2011-2013 (βλ. πίν. 1). Αυτές οι επιδράσεις είχαν μεγαλύτερο αντίκτυπο στις αίθουσες τέχνης (Γκαλερί), όπως αποτυπώνεται από τον μειωμένο αριθμό εκθέσεων, έργων και καλλιτεχνών κατά την αντίστοιχη περίοδο¹⁷⁸.

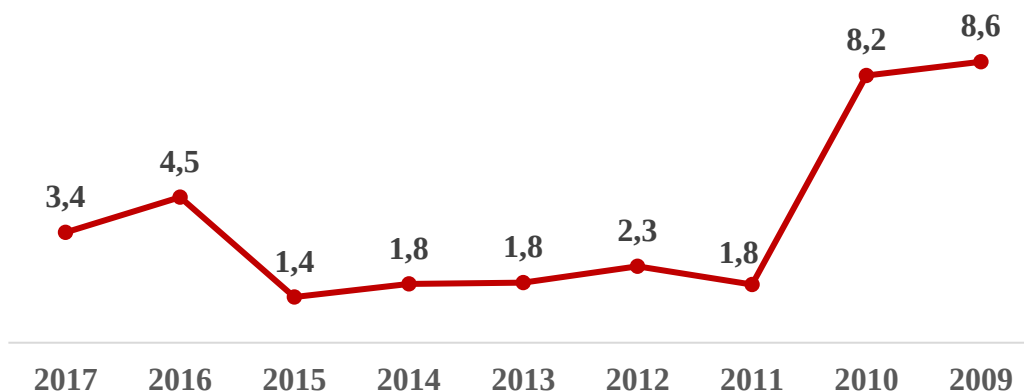
Μουσεία και Αρχαιολογικοί Χώροι (Επισκέψεις-εισπράξεις) 2009-2017 (Σε χιλιάδες)				
ΕΤΟΣ	Μουσεία		Αρχαιολογικοί Χώροι	
	Εισιτήρια	Εισπράξεις σε €	Εισιτήρια	Εισπράξεις σε €
• 2009	2.814	8.001	5.971	39.058
• 2010	3.137	10.539	5.547	35.613
• 2011	3.061	9.959	6.518	37.982
• 2012	2.976	8.130	6.694	32.422
• 2013	3.377	9.224	8.168	37.781
• 2014	4.154	11.794	9.953	42.870
• 2015	4.406	12.385	10.320	43.840
• 2016	4.516	13.448	9.565	73.199
• 2017	5.192	16.175	11.333	86.713

Πίν. 1. Μουσεία και Αρχαιολογικοί Χώροι (Επισκέψεις-εισπράξεις) 2009-2017 (Σε χιλιάδες). Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Μουσεία και Αρχαιολογικοί Χώροι (Επισκέψεις-εισπράξεις), Αύγουστος 2018, 01. Επισκέπτες μουσείων κατά μήνα (Ιανουάριος 1998 - Αύγουστος 2018), 02. Εισπράξεις μουσείων κατά μήνα (Ιανουάριος 1998 - Αύγουστος 2018), 03. Εισπράξεις αρχαιολογικών χώρων κατά μήνα (Ιανουάριος 1998 - Αύγουστος 2018), 04. Επισκέπτες αρχαιολογικών χώρων κατά μήνα (Ιανουάριος 1998 - Αύγουστος 2018)

¹⁷⁸ ΕΛ.ΣΤΑΤ.: Αίθουσες Έργων Τέχνης (καλλιτέχνες,εκθέσεις) /01. Κίνηση των Αιθουσών Έργων Τέχνης για τα έτη 2009-2017, <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SCI03/-> (προσπέλαση: 20/12/2018)

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης των Αθηνών και το μουσείο της Ακρόπολης αποτελούν τα πλέον δημοφιλή αξιοθέατα με 2,7 και 1,6 εκατομμύρια επισκέπτες αντίστοιχα για το 2017. Ακολουθούν με μεγάλη διαφορά οι αρχαιολογικοί χώροι της Κνωσού, της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, της Αρχαίας Ολυμπίας, της Επιδαύρου, της Λίνδου και των Μυκηνών. Όσον αφορά στα μουσεία, τα πιο δημοφιλή υπήρξαν το Εθνικό Αρχαιολογικό των Αθηνών, του Ηρακλείου, του Λευκού Πύργου, το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου-Ιπποτών της Ρόδου, των Δελφών, το Μπενάκη, της Αρχαίας Ολυμπίας. Παρά το γεγονός ότι οι εισπράξεις των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων έχουν αυξηθεί, η κρατική χρηματοδότηση τους κατά την οικονομική κρίση κυμαινόταν σε αρκετά χαμηλότερα επίπεδα από την προηγούμενη περίοδο, με αποτέλεσμα να προκύψουν προβλήματα στην λειτουργία ορισμένων εξ αυτών (Archaeology Newsroom, 2012). Ενδεικτικό αυτών των τάσεων είναι οι επιχορηγήσεις προς τα μουσεία των διευθύνσεων του ΥΠΠΟΑ, οι οποίες, παρά τη σχετική ανάκαμψη τους από το 2016, εμφανίζονται μειωμένες κατά 60% μεταξύ 2009 και 2017.

**Επιχορηγήσεις του ΥΠΠΟΑ σε Μουσεία
(2009-2017)
(Σε εκατομμύρια €)**

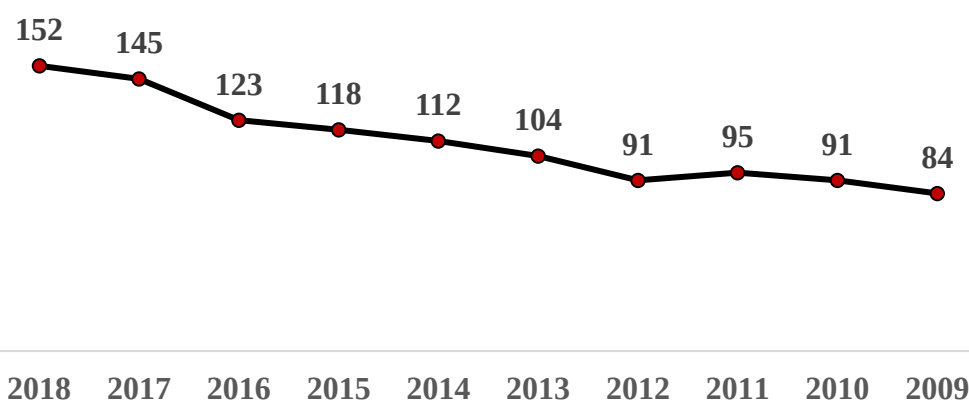

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Έρευνα Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων Διευθύνσεων ΥΠΠΟΑ, Επιχορηγήσεις σε Πολιτιστικούς Φορείς και τα έτη 200-2017.

Από την άλλη πλευρά, τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΥΠΠΟΑ αυξάνονται διαρκώς από το 2013 και έφθασαν τα 152 το 2018 με μόλις 84 το 2009. Στο σύνολό τους απευθύνονται σε παιδιά, κυρίως μαθητές της προσχολικής αγωγής και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Δημοτικό και Γυμνάσιο) και σε ορισμένες περιπτώσεις σε οικογένειες με παιδιά αντίστοιχης ηλικίας. Περίπου το 1/3 των εκπαιδευτικών

προγραμμάτων υλοποιείται στην Αττική, ενώ μεγάλος αριθμός εξ αυτών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Γενικά, αρκετές από αυτές τις δραστηριότητες πραγματοποιούνται από τον ίδιο φορέα (Εφορία Αρχαιοτήτων, Μουσείο, κ.α.) και στον ίδιο χώρο με συνέπεια τη συγκέντρωση τους σε έναν ορισμένο αριθμό μουσείων ή αρχαιολογικών χώρων. Επίσης, ένας σημαντικός αριθμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων υλοποιείται συστηματικά για συνεχόμενα χρόνια ακόμα και πάνω από είκοσι.

Εκπαιδευτικά Προγράμματα Μουσείων & Διευθύνσεων ΥΠΠΟΑ

Πηγή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εκπαιδευτικά Προγράμματα 2009-2018
<https://www.culture.gr/el/service/SitePages/education.aspx> (προσπέλαση, 20/12/2018)

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα αποσκοπούν στη γνωριμία και εξοικείωση με τον χώρο με την παράλληλη πληροφόρηση των παιδιών με άξονα μια συγκεκριμένη θεματική. Τα θέματα των δραστηριοτήτων σχετίζονται με τις συλλογές και τις δυνατότητες κάθε μουσείου και περιλαμβάνουν καθημερινές συνήθειες, όπως διατροφή, ένδυση, νοικοκυριό, επαγγέλματα, παιχνίδια στην αρχαία Ελλάδα και στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, μυθολογικά και ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα κ.ά. Σχεδόν όλα τα προγράμματα εμπεριέχουν και δράσεις ενεργούς συμμετοχής των παιδιών που συνδυάζονται με παιχνίδι, εικαστικές δραστηριότητες, τεχνικές εκπαιδευτικού δράματος, μουσική προκειμένου η επίσκεψη στο μουσείο να γίνει αντιληπτή από τα παιδιά ως μια ενδιαφέρουσα εμπειρία.

Παράλληλα, υπάρχουν προγράμματα που υπερβαίνουν τα στενά μουσειακά πλαίσια και αναδεικνύουν δραστηριότητες και επαγγέλματα που συνδέονται με τα εκθέματα, όπως το πρόγραμμα «Πώς γίνεται μία ανασκαφή;» του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρίου, στο οποίο τα παιδιά σε ένα ειδικά διαμορφωμένο χώρο με τη χρήση πραγματικών εργαλείων και τη βοήθεια τεχνικών συμμετέχουν σε μια

ανασκαφή. Επίσης, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Το ημερολόγιο ενός αρχαιολόγου» της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας εξετάζει τη διαδρομή ενός αρχαιολογικού ευρήματος από την ανασκαφή, μέχρι και την έκθεσή του στις προθήκες του μουσείου και οι μαθητές συμμετέχουν σε στάδια της αρχαιολογικής έρευνας, όπως ανασκαφή, συντήρηση και καταγραφή-μουσειακή έκθεση. Αντίστοιχες δράσεις υλοποιούνται στα προγράμματα «Μικροί αρχαιολόγοι σε δράση» του Αρχαιολογικού Μουσείου Κιλκίς, «Τα παιδιά και η πόλη με τα κρυμμένα μυστικά» στον περιβάλλοντα χώρο του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας και αλλού.

Άλλα προγράμματα αξιοποιούν τον περιβάλλοντα χώρο μνημείων και ιστορικών χώρων, όπως τα πρόγραμμα «Ο κήπος με τα αγάλματα» που πραγματοποιείται στον κήπο του Ζαπείου Μεγάρου από την Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων και «Κήπε κήπε είσαι 'δώ;», με θέμα τον Εθνικό Κήπο που υλοποιείται από το 2008 και έχουν συμμετάσχει 4.500 μαθητές. Ανάλογες δραστηριότητες πραγματοποιούνται με τα προγράμματα «Εξερευνώντας τον Μυστρά» της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, «Το Κάστρο της Μυτιλήνης» της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου, «Μικροί εξερευνητές στο Νιόκαστρο» (φρούριο της Πύλου) της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ.ά. Στο μουσείο και αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων, όπως και σε ιστορικά κτίρια της Ξάνθης (Καπναποθήκη «Π» και Χάνι Αβέρωφ) έχουν πραγματοποιηθεί ξεναγήσεις με αξιοποίηση των παραμυθιών (παραμυθο-ξεναγήσεις) και διαδραστικά παιχνίδια (κρυμμένος θησαυρός) που προκαλούσαν το ενδιαφέρον των παιδιών¹⁷⁹.

Τα τελευταία χρόνια επιχειρείται η σύνδεση του πολιτισμού με τον περιβάλλον και μάλιστα με άξονα την αειφόρο ανάπτυξη. Ήδη από το 2008 το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας της Διεύθυνσης Μουσείων οργάνωσε και έθεσε σε εφαρμογή το πανελλαδικό πρόγραμμα «Περιβάλλον και Πολιτισμός» για την ανάδειξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και την ευαισθητοποίηση σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, το οποίο διαρθρωνόταν σε τέσσερις θεματικές των ισάριθμων στοιχείων της φύσης. Το 2017 η θεματική «Πνοές Ανέμων» αφορούσε στο στοιχείο του αέρα και οι εκδηλώσεις που

¹⁷⁹ <https://www.archaiologia.gr/blog/2014/09/19/%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%BF%CE%AF-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B8%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82-%CF%83%CE%B5-%CE%B4%CF%81%CE%AC%CF%83/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 19-22 Οκτωβρίου 2017 με τη συμμετοχή 52 φορέων από 32 νομούς και 68 αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και μουσείων *περιλάμβαναν εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολικές ομάδες και οικογένειες, θεματικές ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία, διαλέξεις και ενημερωτικές παρουσιάσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, εικαστικά εργαστήρια, προβολές, δράσεις ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων κ.ά.*¹⁸⁰.

Ανάλογες δραστηριότητες που συνδύαζαν και σωματική άσκηση (περιπάτους, πεζοπορία, ποδηλατικές διαδρομές) πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 25-28 Μαΐου 2017 με τη δράση «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές» που σχεδιάστηκαν από τη Διεύθυνση Μουσείων στο πλαίσιο της συμμετοχής στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Εκπαίδευση στην Αειφόρο Ανάπτυξη. *Σκοπός της δράσης ήταν η προαγωγή της βιώσιμης ανάπτυξης με την εκπαίδευση των πολιτών σε θέματα προστασίας και ανάδειξης του πολιτιστικού πλούτου και του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας. Η συγκεκριμένη δράση υλοποιείται από το 2012, ενώ το 2017 συμμετείχαν 140 φορείς από 36 νομούς της χώρας*¹⁸¹.

Εκπαιδευτικά προγράμματα που συμβάλουν στη διαμόρφωση περιβαλλοντικής συνείδησης πραγματοποιούνται από το Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας¹⁸² καθώς και από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας με την δράση «Μη με πετάς, δεν είμαι σκουπίδι» στην οποία αντιπαρατίθεται η χρήση των υλικών και η αξιοποίηση των απορριμμάτων στην αρχαιότητα με το σύγχρονο πρόβλημα στη διαχείρισή τους¹⁸³

Το δημοφιλέστερο μουσείο και αξιοθέατο της χώρας το Μουσείο της Ακρόπολης και ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης πραγματοποιούν πολλές δράσεις και προγράμματα που απευθύνονται σε οικογένειες με παιδιά, με τη δωρεάν διάθεση σακιδίων και φυλλαδίων εξερεύνησης¹⁸⁴, καθώς και σε οργανωμένες σχολικές επισκέψεις. Για το 2019 πραγματοποιούνται 14 προγράμματα, δράσεις και εργαστήρια που απευθύνονται σε μαθητές όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης¹⁸⁵. Εξίσου σημαντικό αριθμό εκπαιδευτικών δράσεων και προγραμμάτων πραγματοποιεί το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, που απευθύνεται σε οικογένειες με παιδιά 6-13 ετών

¹⁸⁰ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2990> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸¹ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2822> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸² <https://www.gnhm.gr/education-page/programs/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸³ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2845#prettyPhoto> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸⁴ <https://www.theacropolismuseum.gr/el/content/oikogeneiaka-programmata> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸⁵ <https://www.theacropolismuseum.gr/el/content/mathites-kai-ekpaideytikoi> (προσπέλαση: 20/12/2018)

και σε οργανωμένες και μη σχολικές επισκέψεις. Στην πρώτη κατηγορία οι δράσεις αποσκοπούν στη δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των παιδιών και περιλαμβάνουν εκπαιδευτική περιήγηση/έρευνα στις αίθουσες του Μουσείου και εικαστική δραστηριότητα/εργαστήρι με κατασκευή έργου τέχνης εμπνευσμένου από τα εκθέματα¹⁸⁶. Στις σχολικές ομάδες πραγματοποιούνται εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και των δύο πρώτων τάξεων του γυμνασίου. Το 2018 πραγματοποιήθηκαν 14 προγράμματα ενώ παράλληλα λειτουργεί διαδικτυακή εφαρμογή «Τα μυστήρια του Μηχανισμού των Αντικυθήρων» για έφηβους 12 έως 18 ετών¹⁸⁷.

Το Ελληνικό Παιδικό Μουσείο ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1987 με στόχο να ενθαρρύνει κάθε παιδί να ανακαλύπτει, να κατανοεί, να μαθαίνει, να χαίρεται και να διαμορφώνει τον εαυτό του και τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει, με σεβασμό στην ατομικότητα και έμφαση στη συνεργασία. Τα εκθέματά του περιλαμβάνουν καθημερινές δραστηριότητες και θέματα που σχετίζονται με τη διατροφή, τη κουζίνα, κατασκευές, σωματική άσκηση, περιβαλλοντικά ζητήματα, παιχνίδια κ.ά., ώστε να βοηθήσουν τα παιδιά να κατανοήσουν και να χαρούν τον κόσμο μέσα στον οποίο ζουν. Οι εκπαιδευτικές δράσεις και προγράμματα του Μουσείου απευθύνονται κυρίως σε νήπια και μαθητές της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συμβάλλουν στην ανάπτυξη του παιδιού, ενθαρρύνοντας την κριτική σκέψη, την πρωτοβουλία, τη δημιουργικότητα και την αυτονομία μέσα από το παιχνίδι και τη διαδραστική μάθηση¹⁸⁸. Επίσης, το Παιδικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1997 και αποτελείται από έναν κατάλληλα διαμορφωμένο περιβάλλον που παρέχει κίνητρα στα παιδιά να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά μουσειακά προγράμματα και δημιουργικά εργαστήρια, με σκοπό την ανάπτυξη της δημιουργικότητας, την καλλιέργεια των ικανοτήτων, την αύξηση των γνώσεων, την ευαισθητοποίηση στην διαφορετικότητα. Οι ηλικίες στις οποίες απευθύνεται κυρίως είναι παιδιά 4 έως 12 ετών και ο τρόπος προσέγγισης προσαρμόζεται κάθε φορά στην ηλικία των παιδιών¹⁸⁹.

Το Μουσείο Παιδικής Τέχνης που ιδρύθηκε το 1994 στην Αθήνα αποτελεί μια πρωτοποριακή δομή προβολής και ανάπτυξης των καλλιτεχνικών δημιουργιών παιδιών ηλικίας από 5 μέχρι 14 ετών. Διαθέτει μια πλούσια συλλογή 10.000 έργων και εκτός

¹⁸⁶ https://www.namuseum.gr/education_category/oikogeneies-amp-paidia/ (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸⁷ https://www.namuseum.gr/education_category/scholikes-omades/ (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸⁸ <https://www.hcm.gr/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁸⁹ <https://www.paidikomouseio.gr/to-mouseio> (προσπέλαση: 20/12/2018)

από τα εκπαιδευτικά προγράμματα, εργαστήρια, σεμινάρια και άλλες δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς, διοργανώνει από το έτος της ίδρυσής του τον Πανελλήνιο Διαγωνισμό Παιδικής ζωγραφικής¹⁹⁰. Παράλληλα, το Μουσείο Μπενάκη λειτουργεί από το 1991 το Μουσείο Παιχνιδιού στις συλλογές του οποίου περιλαμβάνονται 20.000 αντικείμενα της παιδικής ηλικίας¹⁹¹.

Το Μουσείο Συναισθημάτων για Παιδιά και Εφήβους ιδρύθηκε το 2006 και μέσα από τις εκθέσεις του, το παιχνίδι και το παραμύθι για να ενθαρρύνει τα παιδιά και τους εφήβους να γνωρίσουν τον εαυτό τους καλύτερα και να κατανοήσουν τον εσωτερικό κόσμο των συναισθημάτων. Απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 5-15 ετών και ενήλικες που σχετίζονται με παιδιά. Στην τρέχουσα περίοδο παρουσιάζεται η διαδραστική έκθεση «Στο Παλάτι του Θυμού!» που προσφέρει ερεθίσματα στα παιδιά, στους εφήβους και στους ενήλικες που τα περιβάλλουν για να επεξεργαστούν, να εξερευνήσουν και να γνωρίσουν καλύτερα το συναίσθημα του θυμού. Παλαιότερες εκθέσεις αφορούσαν στους φόβους, στην κατανόηση του εαυτού και της μοναδικότητάς του και των συναισθημάτων¹⁹².

Εργαστήρια και εκπαιδευτικά προγράμματα υλοποιούνται επίσης από διάφορα άλλα κεντρικά και περιφερειακά Μουσεία, όπως το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, το Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος, το Μουσείο Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης κ.α. Ορισμένα Μουσεία, όπως το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας, η Εθνική Πινακοθήκη και το Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, εκτός από τις εκπαιδευτικές δράσεις που πραγματοποιούν διαθέτουν στην ιστοσελίδα τους ενημερωτικές εφαρμογές, παιχνίδια γνώσεων κ.ά. που απευθύνονται σε παιδιά και ενήλικες.

Εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά και νέους οργανώνονται και από πολλά λαογραφικά μουσεία, συνδέοντας την υλική παραδοσιακή κληρονομιά με την άυλη (έθιμα, δρώμενα, μουσική, λαϊκές αφηγήσεις, κλπ). Στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης οργανώνονται ποικίλοι τύποι εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία απευθύνονται σε παιδιά, εφήβους, ενήλικες, οικογένειες, καθώς και σε άτομα με

¹⁹⁰ <http://www.childrensartmuseum.gr/home> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹¹ https://www.benaki.gr/index.php?option=com_buildings&view=building&id=7&Itemid=140&lang=el (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹² <https://www.mce.gr/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

αναπηρίες. Στόχος των προγραμμάτων αυτών είναι η γνωριμία με τη νεότερη πολιτιστική κληρονομιά και η ευαισθητοποίηση σε θέματα πολιτισμού και περιβάλλοντος¹⁹³. Το Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Οργάνων¹⁹⁴ έχει ως κύριο στόχο τη διαφύλαξη της παραδοσιακής μουσικής κληρονομιάς και στη διάδοσή της μέσα από ποικίλες δραστηριότητες που απευθύνονται τόσο σε ενήλικες όσο και σε παιδιά και νέους. Μάλιστα, για την τελευταία κατηγορία στον εκθεσιακό χώρο του Μουσείου, αλλά και στην αίθουσα διαλέξεων, διοργανώνονται καθημερινά δύο παράλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα: το πρώτο με τίτλο «Ας γνωρίσουμε τα ελληνικά λαϊκά όργανα» απευθύνεται σε μεγαλύτερα παιδιά και «Η φλογέρα σαν ηγήσει ιστορία θ' αρχινήσει» στα μικρότερα. Το δεύτερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Κουδούνια κουδουνάκια, ήχοι μαγικοί, μουσικοί και χρηστικοί» επικεντρώνεται στα κουδούνια και τη χρήση τους. Τα προγράμματα είναι προσαρμοσμένα στην ηλικία και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, επιχειρώντας μέσα από την αυτενέργεια και τη συμμετοχική δράση των παιδιών μία πρώτη επαφή με την μουσική παράδοση τόσο της νησιωτικής όσο και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επίσης, το ΛΕΜΜ-Θ¹⁹⁵ (Λαογραφικό-Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης) στη Θεσσαλονίκη οργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολεία, που αναπτύσσονται από μουσειοπαιδαγωγούς, καθώς και εργαστήρια για παιδιά και ενήλικες που επιμελούνται καλλιτέχνες, παραδοσιακοί τεχνίτες και αφηγητές παραμυθιών. Ενδιαφέρον, εξάλλου, παρουσιάζουν και τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς. Τα συγκεκριμένα προγράμματα πραγματοποιούνται στα πρότυπα μουσεία του Ομίλου που περιστρέφονται κυρίως γύρω από την άυλη πολιτιστική κληρονομιά (π.χ., μουσείο Μετάξης, Μαρμαροτεχνίας, Ελιάς κ.ο.κ.)¹⁹⁶.

Με σύγχρονη μουσειακή προσέγγιση που καλλιεργεί τον κριτικό αναστοχασμό των μαθητών σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε (2-19/03/2017) από το Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και τον Τομέα Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας, σε συνεργασία με το Τμήμα Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με τίτλο «Σε ένα μουσείο... μυστικό»¹⁹⁷.

¹⁹³ <http://www.mnep.gr/ekpaideysi/gia-sholikes-omades/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹⁴ <http://www.athensmuseums.net/museum.php?id=6&tag=educational> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹⁵ <http://www.lemmth.gr/ekpaideutika-programmata> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹⁶ <http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn.aspx> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹⁷ http://deanphil.ac.uoi.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=92:ekpaideytika-programmata&lang=el (προσπέλαση: 20/12/2018)

Απευθυνόταν σε παιδιά του δημοτικού σχολείου (Β', Γ' και Δ' τάξεων) και σκοπός του προγράμματος ήταν η αποκρυστάλλωση των εννοιών της συλλογής και της δωρεάς καθώς και της σημασίας τους στην προστασία και αξιοποίηση του λαϊκού υλικού πολιτισμού.

Ένας πρωτότυπος τρόπος προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα σε μαθητές απομακρυσμένων περιοχών ή χωρών του εξωτερικού να έρθουν πιο κοντά στο Μουσείο είναι οι «Μουσειοσκευές». Πρόκειται για ένα κουτί (βαλίτσα) που περιλαμβάνει αντίγραφα αντικειμένων, φωτογραφικό και ψηφιακό υλικό, εικαστικά και άλλα παιχνίδια, κ.ά., το οποίο μέσω δωρεάν δανεισμού διατίθεται σε σχολεία. Οι Μουσειοσκευές του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης δανείζονται και χρησιμοποιούν σε εκπαιδευτικές δράσεις πάνω από 150 σχολεία κάθε χρόνο¹⁹⁸. Ανάλογες δυνατότητες παρέχουν στα πλαίσια των εκπαιδευτικών τους δράσεων το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης του Ιδρύματος Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή στην Άνδρο, το Μουσείο της Ακρόπολης, το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, το Ελληνικό Παιδικό Μουσείο, οι Εφορείες Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, Ρεθύμνου, Χανίων, κ.ά. Οι συγκεκριμένες δράσεις βοηθούν, ώστε να ξεπεραστούν εν μέρει φαινόμενα γεωγραφικού αποκλεισμού από το πολιτιστικό μουσειακό προϊόν.

Οι παραπάνω ενέργειες εντάσσονται στις σύγχρονες προσεγγίσεις στη μουσειολογία για την προώθηση της κοινωνικής αειφορίας μέσα από μουσειακές δράσεις *«που προωθούν το διάλογο και την κριτική σκέψη, το σεβασμό στην πολιτισμική πολυμορφία και την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, την ισότητα και τη συνεργασία»* (Σταματέλου, 2014). Σε αυτό το πλαίσιο υλοποιείται μια σειρά προγραμμάτων και δράσεων σε αρκετά μουσεία στην Ελλάδα που απευθύνονται σε παιδιά με Αναπηρία τα οποία προσπαθούν να συμβάλλουν στην εμπύχωση, κοινωνική ένταξη και συμμετοχή αυτών των ατόμων. Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών σχεδιάζει και υλοποιεί δράσεις που απευθύνονται στη συγκεκριμένη ομάδα παιδιών με θέματα το αρχαίο παιχνίδι, την αρχαία ελληνική μουσική και μουσικά όργανα, το αρχαϊκό άγαλμα της κόρης Φρασίκλειας, κ.ά¹⁹⁹.

Επίσης, από το 1998 πραγματοποιείται το πρόγραμμα «Το μάτι ακούει» που απευθύνεται σε κωφούς μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης²⁰⁰.

¹⁹⁸ <https://cycladic.gr/page/mousioskeues> (προσπέλαση: 20/12/2018)

¹⁹⁹ <https://www.namuseum.gr/ekpaideytika-programmata-gia-eidikes-omades/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰⁰ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=1941> (προσπέλαση: 20/12/2018)

Ακόμα, στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μαζί παρέα στο Μουσείο» προσφέρει δωρεάν εργαστήρια για παιδιά και εφήβους 5 με 17 ετών με μαθησιακές και αναπτυξιακές δυσκολίες, με τυφλότητα, κ.ά.²⁰¹. Εκπαιδευτικές δράσεις και εργαστήρια για παιδιά με Αναπηρία πραγματοποιούνται από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Ελληνικό Παιδικό Μουσείο, το Μουσείο Παιδικής Τέχνης, κ.ά.

Παράλληλα, την περίοδο 2013-2014 σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η δράση «Με τους Ρομά στο Μουσείο» του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου σε συνεργασία με το Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, με περιφερειακές υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ και την υποστήριξη του Προγράμματος PROGRESS (2007-2013) της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο να προωθήσει την κοινωνική πρόσβαση πληθυσμών Ρομά στην πολιτιστική κληρονομιά, να τονώσει την ιστορική τους αυτογνωσία, να γνωστοποιήσει σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας χαρακτηριστικά της κοινότητας των Ελλήνων Ρομά που ανατρέπουν στερεότυπες αντιλήψεις²⁰². Διοργανώθηκαν ανοιχτές συζητήσεις, προβολές κινηματογραφικών ταινιών, μουσικές εκδηλώσεις που αφορούσαν στην ταυτότητα και τον πολιτισμό των Ελλήνων Ρομά. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν μουσειακές εκπαιδευτικές δράσεις, ξεναγήσεις που απευθύνονταν σε σχολεία με σημαντικό αριθμό παιδιών Ρομά καθώς και δράσεις για νέους Ρομά. Εκτός από την Αθήνα, εκδηλώσεις προσέγγισης πραγματοποιήθηκαν σε πληθυσμούς Ρομά στη Δράμα, Θεσσαλονίκη, Καλαμάτα, Κέρκυρα, Σπάρτη, Χαλκίδα και Χίο.

Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί δράσεις και προγράμματα από Μουσεία της Ελλάδας που σχετίζονται ή απευθύνονται σε παιδιά μετανάστες και πρόσφυγες. Το πρόγραμμα «Ταξιδεύουμε...στους πολιτισμούς» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, με την υποστήριξη Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ), απευθύνεται σε μαθητές Α τάξης του Γυμνασίου και αποσκοπεί στη συνειδητοποίηση ότι η συνάντηση με άλλους λαούς και πολιτισμούς μπορεί να αποτελεί πεδίο δημιουργικής αξιοποίησης της πολυμορφίας και όχι αιτία σύγκρουσης²⁰³. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης και το Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής υλοποιούν το πρόγραμμα «Φουρτουνιασμένες Θάλασσες», το οποίο με αφορμή τον αποικισμό των αρχαίων Ελλήνων προσεγγίζει το φαινόμενο της μετανάστευσης στην ιστορία²⁰⁴. Επίσης, η δράση «Ραιδεστός – Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς»

²⁰¹ <https://cycladic.gr/page/drasis-gia-amea> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰² file:///C:/Users/User/Downloads/with%20the%20roma%20to%20the%20museum_activities.pdf (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰³ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=1938> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰⁴ <https://www.culture.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2578> (προσπέλαση: 20/12/2018)

που πραγματοποιήθηκε το 2016 από τα Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και απευθυνόταν σε μαθητές Ε' και ΣΤ' τάξεων Δημοτικού και Α' τάξης Γυμνασίου αποσκοπούσε μεταξύ άλλων στον προβληματισμό αναφορικά με το δράμα των προσφύγων με αφορμή την μεταφορά μνημείων από τη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης στη Θεσσαλονίκη το 1922²⁰⁵. Επιπροσθέτως, το Μουσείο της Πόλης του Βόλου κατά το 2016 φιλοξενούσε την έκθεση «Η Συρία που αγάπησα» με χάρτες, video, φωτογραφίες και άλλο υλικό από τη Συρία πριν τις καταστροφές του πολέμου²⁰⁶.

Παράλληλα, έχουν υλοποιηθεί πολλές δράσεις μουσείων και άλλων φορέων που απευθύνονται σε παιδιά πρόσφυγες και μετανάστες. Ενδεικτικά σημειώνεται το πιλοτικό πρόγραμμα του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης που απευθύνεται σε παιδιά από το καταφύγιο προσφύγων στον Ελαιώνα και μαθητές της σχολής Χίλλ, το οποίο με άξονα τη Κυπρο-Μινωική γλώσσα επιχειρεί την γνωριμία και εξοικείωση των παιδιών μεταξύ τους²⁰⁷. Ακόμα, σε δράση του προγράμματος «Ανοιχτά Σχολεία» του Δήμου της Αθήνας το καλοκαίρι του 2016, κατά το οποίο διακινήθηκε μουσειακό υλικό μέσω μουσειοσκευών σε συνεργασία με το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με σκοπό τη διαπολιτισμική επικοινωνία, συμμετείχαν μεταξύ άλλων παιδιά από την Ανοιχτή Δομή φιλοξενίας προσφύγων του Ελαιώνα²⁰⁸. Προγράμματα και δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά πρόσφυγες υλοποιούνται από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Μουσείο Παιδικής Τέχνης κ.ά. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής στη Κοζάνη πραγματοποιεί σε συνεργασία με την ΜΚΟ ΑΡΣΙΣ Κοζάνης ξεναγήσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα και μουσικές εκδηλώσεις για παιδιά πρόσφυγες και ασυνόδευτους ανήλικους από τη Δομή φιλοξενίας της περιοχής²⁰⁹. Επίσης, Μ.Κ.Ο. που δραστηριοποιούνται με πρόσφυγες επιχειρούν την γνωριμία των παιδιών αυτής της ομάδας με χώρους πολιτισμού, όπως για παράδειγμα η ΜΕΤΑδραση στη Λέσβο που διοργάνωσε επίσκεψη παιδιών στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Απολιθωμένου Δάσους Λέσβου²¹⁰.

Γενικά, από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι οι πολιτιστικοί χώροι και ιδίως τα μουσεία αποδίδουν μεγάλη σημασία στα παιδιά διαμορφώνοντας κατάλληλες

²⁰⁵ <https://www.amth.gr/education/programs/gia-sholeia/raideustos-thessaloniki-arhaiotites-s-ena-taxidi-prosfygias> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰⁶ <https://doepap.gr/episkepsis-mathiton-ke-ekpedeftikes-drastiriotes-sta-mousia-tou-dimou-volou/>

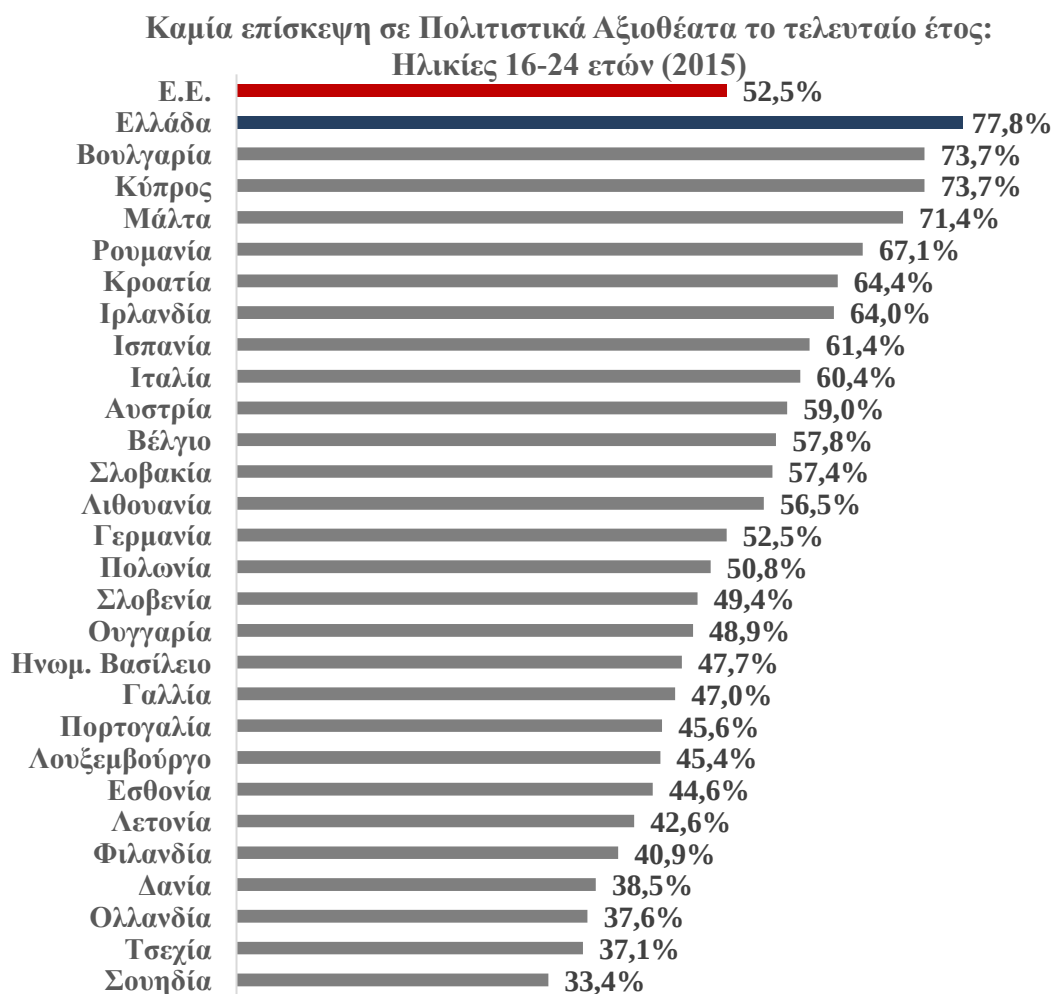
²⁰⁷ <https://cycladic.gr/page/parea-sto-mousio> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰⁸ https://www.athensopnschools.gr/news/view/athina984_gr_anoixta_sxoleia_sto_dimo_atl (προσπέλαση: 20/12/2018)

²⁰⁹ <https://www.museumaianis.gr/index.php> (προσπέλαση: 20/12/2018)

²¹⁰ <https://metadrasi.org/> (προσπέλαση: 20/12/2018)

και μάλιστα αρκετά παιδοκεντρικές δραστηριότητες. Ωστόσο, η σχέση των παιδιών και των νέων με τους πολιτιστικούς χώρους εμφανίζεται περισσότερο προβληματική συγκριτικά προς άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες. Μάλιστα, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, για το 2015 οι νέοι στην Ελλάδα ηλικίας 16-24 ετών που δεν έχουν επισκεφθεί τους τελευταίους 12 μήνες πολιτιστικά αξιοθέατα ανέρχονται στο 78% του συνόλου της ηλικιακής κατηγορίας και κατέχουν τη πρώτη θέση μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Γραφ.1)

Γραφ. 1: Δεν έχουν επισκεφθεί Πολιτιστικά αξιοθέατα τον τελευταίο χρόνο: Ηλικίες 16-24 ετών (2015).
Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03]

Το ζήτημα της σχέσης παιδιών και νέων με τους συγκεκριμένους χώρους εντοπίζεται στην έντονη αδιαφορία που εκδηλώνει ο μισός πληθυσμός (54%) της ηλικιακής ομάδας απέναντι σε αυτές τις δραστηριότητες²¹¹. Οι επισκέψεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους, όπως φαίνεται, αποτελούν δραστηριότητες που

²¹¹ Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03]

συνδέονται περισσότερο με το «σχολείο» και περισσότερο με την υποχρεωτική εκπαίδευση και περιορίζονται, καθώς το άτομο εντάσσεται σε υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης (πίν. 2).

Συχνότητα Συμμετοχής και λόγοι μη συμμετοχής σε δραστηριότητες: Πολιτιστικών χώρων (Μουσεία, εκθέσεις, γκαλερί, μνημεία, αρχαιολογικοί χώροι) Νέοι 16-24 ετών 2015				
	Σύνολο	Επίπεδο Εκπαίδευσης		
		Υποχρε- ωτική	Λύκειο Μεταλυ- κειακή	Ανώτερη- Ανώτατη
Τουλάχιστον 1 φορά	22.2	29.1	19.9	21.4
<i>Από 1 έως 3 φορές</i>	20.1	26.8	17.9	18.0
<i>4 φορές ή περισσότερες</i>	2.2	2.2	2.0	3.4
Όχι τον τελευταίο χρόνο	77.8	70.9	80.1	78.6
Λόγοι μη Συμμετοχής:				
<i>Οικονομικοί</i>	19.4	23.2	18.7	15.3
<i>Έλλειψη ενδιαφέροντος</i>	69.8	65.6	71.3	68.9
<i>Δεν υπάρχουν κοντά</i>	8.7	9.5	8.0	12.5
<i>Άλλοι</i>	2.0	1.7	2.0	3.3

Πίν. 2. Συχνότητα Συμμετοχής και λόγοι μη συμμετοχής σε δραστηριότητες Πολιτιστικών χώρων (Μουσεία, εκθέσεις, γκαλερί, μνημεία, αρχαιολογικοί χώροι) Νέοι 16-24 ετών 2015. Πηγή: Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp03] και Reasons of non-participation in cultural or sport activities in the last 12 months by sex, age, educational attainment level and activity type [ilc_scp05]

Συγκριτικά προς την προηγούμενη μέτρηση του 2006, παρατηρείται αύξηση των νέων ηλικίας 16-24 ετών που δήλωναν ότι δεν έχουν επισκεφθεί κάποιο πολιτιστικό χώρο/αξιοθέατο τον τελευταίο χρόνο και, κυρίως, σε εκείνους που το επίπεδο εκπαίδευσης είναι ανώτερο ή ανώτατο. Οι συγκεκριμένες τάσεις στους νέους πιθανώς να συνδέονται με το οικογενειακό περιβάλλον, δεδομένου ότι το 79% των νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά το 2015 εμφανίζεται να μην έχει συμμετάσχει σε ανάλογες πολιτιστικές δραστηριότητες²¹².

Αυτό το φαινόμενο είναι περισσότερο έντονο στις αγροτικές περιοχές και τείνει να περιορίζεται στα νοικοκυριά με παιδιά των ανωτέρων εισοδηματικών κλιμακίων. Η

²¹²Eurostat-Database: Frequency of participation in cultural or sport activities in the last 12 months by income quintile, household type, degree of urbanisation and activity type [ilc_scp04]

αδιαφορία αποτελεί και σε επίπεδο νοικοκυριού το βασικό παράγοντα αποχής από αυτές τις δραστηριότητες με 63% και ακολουθούν οικονομικοί λόγοι με 25,2%. Όσο χαμηλότερο είναι το εισόδημα του νοικοκυριού με παιδιά τόσο εντονότερα εκδηλώνεται η οικονομική αδυναμία πρόσβασης σε Πολιτιστικούς χώρους. Από την άλλη πλευρά, όσο υψηλότερο το εισόδημα τόσο μεγαλύτερη η εκδήλωση αδιαφορίας απέναντι στα πολιτιστικά αξιοθέατα – ένα εύρημα, το οποίο θα πρέπει να προβληματίσει και την Πολιτεία.

Βάσει των παραπάνω δεδομένων, διαπιστώνεται η εγρήγορση και η προθυμία των ελληνικών μουσείων να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν εκπαιδευτικά προγράμματα για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και για παιδιά και νέους των κοινωνικά εύλωτων ομάδων. Τέτοιου είδους εκπαιδευτικά προγράμματα λαμβάνουν χώρα σε όλη την επικράτεια και παρέχουν τη δυνατότητα γνωριμίας με τον μουσειακό χώρο, με τα αντικείμενά του και την Ιστορία, καλλιεργώντας την ευαισθησία των παιδιών και των νέων και την κριτική σκέψη τους. Σύμφωνα με την εικόνα που παρουσιάστηκε, και παρόλη τη ζοφερή εικόνα του σχετικού προϋπολογισμού, σχεδόν όλα τα μουσεία στην Ελλάδα έχουν συμπεριλάβει στον προγραμματισμό τους εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς αυτά αποτελούν και αφορμή για την επισκεψιμότητά τους για τους εκπαιδευτικούς φορείς – ιδιαίτερα από τη στιγμή που τα στατιστικά δεδομένα αποδεικνύουν την έλλειψη ενδιαφέροντος για τα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους από τα παιδιά και τους νέους που θα τα/τους επισκεφτούν μάλλον μόνο εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει ότι τα μουσεία και οι φορείς θα πρέπει να εμπλουτίσουν τις δραστηριότητες τους με προγράμματα και δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας (μαθητές Λυκείου) και νέους.

8. Πολιτιστικές δράσεις για παιδιά και για νέους

Τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε πολιτιστικές δραστηριότητες μέσω των διαφόρων ερασιτεχνικών καλλιτεχνικών και δημιουργικών μαθημάτων – εργαστηρίων που πραγματοποιούνται σε τοπικό επίπεδο. Πολλοί δήμοι της χώρας, των μεγάλων αστικών κέντρων και της περιφέρειας έχουν εντάξει και παιδικά τμήματα εικαστικών (ζωγραφικής, κεραμικής κλπ.), χορού, θεάτρου, μουσικής, κινηματογράφου κ.ά. στο πλαίσιο των πολιτιστικών τους δράσεων. Παράλληλα, πολλοί δήμοι και άλλοι φορείς προσφέρουν ανάλογες δραστηριότητες σε παιδιά στο πλαίσιο των πολιτιστικών τους εκδηλώσεων (καλοκαιρινών, επετειακών, κ.ά.). Αξίζει να σημειωθεί ότι δωρεάν διαδικτυακά καλλιτεχνικά μαθήματα μουσικής, θεάτρου και κινηματογράφου προσφέρει η πλατφόρμα του «Αλληλοδιδασκαλείου», το οποίο είναι ένα κοινωνικού χαρακτήρα συλλογικό πρόγραμμα (project) που παρέχει επίσης δωρεάν εξ αποστάσεως (τηλεκπαίδευση) παράδοση των φιλολογικών μαθημάτων του Γυμνασίου και του Λυκείου²¹³.

Το πρωτοποριακό πρόγραμμα «Ανοιχτά Σχολεία» του Δήμου Αθηναίων αποτελεί μια προσπάθεια να αποτελέσουν τα σχολεία χώρο δημιουργικής έκφρασης της τοπικής κοινωνίας μέσω της εκπαίδευσης, της άθλησης, του πολιτισμού και της ψυχαγωγίας. Σε είκοσι σχολεία του δήμου πραγματοποιούνται τις απογευματινές ώρες, τα Σαββατοκύριακα και κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, δράσεις που απευθύνονται σε όλες τις ηλικίες και κοινωνικές ομάδες και υλοποιούνται σε συνεργασία με διάφορους φορείς και ΜΚΟ²¹⁴. Οι πολιτιστικές και δημιουργικές δράσεις που απευθύνονται σε παιδιά και νέους περιλαμβάνουν, εικαστικά (από την Ορχήστρα των χρωμάτων), μουσική (από την ομάδα Beatbox Greece που δημιουργεί μουσικούς ήχους με τη χρήση μόνο του ανθρώπινου στόματος και τη Μουσική Έκφρασις), θέατρο (από το Μικρό Εθνικό, τη Be the Miracle και την Θεατρική ομάδα Κοινωνικού Φροντιστηρίου του δήμου Αθηναίων) και παραδοσιακούς και ευρωπαϊκούς χορούς (από την Ένωση Επτανήσιων Ελλάδας)²¹⁵.

Ο οργανισμός «Άγωνα Γραμμή Γόνιμη» πραγματοποιεί από το 2007 το πρόγραμμα «Ο Πολιτισμός ταξιδεύει» που απευθύνεται κυρίως σε παιδιά των απομακρυσμένων κυρίως νησιών της άγονης γραμμής και αποσκοπεί στην ισότιμη

²¹³ <https://www.allilodidaskaleio.com/to-allilodidaskaleio> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²¹⁴ https://www.athensopenschools.gr/page/open_schools (προσπέλαση: 27/12/2018)

²¹⁵ https://www.athensopenschools.gr/proposals/list?completed=0&category_id=3 (προσπέλαση: 27/12/2018)

πρόσβαση στον πολιτισμό ανεξάρτητα του τόπου διαμονής. Στο πλαίσιο του προγράμματος έχουν πραγματοποιηθεί περισσότερες από 100 επισκέψεις σε 25 νησιά με την συνεργασία σημαντικών φορέων όπως το Λύκειο των Ελληνίδων, το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης, η Καμεράτα – Ορχήστρα των Φύλων της Μουσικής, η Εθνική Λυρική Σκηνή, το Βρετανικό Συμβούλιο, η Ομάδα «Θαλής & Φίλοι», η ομάδα Comicdom Press, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, η Κρατική Ορχήστρα Αθηνών κ.ά.²¹⁶. Οι δράσεις περιλαμβάνουν διαδραστικές βιωματικές εκδηλώσεις, δημιουργικά εργαστήρια (κεραμικής, κοσμήματος, kung fu, κιθάρας, βιολιού, ρομποτικής, κινηματογράφου, κουκλοθεάτρου, δημιουργικής γραφής κ.ά.) λέσχες ανάγνωσης, συναυλίες²¹⁷.

Από την άλλη πλευρά, στην Αθήνα, το Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού πραγματοποιεί προγράμματα και λειτουργεί χώρους που παρέχουν δυνατότητες πολιτιστικής έκφρασης και δημιουργικής απασχόλησης σε παιδιά και νέους. Το «Κέντρο για το Παιδί» προσφέρει εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως εργαστήρια ζωγραφικής σε παιδιά ηλικίας έως 13 ετών. Ακόμα, το Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης («Το Δίκτυο στην Τράιμπερ») απευθύνεται σε παιδιά έως 12 ετών και παράλληλα προς εκπαιδευτικά προγράμματα παρέχει τη δυνατότητα συμμετοχής σε δημιουργικές ομάδες εικαστικών, μουσικής, μαγειρικής, σινεμά, λογοτεχνίας και παραμυθιού κ.ά. Τέλος, το «Εφηβικό Δίκτυο» αποτελεί ένα πρόγραμμα που απευθύνεται σε άτομα ηλικίας 13-20 ετών, κατά κύριο λόγο σε άτομα που βρίσκονται σε κίνδυνο αποκλεισμού και πρόσφυγες, και παρέχει ψυχοκοινωνικές υποστηρικτικές, πολιτιστικές δραστηριότητες καθώς και καλλιτεχνικά εργαστήρια, όπως θέατρο, ζωγραφική, κεραμική, urbanprojects, υπαίθριες δραστηριότητες, κ.ά.²¹⁸.

Τα παιδιά με αναπηρία αποτελούν μια ομάδα, η οποία βιώνει εξίσου έντονα τον αποκλεισμό από το πολιτιστικό προϊόν. Ορισμένοι δήμοι παρέχουν τη δυνατότητα δωρεάν συμμετοχής σε προγράμματα καλλιτεχνικής εκμάθησης σε ΑμεΑ, ενώ υπάρχουν και τμήματα ειδικά σχεδιασμένα για τα άτομα αυτά. Ενδεικτικά, το Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών με Αναπηρία (ΚΔΑΠ ΜΕΑ) του Δήμου Αμπελοκήπων-Μενεμένης προσφέρει δραστηριότητες θεατρικής αγωγής, εικαστικών,

²¹⁶ <https://www.koa.gr/gr/pages/%CE%AC%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%B7-%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%AE-%CE%B3%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%BC%CE%B7/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²¹⁷ <https://www.protothema.gr/culture/article/573063/agoni-grammi-gonimi-o-politismos-taxideuei-gia-10i-sunehomeni-hronia/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²¹⁸ <http://ddp.gr/2017/11/13/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

φωτογραφίας για αυτά τα παιδιά²¹⁹. Επίσης, το πολιτιστικό κέντρο του Δήμου Πετρούπολης λειτουργεί τμήμα ΑμεΑ, το οποίο παρέχει μεταξύ άλλων και πολιτιστικές δραστηριότητες (μουσική, χορός, βιβλιοθήκη κ.α.)²²⁰. Στο πρόγραμμα «Ανοιχτά Σχολεία» του Δήμου Αθηναίων υλοποιείται η δράση «Δημιουργική απασχόληση για παιδιά με αυτισμό και διάχυτη αναπτυξιακή διαταραχή» σε παιδιά ηλικίας 6-14 ετών από την Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση Επιλογή²²¹.

Ταυτόχρονα, υπάρχουν σύλλογοι και φορείς που παρέχουν δυνατότητες πολιτιστικής έκφρασης και συμμετοχής των παιδιών με Αναπηρία, όπως ο Σύλλογος Ελπίδα -Γονέων και κηδεμόνων Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες της Δυτικής Αττικής- που οργανώνει ομάδες θεάτρου, χορού, και συμβάλει στην κοινωνικοποίηση των παιδιών με επισκέψεις σε μουσεία-εκθέσεις χώρους αναψυχής, εκδρομές κ.ά.²²² Επίσης, ο Πανελλήνιος Σύλλογος Προσαρμοσμένων Δραστηριοτήτων «ΑΛΜΑ» υλοποιεί προγράμματα ψυχοπαιδαγωγικά, εκπαιδευτικά, αυτόνομης διαβίωσης και δημιουργικής απασχόλησης, όπως χορός, μουσική, εικαστικά και θέατρο για παιδιά άνω των 5 ετών²²³. Ο Σύλλογος Γονέων-Κηδεμόνων και Φύλων ΑμεΑ «Η Ανοιχτή Αγκαλιά» ίδρυσε έναν νέο σύγχρονο κοινωνικό φορέα με έδρα τον Δήμο Αγίων Αναργύρων, όπου λειτουργεί τμήμα τέχνης με ομάδες χορού, θεάτρου, ζωγραφικής, χειροτεχνίας, κατασκευών και μουσικοκινητικής αγωγής²²⁴. Ανάλογες δράσεις παρέχουν το Σωματείο Γονέων Ναυτικών Προστασίας και Επαγγελματικής Κατάρτισης Παιδιών και Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες «Η ΑΡΓΩ» για παιδιά ηλικίας 5-25 ετών²²⁵, η Ελληνική Εταιρία Προστασίας & Αποκαταστάσεως Αναπήρων Προσώπων-ΕΛΕΠΑΠ²²⁶, κ.ά.

Γενικά, ο πολιτισμός αναγνωρίζεται ως σημαντικός παράγοντας για την αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων και στην ομαλή ένταξη του ευάλωτου πληθυσμού των μεταναστών και ιδιαίτερα των προσφύγων. Μάλιστα, σε κείμενο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπογραμμίζεται ότι τα μικρότερα τοπικά προγράμματα πολιτιστικής έκφρασης των προσφύγων θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερο αντίκτυπο και αποτελέσματα στις διαπροσωπικές επαφές μεταξύ των ανθρώπων (Voices of

²¹⁹ <http://www.ampelokipi-menemeni.gr/Default.aspx?tabid=674> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁰ http://www.pkdp.gr/site3/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=57&Itemid=100025 (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²¹ <https://www.athensopenschools.gr/proposals/view/1484> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²² <http://www.ameelpida.gr> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²³ <http://alma-amea.gr/en/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁴ <https://agan.gov.gr/articlesview.php?id=15> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁵ <http://www.argonauts.gr/el/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁶ <http://www.elepap.gr/el/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

Culture, 2016). Υπό αυτό το πρίσμα, αρκετοί φορείς και ΜΚΟ που ασχολούνται με τις εν λόγω ομάδες αναπτύσσουν δράσεις μικρής κλίμακας που αφορούν στον πολιτισμό παράλληλα ή σε συνδυασμό με εκπαιδευτικά προγράμματα. Στο πρόγραμμα «Ανοιχτά Σχολεία» του Δήμου Αθηναίων υλοποιείται δράση δημιουργικής απασχόλησης για παιδιά πρόσφυγες και μεταναστών ηλικίας 6-10 ετών από τη ΜΚΟ Civil Plus²²⁷, ενώ σε προγράμματα των καλοκαιρινών μηνών συμμετείχαν και παιδιά από τον προσφυγικό καταυλισμό του Ελαιώνα.

Παράλληλα, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες σε συνεργασία με τη Διεθνή οργάνωση Save the Children οργάνωσαν και λειτουργούν στην Λέρο τον εκπαιδευτικό χώρο «Ledu» για παιδιά πρόσφυγες και μετανάστες ηλικίας 6-18 ετών στον οποίο παράλληλα παρακολουθούν μαθήματα καλλιτεχνικών²²⁸. Ανάλογες δράσεις πραγματοποιούνται από την ΜΚΟ ΜΕΤΑδραση σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία στα «Κέντρα μη τυπικής εκπαίδευσης» για παιδιά πρόσφυγες στη Λέσβο και στη Χίο²²⁹. Ακόμα, η ΜΚΟ KEAN έχει δημιουργήσει στην Αθήνα το Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης «KE & AN House» που απευθύνεται σε παιδιά προσφύγων και μεταναστών προσχολικής και σχολικής αγωγής μέχρι 17 ετών με σκοπό την ανάπτυξη των ικανοτήτων, δεξιοτήτων και την ομαλή τους ένταξη μέσα από δραστηριότητες και βιωματικά εργαστήρια στη ζωγραφική, τα εικαστικά, το θεατρικό παιχνίδι, τη μουσική, το χορό κ.ά. με κοινή θεματική τη διαπολιτισμικότητα²³⁰.

Επίσης, η οργάνωση SolidarityNow σε συνεργασία με τις οργανώσεις Almasar και Φόρουμ Ανάπτυξης υλοποιούν στο διαπολιτισμικό κέντρο «Διαδρομές» το πρόγραμμα Education Matters που απευθύνεται σε παιδιά και ενήλικες, στο οποίο, εκτός από τις εκπαιδευτικές, πραγματοποιούνται και καλλιτεχνικές δράσεις, όπως θεατρικό παιχνίδι, δραματοθεραπεία κ.ά.²³¹. Στο διαπολιτισμικό κέντρο «Πυξίδα» του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες έχουν κατά καιρούς λάβει χώρα δράσεις για πρόσφυγες, όπως το καλοκαιρινό «Summer Camp» στο οποίο παιδιά όλων των ηλικιών μετείχαν σε εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δραστηριότητες²³². Επιπροσθέτως,

²²⁷ <https://www.athensopenschools.gr/proposals/view/1450> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁸ <http://donors.unhcr.gr/el> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²²⁹ <https://www.news247.gr/koinonia/ta-prosfygo-poyla-vgainoy-n-apo-ta-hotspot-kai-paizoyn-me-ta-paidia-tis-ilikias-toys.6578346.html> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²³⁰ http://www.kean.gr/web/guest/press/-/journal_content/56_INSTANCE_d0YK/10154/310226 (προσπέλαση: 27/12/2018)

²³¹ <https://www.accmr.gr/el/%CF%85%CF%80%CE%B7%CF%81%CE%B5%CF%83%CE%AF%CE%B5%CF%82/service/919> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²³² <https://www.gcr.gr/el/diapolitismiko-kentro-pyksida/draseis?limitstart=0> (προσπέλαση: 27/12/2018)

η Εστία Προσφύγων της ΜΚΟ Άρσις που φιλοξενεί ευάλωτες οικογένειες προσφύγων παρέχει μεταξύ άλλων δημιουργικές, εκπαιδευτικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες για παιδιά και ενήλικους²³³.

Πολιτιστικά δρώμενα με αφηγήσεις παραμυθιών, μουσική, κινηματογραφικές προβολές, εκπαιδευτικά εργαστήρια και χώρο αναψυχής παρέχονται σε πρόσφυγες και μετανάστες διαφόρων ηλικιών στον χώρο Book & Play, στον οποίο δραστηριοποιούνται οι οργανώσεις We need Books και Challedu²³⁴. Παράλληλα, ο Οργανισμός Caritas Hellas, σε συνεργασία με σχολείο της Αθήνας στο οποίο φοιτούν μαθητές πολλών εθνικοτήτων, διοργάνωσε ένα καλλιτεχνικό δρώμενο (τοιχογραφία), με σκοπό την ανάδειξη της αλληλεγγύης, της διαπολιτισμικότητας και της ειρηνικής συνύπαρξης διαφορετικών λαών σε μια γειτονιά που διαμένουν πολλοί πρόσφυγες²³⁵.

Συνοπτικά, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι οι εκπαιδευτικές δράσεις που προσανατολίζονται σε παιδιά, σε νέους και σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες διακρίνονται από ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων και διερευνούν τη διαπολιτισμική αγωγή των ωφελούμενων. Τόσο οι ετήσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, όσο και τα καλλιτεχνικά εργαστήρια που διοργανώνονται υπό την αιγίδα των δήμων και των κοινοτήτων αποτελούν μια σημαντική αφορμή για τη διαπαιδαγώγηση και ψυχαγωγία των παιδιών και των νέων. Καθώς όμως στις τελευταίες αξίες έχουν δικαίωμα και τα ΑμεΑ, τα παιδιά πρόσφυγες και μετανάστες, δεν θα μπορούσαν να λείπουν σχετικές πρωτοβουλίες που να υλοποιούνται όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στην περιφέρεια.

Εξάλλου, είναι σημαντική η διαπίστωση ότι, πέρα από τις δημοτικές ή περιφερειακές πρωτοβουλίες, ελληνικές και ξένες ΜΚΟ αναλαμβάνουν παράλληλη δράση για την ανακούφιση των ευπαθών και κοινωνικά ευάλωτων ομάδων. Ωστόσο, θα πρέπει να προταθούν και να υλοποιηθούν αντίστοιχες εκπαιδευτικές δράσεις που να εστιάζουν κυρίως στην εφηβεία και τους νέους και ιδιαίτερα στην πολιτισμική επικοινωνία μέσω της δημοφιλούς κουλτούρας, αλλά και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που δημιουργεί γέφυρες ανάμεσα στους ανθρώπους μέσα από την ανάδειξη των ποικίλων λαϊκών πολιτισμικών συναφειών.

²³³ <http://www.arsis.gr/estia-prosfigon/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²³⁴ <https://www.accmr.gr/el/service/1434> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²³⁵ <https://caritas.gr/activities-gr/ta-paidia-zografizoy-n-tin-allileggyi-tin-eirini/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

9. Νέες Τεχνολογίες, Διαδίκτυο (ψηφιακό παιχνίδι) και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Social Media)

Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 2000, το ελληνικό διαδίκτυο έχει ήδη προσελκύσει διαφορετικά ακροατήρια του κοινού. Ειδικότερα, οι νέοι παρουσιάζονται να δραστηριοποιούνται όλο και περισσότερο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook, twitter, instagram), κατακτώντας το υψηλότερο ποσοστό (87,5%) του συνολικού πληθυσμού της χώρας (πίν. 1), κυρίως για ψυχαγωγικούς λόγους ή προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε διαφορετικές πλατφόρμες του διαδικτύου (π.χ., YouTube) ή σε δωρεάν υπηρεσίες του (βλ., π.χ., www.blogspot.com για τη δημιουργία διαδικτυακών «ημερολογίων» -blog-).

Συμμετοχή σε ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (facebook, twitter κλπ)	
Ηλικίες	Ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού
• 16-24 ετών	87.5
• 25-34 ετών	73.1
• 35-44 ετών	51.8
• 45-54 ετών	33.5
• 55-64 ετών	16.8
• 65-74 ετών	3.7

Πίν. 1. Συμμετοχή σε ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (facebook, twitter, κ.ά.) - Ποσοστό % επί του συνολικού πληθυσμού της Χώρας. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2015).

Παράλληλα, όπως παρατηρείται από τα σχετικά στατιστικά στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (πίν. 2), είναι προφανής μια σταθερά ανοδική πορεία στη χρήση και στη συχνότητά της και στην πρόσβαση στο διαδίκτυο - παρόλη την έλευση και τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Ειδικότερα, για το 2015, η ηλικιακή ομάδα που φαίνεται ότι κάνει την υψηλότερη χρήση του διαδικτύου είναι οι έφηβοι και οι νέοι της ηλικιακής ομάδας 16-24 ετών, με το 91,9% να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο κάθε μέρα ή σχεδόν κάθε μέρα (πίν. 3). Ενδεχομένως, το «σερφάρισμα» στο διαδίκτυο, καθώς και το παράνομο «δωρεάν» κατέβασμα ταινιών και μουσικής λειτουργεί ως ένα είδος «πρόχειρης παρηγοριάς» για την οικονομική κρίση: καθώς η απόκτηση του υλικού φορμάτ (στην περίπτωση DVD, CD, κ.ά.) καθίσταται οικονομικά ατελέσφορη, η

αντικατάστασή του από την άυλη μορφή του (.mp4, .mp3, κ.ά.), η οποία διατίθεται σε μεγάλη ποικιλία και είδη στο διαδίκτυο, φαίνεται να αποτελεί έναν μονόδρομο. Επιπλέον, το άυλο φορμάτ πλέον υποστηρίζεται από νέες συσκευές αποθήκευσης (που είναι συνήθως φορητές, βλ. κινητό τηλέφωνο, mp3 player, κ.ά.) και είναι πιο εύχρηστο κι έτοιμο για κάθε χρήση.

Διαχρονική εξέλιξη χρήση Η/Υ και πρόσβασης στο διαδίκτυο		
Έτη	Χρήση Η/Υ	Πρόσβαση στο Διαδίκτυο
	%	%
• 2002	24.1	14.7
• 2003	25.7	16.3
• 2004	26.2	19.7
• 2005	28.8	22.5
• 2006	37.6	28.9
• 2007	40.2	33.4
• 2008	44.4	38.2
• 2009	47.3	42.4
• 2010	48.4	44.4
• 2011	54.3	51.7
• 2012	55.5	55.1
• 2013	60.4	59.9
• 2014	63.3	63.2
• 2015	66.6	66.8

Πίν. 2. Διαχρονική εξέλιξη χρήση Η/Υ και πρόσβασης στο διαδίκτυο. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (2015).

Συχνότητα χρήσης του διαδικτύου κατά ηλικιακή ομάδα			
Ηλικίες	Κάθε μέρα ή σχεδόν κάθε μέρα	Τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα (όχι κάθε μέρα)	Λιγότερο από μια φορά την εβδομάδα
• 16-24 ετών	91.9	5.8	2.3
• 25-34 ετών	88.5	8.0	3.5
• 35-44 ετών	77.9	15.5	6.6
• 45-54 ετών	72.5	18.7	8.8
• 55-64 ετών	76.0	15.9	8.1
• 65-74 ετών	77.3	16.1	6.6

Πίν. 3. Συχνότητα χρήσης του διαδικτύου κατά ηλικιακή ομάδα. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2015).

Έως το 2017, τα αποτελέσματα της έρευνας της Eurostat “Youth in the Digital World” για την Ελλάδα είναι αποκαλυπτικά και έως έναν βαθμό δημιουργούν μια παγιωμένη εικόνα αναφορικά με τις χρήσεις του διαδικτύου στη χώρα μας: στην περίπτωση των εφήβων και των νέων (16-24 ετών), παρατηρείται μια διαχρονικά υψηλή συχνότητα χρήσης του διαδικτύου για τους παρακάτω λόγους: για αποστολή/λήψη ηλεκτρονικών μηνυμάτων (e-mails) (2012: 75%, 2017: 81%), πληροφορίες για αγαθά και υπηρεσίες (2011: 61%, 2017: 81%), συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα (2011: 73%, 2017: 92%), κατέβασμα μουσικής, ταινιών και λοιπών αρχείων (2016: 92%, προηγούμενα χρόνια χωρίς στοιχεία), παρακολούθηση και ακρόαση ταινιών και μουσικής (2016: 91%, προηγούμενα χρόνια χωρίς στοιχεία), συμμετοχή σε κοινωνικά κι επαγγελματικά δίκτυα (2011: 73%, 2018: 92%), παρακολούθηση video από πλατφόρμες διαμοιρασμού, από υπηρεσίες on-demand (μεταξύ 78% και 81% ανάλογα με την υποκατηγορία) κλπ.

Ωστόσο, ενώ οι νέοι εμφανίζονται να ασχολούνται με τις ποικίλες πτυχές του διαδικτύου, τα παιδιά λόγω ηλικίας κι ωριμότητας θα πρέπει να έχουν περιορισμένη και καθαρά στοχευμένη πρόσβαση σ’ αυτό. Αφενός μεν, οι διαδικτυακοί κίνδυνοι που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι χρήστες διαφορετικής ηλικίας είναι συνήθως απροσδόκητοι και πολυποίκιλοι. Στην περίπτωση, λ.χ., των εφήβων και των νέων είναι πολλαπλοί οι κίνδυνοι που επιφυλάσσουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με τα φαινόμενα του διαδικτυακού εκφοβισμού (cyber bullying) ή διαδικτυακών παιγνιδιών

με «δοκιμασίες» (βλ. το «παιγνίδι» «μπλε φάλαινα» / “blue whale”) που ενδέχεται να έχουν τραγικά αποτελέσματα για τους συμμετέχοντες σ’ αυτά, οδηγώντας τους έως και την αυτοκτονία²³⁶.

Αφετέρου δε, τα παιδιά θα πρέπει πρώτα να έχουν κατακτήσει τις βασικές δεξιότητες γραφής κι ανάγνωσης και να έχουν εξασκήσει την αντιληπτική ικανότητα και τις αισθήσεις τους με τους “παραδοσιακούς” τρόπους μάθησης, πριν προχωρήσουν στη χρήση του διαδικτύου και των Νέων Τεχνολογιών, δηλ. ο προφορικός και γραπτός εγγραμματοςμός τους θα πρέπει να προηγηθεί της ψηφιακής εκδοχής του.

Στο ελληνικό διαδίκτυο απαντώνται διάφοροι ιστότοποι με εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό περιεχόμενο, κυρίως εστιάζοντας στην παροχή εφαρμογών και παιχνιδιών. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η ύπαρξη και η συντήρησή τους στο διαδίκτυο δεν υπόκειται άνευ ελέγχου. Πιο συγκεκριμένα, βάσει του **Π.Α. 178/2014** προβλέφθηκε η ίδρυση και η διάρθρωση της Διεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος με έδρα την Αθήνα και η ίδρυση και διάρθρωση Υποδιεύθυνσης Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Η συγκεκριμένη διεύθυνση δεν διαφυλάσσει μόνο τους χρήστες του διαδικτύου από κακόβουλες ενέργειες, bullying, κλπ. αλλά παρέχει μέσω του ιστοτόπου²³⁷ της έναν “ψηφιακό παιδότοπο”, όπου μπορούν παιδιά διαφορετικών ηλικιών να παίζουν διάφορα κλασικά παιχνίδια (βλ. τρίλιζα, κρεμάλα, κλπ.) στη διαδικτυακή εκδοχή τους ή και πιο σύγχρονα (βλ. το κλωσόπουλο, φαντασματάκια κλπ.) σε συνεργασία με ελληνική εταιρία κατασκευής διαδικτυακών παιχνιδιών.

Επίσης, πολύ σημαντική πρωτοβουλία αποτελεί η Δράση Ενημέρωσης *Saferinternet.gr* του Ελληνικού Κέντρου Ασφαλούς Διαδικτύου, καθώς και η ομώνυμη εκστρατεία ενημέρωσης για ένα ασφαλέστερο Διαδίκτυο, οι οποίες υλοποιούνται από το έτος 2004. Όπως ενημερώνει ο επίσημος ιστότοπος²³⁸ της δράσης, οι κύριοι στόχοι της είναι οι ακόλουθοι:

- Η προστασία των ανηλίκων από ακατάλληλο ή επιβλαβές για αυτούς περιεχόμενο, ή από ακατάλληλη ή επιβλαβή συμπεριφορά και η προώθηση της υπεύθυνης και ασφαλούς χρήσης του Διαδικτύου.

²³⁶ <https://www.snopes.com/fact-check/blue-whale-game-suicides-russia/> και <https://www.infokids.gr/tag/επικίνδυνα-διαδικτυακά-παιχνίδια/> (προσπέλαση: 14/12/2018)

²³⁷ <https://www.cyberkid.gov.gr/ψηφιακός-παιδότοπος/> (προσπέλαση: 7/12/2018)

²³⁸ <http://www.saferinternet.gr> (προσπέλαση: 6/12/2018)

- Η ενδυνάμωση γονέων και εκπαιδευτικών σε θέματα ασφάλειας στο Διαδίκτυο μέσω ενημερώσεων, εκπαιδεύσεων και κατάλληλου online και έντυπου υλικού.

Μάλιστα, ο ίδιος ιστότοπος ενημερώνει ότι «η δράση *Saferinternet.gr* αποτέλεσε για 13 έτη τον εθνικό εκπρόσωπο του Πανερωπαϊκού Δικτύου Εθνικών Κέντρων Ενημέρωσης και Επαγρύπνησης **Insafe**, με 30 μέλη σε όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε., την Ισλανδία, τη Νορβηγία και τη Ρωσία». Πέρα από το πληροφοριακό υλικό με τις δράσεις, ο ιστότοπος περιλαμβάνει ειδικά σχεδιασμένα παιχνίδια για παιδιά, ενώ περιλαμβάνει κι ενότητες για εφήβους (με έμφαση στο bullying), για μεγάλους και για εκπαιδευτικούς²³⁹. Τα παιχνίδια παίζονται online κι αφορούν σε σωστούς κανόνες χρήσης του διαδικτύου και στην ενίσχυση της ασφάλειας των ανήλικων χρηστών. Βέβαια, διατίθεται και η δυνατότητα κατεβάσματος κάποιων από τα παιχνίδια για τον οικιακό υπολογιστή.

Το Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο **Sch.gr** τελεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, διασυνδέοντας και υποστηρίζοντας 16.453 σχολεία, 573 διοικητικές μονάδες της εκπαίδευσης, 6.732 άλλες μονάδες (π.χ. ΓΑΚ, ΠΕΚ, βιβλιοθήκες κ.ά.) και όλη την εκπαιδευτική και μαθητική κοινότητα. Παράλληλα, προσφέρει φιλοξενία πολυμέσων, ηλεκτρονική μάθηση και υπηρεσίες πολυμέσων. Επίσης, ο ιστότοπος Τεχνική Στήριξη²⁴⁰ του Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου **Sch.gr** όχι μόνο προσφέρει τεχνική στήριξη σε σχολεία κι εκπαιδευτικούς, αλλά παράλληλα παρέχει με ελεύθερη πρόσβαση το πιστοποιημένο λογισμικό για τα μαθήματα της Α' θμιας και Β' θμιας εκπαίδευσης.

Βέβαια, υπάρχουν κι εκπαιδευτικοί που αναλαμβάνουν λόγω ειδικότητας και ειδικού ενδιαφέροντος την πρωτοβουλία κατασκευής σχετικών διαδικτυακών εκπαιδευτικών παιχνιδιών για παιδιά, όπως, λ.χ., στον ιστότοπο Kidmedia²⁴¹ (με δωρεάν κατέβασμα έως το 2018) εν αντιθέσει με ιστοτόπους²⁴² που διαθέτουν για τα παιδιά και τους νέους δωρεάν on-line παιχνίδια με εντυπωσιακά γραφικά και χαρακτήρες, αλλά προφανώς χωρίς κάποιο συγκεκριμένο παιδαγωγικό σχεδιασμό.

Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμισθεί και η παρουσία δωρεάν διαδικτυακών παιχνιδιών σε επίσημους ιστοτόπους μουσείων στην Αθήνα και στην περιφέρεια. Τα

²³⁹ www.saferinternet.gr/index.php?parentobjId=Page4 (προσπέλαση: 6/12/2018)

²⁴⁰ <http://ts.sch.gr/software> (προσπέλαση: 6/12/2018)

²⁴¹ <http://www.kidmedia.gr> (προσπέλαση: 6/12/2018)

²⁴² <https://www.games.gr/category/Kids/> (προσπέλαση: 6/12/2018)

σχετικά παιχνίδια σχετίζονται με τον χαρακτήρα, τις θεματικές και τις εκθέσεις του εκάστοτε μουσείου και διαδραματίζουν ψυχαγωγικό κι εκπαιδευτικό ρόλο²⁴³.

Συμπερασματικά, η ευρύτατη και διαδεδομένη χρήση του διαδικτύου στη χώρα μας το έχει καταστήσει ιδιαίτερα δημοφιλές από μικρές ηλικίες. Ωστόσο, θα πρέπει να τονισθεί ότι η πλοήγηση θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σε ασφαλή πλαίσια και να πραγματοποιείται σε ειδικά σχεδιασμένους για την ηλικία διαδικτυακούς ιστότοπους. Ενδεχομένως, ενδιαφέρουσα θα μπορούσε να καταστεί ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ειδικών εφαρμογών (apps), δωρεάν διαθέσιμων για κατέβασμα, που να απευθύνονται σε εφήβους και εν γένει στους νέους με πολιτιστικό περιεχόμενο – ενδεχομένως, θα είχε περαιτέρω ενδιαφέρον και η δημιουργία μιας τέτοιας εφαρμογής για εφήβους και νέους πρόσφυγες ή μετανάστες με σκοπό τη γνωριμία της εγχώριας κουλτούρας.

²⁴³ Βλ. ενδεικτικά τα ψηφιακά παιχνίδια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών <https://www.mthv.gr/el/to-psifiako-mouseio/online-paihnia/> (προσπέλαση: 6/12/2018), στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού <http://www.mnep.gr/gr/ekpaideysi/online-paihnia/> (προσπέλαση: 6/12/2018), στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών <http://warmuseum.gr/el/games> (προσπέλαση: 6/12/2018), στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο <http://www.nhmuseum.gr/el/ekpaideysi/psifiaka-paihnia/> (προσπέλαση: 6/12/2018), στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Εύβοιας (ΕΦ.Α. Ευβοίας) <https://www.medievalroutes.gr/el/ekpaideysi/online-paihnia/> (προσπέλαση: 6/12/2018), στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού <http://www.fhw.gr/imeakia/> (προσπέλαση: 6/12/2018), αλλά και σε λοιπούς φορείς, όπως, λ.χ., ο Οργανισμός Αντισεισμικού Σχεδιασμού και Προστασίας <http://kids.oasp.gr/default.htm> (προσπέλαση: 6/12/2018)

10. Αθλητισμός

Η σωματική άσκηση προσφέρει πολλαπλά οφέλη τόσο στην υγεία και στην ευεξία του ατόμου όσο και στις κοινωνικές σχέσεις. Οι νέοι στην Ελλάδα εμφανίζονται να αθλούνται σε μικρότερο βαθμό (18,7%) από τον μέσο όρο των συνομήλικων τους στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (24,2%), σύμφωνα με στοιχεία του 2015. Παράλληλα, η φυσική άσκηση και η παρακολούθηση αθλητικών αγώνων επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από το φύλο, με τον ανδρικό πληθυσμό να συμμετέχει πιο ενεργά, διαθλώντας ως ένα βαθμό αντιλήψεις που συνδέουν τον αθλητισμό εν γένει περισσότερο με το ανδρικό φύλο.

Αθληση και παρακολούθηση Αθλητικών δραστηριοτήτων (νέοι 15-24)			
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
	%	%	%
Αθλούνται (Αερόβιες & μυϊκές ασκήσεις) (2014)	18.7	26.1	11.7
Χρόνος για αεροβικές ασκήσεις			
0 Λεπτά	43.6	33.3	53.3
Από 1-149 Λεπτά	17.7	18.1	17.3
Από 150-299 Λεπτά	14.2	15.9	12.6
300 Λεπτά και άνω	24.5	32.7	16.8
Παρακολούθησαν τουλάχιστον μια φορά Αθλητικές δραστηριότητες το τελευταίο έτος			
2006	41.8	62.2	21.2
2015	45.0	59.8	30.5

Πηγή: Eurostat-Database, Performing health-enhancing physical activity by sex, age and educational attainment level [hlth_ehis_pe9e] και Time spent on health-enhancing (non-work-related) aerobic physical activity by sex, age and educational attainment level [hlth_ehis_pe2e]

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης αναδεικνύονται νέες τάσεις απέναντι στο αθλητικό προϊόν. Τα νοικοκυριά με παιδιά μεταξύ 2009 και 2017 έχουν περιορίσει τις αγορές τους για Αθλητισμό και Αναψυχή κατά 24%, αλλά κυρίως για τη παρακολούθηση δραστηριοτήτων, όπως εισιτήρια αθλητικών αγώνων, οι δαπάνες των οποίων μειώθηκαν κατά 40% την αντίστοιχη περίοδο. Αντιθέτως, οι δαπάνες που αφορούσαν σε ατομική άθληση, όπως γυμναστήρια (αύξηση κατά 60%), αθλητικά είδη ένδυσης και υπόδησης, ποδήλατα, κ.ά. έχουν αυξηθεί σημαντικά. Αυτό το φαινόμενο

συνδέεται με τη γενικότερη τάση των τελευταίων ετών προς ένα περισσότερο υγιή τρόπο ζωής²⁴⁴, χωρίς να αποκλείεται και η επιρροή από πολιτισμικές τάσεις από το εξωτερικό (λ.χ., οι ομαδικές νυχτερινές βόλτες με ποδήλατα σε διάφορες περιοχές της Αθήνας, η αθλητική ένδυση ως μόδα, ανεξαρτήτως ενός υγιεινού τρόπου ζωής κλπ.).

Για τα παιδιά υπάρχουν πολλές δυνατότητες συμμετοχής σε αθλητικές δραστηριότητες σε συστηματικό ή περιστασιακό επίπεδο. Στον ΣΕΓΑΣ (Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών Αθλητικών Σωματείων) είναι καταχωρημένα 387 σωματεία από όλη την Ελλάδα, τα οποία σχεδόν όλα διαθέτουν και παιδικά τμήματα²⁴⁵. Επιπλέον, σε ένα από τα πλέον δημοφιλή αθλήματα το ποδόσφαιρο, διοργανώνονται πρωταθλήματα για παιδιά σε δύο κατηγορίες κάτω των 16 (Κ16) και κάτω των 14 (Κ14) ετών με τη συμμετοχή συνολικά 104 μεικτών ομάδων των τοπικών Ενώσεων Ποδοσφαιρικών Σωματείων²⁴⁶, οι οποίες επίσης διοργανώνουν αντίστοιχα πρωταθλήματα σε επίπεδο νομού. Ανάλογα πρωταθλήματα που απευθύνονται σε παιδιά, έφηβους και νέους διοργανώνονται από πολλές ομοσπονδίες ατομικών και ομαδικών αθλημάτων, όπως ΣΕΓΑΣ (στίβος), ΚΟΕ (κολύμβηση, υδατοσφαίριση), ΕΟΠ (πετοσφαίριση), ΕΟΚ (καλαθοσφαίριση), ΕΟΠ (Ποδηλασία), ΕΟΞ (ξιφασκία), κ.ά.

Από το 1983, η ελληνική πολιτεία υλοποιεί στους δήμους της χώρας τα προγράμματα «Άθλησης για Όλους», τα οποία *«αξιοποιούν δημιουργικά τον ελεύθερο χρόνο χιλιάδων πολιτών και διαμορφώνουν αθλητική συνείδηση, καλώντας όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και ικανότητας να συμμετέχουν ελεύθερα σε ποικίλες αθλητικές δραστηριότητες»*²⁴⁷ (Κουστέλιος, xxx, σ.7). Κατά την περίοδο 2017-2018, πραγματοποιήθηκαν σε 110 Δήμους από όλη την επικράτεια 4.114 προγράμματα, εκ των οποίων τα 2.186 (53%) απευθύνονταν σε παιδιά (1.293 προγράμματα), νήπια προσχολικής ηλικίας (396 προγράμματα), εφήβους (388 προγράμματα) και νέους (109 προγράμματα)²⁴⁸.

Εκτός των προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, αθλητικά προγράμματα ή δράσεις (δωρεάν και μη) που

²⁴⁴ ΕΛΣΤΑΤ Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί (από 2008 και μετά)1.05. Μέσος όρος μηνιαίων αγορών και σε είδος απολαβών των νοικοκυριών ανάλογα με την σύνθεση του νοικοκυριού και κατά τρόπο κτήσεως για τα έτη 2009 και 2017 <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA05/-> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁴⁵ <http://www.segas.gr/index.php/clubs/club> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁴⁶ https://www.epo.gr/Home.aspx?a_id=256# (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁴⁷ Άθληση για όλους <http://www.athlisisgiolous.gr/uploads/Odigos%20diaxeirisis%20PAGO.pdf> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁴⁸ <http://gga.gov.gr/athlitismos/athlhsh-gia-olous/2344-2018> (προσπέλαση: 27/12/2018)

απευθύνονται και σε παιδιά υλοποιούνται σε διάφορους Δήμους. Επίσης, δυνατότητες κίνησης, φυσικής άσκησης και αθλητικών δραστηριοτήτων παρέχονται στα παιδιά μέσα από την εκπαίδευση και τις δράσεις του Προσκοπισμού²⁴⁹. Ιδιαίτερα δραστήρια σε αθλητικά προγράμματα και δραστηριότητες είναι και η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης (Χ.Α.Ν.Θ.), η οποία διαθέτει ακαδημίες για παιδιά σε 14 αθλήματα²⁵⁰. Ακόμα, τα τελευταία χρόνια στο Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος σχεδιάζονται και υλοποιούνται εναλλακτικές αθλητικές δραστηριότητες για παιδιά με προγράμματα ενόργανης γυμναστικής, στίβου, yoga, ποδοσφαίρου κ.ά. που συνδέουν την άθληση με το παιχνίδι και επιχειρούν να καλλιεργήσουν μια βαθύτερη σχέση μεταξύ των παιδιών και του αθλητισμού²⁵¹.

Η συμμετοχή σε αθλητικές δραστηριότητες συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στην ένταξη, αποδοχή και ενδυνάμωση των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων. Το ΥΠΠΟΑ στα πλαίσια των προγραμμάτων «Αθλητισμός για Όλους» χρηματοδοτεί αθλητικές δράσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης που απευθύνονται σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού όπως άτομα με Αναπηρία, με προβλήματα ψυχικής υγείας, σε απεξάρτηση, φυλακισμένους, Ρομά, Παλιννοστούντες, κ.ά. Την περίοδο 2017-2018 υλοποιήθηκαν 26 αθλητικά προγράμματα που απευθύνονταν σε Ρομά στους εννέα Δήμους της Κομοτηνής, της Αττικής, των Τρικάλων, της Ημαθίας, της Θεσσαλονίκης και της Βοιωτίας. Αξίζει να αναφερθεί η δράση του αθλητικού συλλόγου «Η Δημητριάς» της Ιεράς Μητρόπολης Δημητριάδος και Αλμυρού, ο οποίος δημιούργησε ακαδημίες αθλημάτων για παιδιά Ρομά, καθώς και ποδοσφαιρική ομάδα, η οποία συμμετέχει σε κοινούς, μικτούς αθλητικούς αγώνες με άλλες ομάδες με σκοπό την επαφή, επικοινωνία, αλληλεπίδραση και ισότιμη συμμετοχή, υπερβαίνοντας κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις²⁵². Επίσης, η συγκεκριμένη δράση παρέχει αθλητικές δραστηριότητες σε παιδιά με αναπηρίες.

Ειδικά για την ομάδα των ΑμεΑ, η Ελληνική Παραολυμπιακή Επιτροπή αναγνωρίζει ότι ο αθλητισμός *«συμβάλλει δυναμικά στην κοινωνικοποίηση και ισότιμη ενσωμάτωση στην κοινωνία των ατόμων με αναπηρία, αλλά και στην πλήρη αποδοχή*

²⁴⁹ <http://www.sep.org.gr/el/normal/home> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁰ <http://ymca.gr/academy/athlitikes-omades/programs/academy-info> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵¹ <https://www.snfcc.org/visitors-center/events/?dt=20181101&mode=1&lang=el> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵² <https://imd.gr/category/%CE%BD%CE%B5%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%AC%CF%82/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

και ισότιμη αντιμετώπιση από την κοινωνία»²⁵³. Στην Ελλάδα υπάρχουν τρεις αθλητικές ομοσπονδίες ΑμεΑ, η Ελληνική Ομοσπονδία Αθλητισμού Κωφών (Ε.Ο.Α.Κ.), η Ομοσπονδία Σωματείων Ελλήνων Καλαθοσφαιριστών με Αμαξίδιο (Ο.Σ.Ε.Κ.Α.) και η Εθνική Αθλητική Ομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρίες (Ε.Α.ΟΜ. ΑμεΑ)²⁵⁴, στην οποία είναι εγγεγραμμένα 83 μέλη σωματεία αθλητών με αναπηρία από όλη την Ελλάδα²⁵⁵. Επίσης, το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού χρηματοδοτεί στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Αθλητισμός για Όλους, ειδικά προγράμματα άθλησης που απευθύνονται σε ΑμεΑ, τα οποία για την περίοδο 2017-2018 έφθασαν τα 432 σε 61 Δήμους όλης της χώρας²⁵⁶.

Αθλητικές δραστηριότητες προσαρμοσμένες στις δυνατότητες της συγκεκριμένης ομάδας παιδιών αναπτύσσουν και άλλοι φορείς, όπως το σωματείο Ιππόκαμπος του Ναυτικού Αθλητικού Όμιλου Ελληνικού-Αργυρούπολης Ατόμων με Αναπηρίες που λειτουργεί τμήματα κολύμβησης και ποδηλασίας²⁵⁷. Ακόμα, η οργάνωση «Κινητό Εργαστήρι» παρέχει σε παιδιά και νέους με αναπηρία δυνατότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους και ανάπτυξης των κινητικών και κοινωνικών τους δεξιοτήτων μέσα από προγράμματα κολύμβησης, bowling, στίβου και ομαδικά ή εξατομικευμένα προγράμματα φυσικής αγωγής²⁵⁸. Το «Πάρκο Χαράς: Ένα Πάρκο για όλους» απευθύνεται σε παιδιά και ενήλικες με ή χωρίς αναπηρία προσφέροντας προσαρμοσμένες ψυχαγωγικές, εκπαιδευτικές και αθλητικές δραστηριότητες, με στόχο την ενσωμάτωση και συμμετοχή των ατόμων στην κοινωνία ανεξάρτητα από τις ικανότητες του²⁵⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αθήνα λειτουργούν τέσσερις ειδικά σχεδιασμένες παιδικές χαρές για παιδιά με αναπηρία, στην Κηφισιά, το Φάληρο, την Βούλα και το Ελληνικό²⁶⁰.

Το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων από τα τέλη του 2016 προωθεί προγράμματα συνεκπαίδευσης μεταξύ μαθητών των σχολικών μονάδων ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης (ΣΜΕΑΕ) και μαθητών σχολείων της γενικής

²⁵³ <http://www.paralympic.gr/%CE%B7-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%80%CE%AE-2/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁴ <http://www.gga.gov.gr/athlitismos/amea> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁵ <https://www.eaom-amea.gr/portal/2010-04-22-07-42-23> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁶ <http://www.gga.gov.gr/athlitismos/athlhsh-gia-olous/2344-2018> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁷ <http://www.hippocampus-amea.gr/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁸ <http://www.kinitikoergastiri.gr/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁵⁹ <http://parkoxaras.org/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶⁰ <https://www.iefimerida.gr/news/450567/tesseris-paidikes-hares-amea-stin-attiki-poy-mporoy-n-na-paixoy-n-ta-paidia-me-asfaleia> (προσπέλαση: 27/12/2018)

εκπαίδευσης, αποβλέποντας «στην προώθηση της ένταξης και των ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση, στην ανάπτυξη των γνωστικών, μαθησιακών, ψυχοσυναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων όλων των μαθητών/τριών, συμπεριλαμβανομένων των μαθητών/τριών με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, στην ευαισθητοποίηση των μαθητών/τριών των σχολείων γενικής και ειδικής εκπαίδευσης σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η καλλιέργεια σεβασμού στη διαφορετικότητα και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων ενσυναίσθησης στους μαθητές/τριες αμφοτέρων των σχολικών πλαισίων» (ΦΕΚ 3561/τΒ'/4-11-2016:36201). Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων δράσεων προβλέπεται η συμμετοχή των μαθητών ειδικής αγωγής σε αθλητικές δραστηριότητες των σχολείων γενικής εκπαίδευσης με τη διεξαγωγή κοινών ή παράλληλων αγώνων, τη δημιουργία μικτών ομάδων κ.ά.²⁶¹.

Επίσης, πολλές αθλητικές δράσεις απευθύνονται σε παιδιά ελληνικής καταγωγής και σε παιδιά πρόσφυγες ή μετανάστες επιδιώκοντας την κοινωνική ένταξη και συμμετοχή των δεύτερων. Στην αθλητική διοργάνωση «Διαφορετικοί άνθρωποι - Κοινές ανάγκες. Οι πρόσφυγες κινούνται σε έναν δραστήριο τρόπο ζωής» (DiCoR), της Διεύθυνσης Φυσικής Αγωγής του ΥΠ.Π.Ε.Θ. για τους πρόσφυγες, το καλοκαίρι του 2017 συμμετείχαν περισσότερα από διακόσια άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω, σε ομαδικές και σε ατομικές αθλητικές δραστηριότητες²⁶². Από τους συμμετέχοντες, 174 ήταν πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο από την Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράν, το Καμερούν και άλλες χώρες, και 43 ήταν Έλληνες. Με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα Προσφύγων και την Ολυμπιακή Ημέρα τον Ιούνιο του 2016 διοργανώθηκε στην Αθήνα, υπό την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες σε συνεργασία με άλλους φορείς, συμβολική σκυταλοδρομία (Κοτινοφορεία) με τη συμμετοχή πολλών παιδιών ανάμεσα τους πρόσφυγες με τις οικογένειές τους με σκοπό τη διαπολιτισμική επαφή και την προβολή οικουμενικών αξιών²⁶³. Επίσης, στη δράση «Παίζουμε μαζί» τον Μάιο του 2017 παιδιά από τα κέντρα φιλοξενίας της Κεντρικής Μακεδονίας που φοιτούσαν στις Δομές Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (ΔΥΕΠ) μαζί

²⁶¹ <https://edu.klimaka.gr/sxoleia/eidikh-agwgh/2840-agwnes-amea> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶² <https://www.minedu.gov.gr/athlitikes-drastiriotites-fa/29557-04-08-17-oloklirothike-i-proti-fasi-ylopoiisis-ton-athlitikon-draseon-tis-dieythynsis-fysikis-agogis-tou-yp-p-e-th-gia-tous-prosfyges-2> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶³ <https://www.unhcr.org/gr/2819-%CF%84%CE%B9%CE%BC%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%BF%CE%BB%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%B1%CE%BE%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CE%B6%CE%AF-%CE%BC%CE%B5.html> (προσπέλαση: 27/12/2018)

με τους μαθητές του πρωινού κύκλου των Δημοτικών σχολείων και Γυμνασίων, στα οποία λειτουργούν οι δομές, διαγωνίστηκαν σε ομαδικά και ατομικά αθλήματα²⁶⁴.

Αθλητικές δραστηριότητες για παιδιά πρόσφυγες και μετανάστες παρέχονται παράλληλα με άλλες υπηρεσίες από οργανισμούς, φορείς και ΜΚΟ που ασχολούνται με αυτές τις ομάδες όπως, το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, η ΜΕΤΑδραση, το Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού, κ.ά. Επίσης, στο πρόγραμμα «Ανοιχτά Σχολεία» στον Δήμο της Αθήνας πραγματοποιούνται πολλές δράσεις άθλησης για παιδιά που απευθύνονται και σε ομάδες μεταναστών ή προσφύγων. Μεταξύ αυτών υλοποιείται από την ΜΚΟ Praksis η ποδοσφαιρική δράση «Παίζουμε ποδόσφαιρο με τους δικούς μας κανόνες; - Μεθοδολογία Futbolnet», όπου οι συμμετέχοντες ορίζουν και ακολουθούν τους δικούς τους κανόνες και ο αθλητισμός αξιοποιείται ως παράγοντας «αλλαγής» για τα παιδιά και τους νέους που προέρχονται από ευάλωτα περιβάλλοντα, προάγοντας την κοινωνική συνοχή και ένταξη²⁶⁵. Παράλληλα, η ΜΚΟ Άρσις έχει δημιουργήσει την ποδοσφαιρική ομάδα «ARSIS Football Club» στην Θεσσαλονίκη, η οποία αποτελείται από νέους πρόσφυγες (ασυνόδευτους ανήλικους, φιλοξενούμενους σε καταυλισμούς και σε διαμερίσματα) ηλικίας 16-25 ετών και ταυτόχρονα, σε συνεργασία με την οργάνωση Spirit of Football οργανώνονται αθλητικά εργαστήρια, στα οποία συμμετέχουν νεαροί πρόσφυγες και μετανάστες από κοινού με συνομηλίκους τους Έλληνες που ασχολούνται με τον αθλητισμό²⁶⁶.

Ο Δήμος Ηρακλείου Κρήτης υλοποιεί το πρόγραμμα «Κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων, μέσω αθλητισμού στο Δήμο Ηρακλείου 'FIT FOR ALL'», το οποίο επιδιώκει την προαγωγή της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων μέσα από την κοινωνική και διαπολιτισμική αλληλεπίδραση που προσφέρουν οι κοινές αθλητικές δραστηριότητες, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην ίση μεταχείριση και παροχή ευκαιριών για όλους τους ανθρώπους. Στο πλαίσιο του προγράμματος θα πραγματοποιηθούν μικτές δραστηριότητες και αθλητικοί αγώνες με τη συμμετοχή ντόπιων και προσφύγων με σκοπό τη γνωριμία και την κοινωνική διαπολιτισμική αλληλεπίδραση²⁶⁷. Επίσης, η Περιφέρεια Κρήτης από το 2014 υλοποιούσε πρόγραμμα κοινωνικού αθλητισμού που απευθυνόταν σε παιδιά φτωχών νοικοκυριών του νησιού,

²⁶⁴ <http://kmaked.pde.sch.gr/site/index.php/diagonismos-koinoniko/1664-24-05-17-site> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶⁵ <https://www.athensopenschools.gr/proposals/view/1021> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶⁶ <http://www.arsis.gr/bala-me-ypografi-ke-athlitika-ergastiria/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

²⁶⁷ <https://www.heraklion.gr/municipality/diakratika/fit-for-all.html> (προσπέλαση: 27/12/2018)

παρέχοντας τη δυνατότητα δωρεάν συμμετοχής σε αθλητικές ακαδημίες για την εκμάθηση αθλημάτων όπως ποδόσφαιρο, μπάσκετ, βόλεϊ, κολύμβηση, καράτε, στίβο τένις²⁶⁸.

Παρόλο που, όπως προαναφέρθηκε στην αρχή της ενότητας, οι νέοι στην Ελλάδα εμφανίζονται να αθλούνται σε μικρότερο βαθμό από τον μέσο όρο των συνομήλικων τους στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2015) – ένα δεδομένο που συνδέεται και με το φύλο- ο αθλητισμός στην Ελλάδα και, ειδικότερα, εκείνος που απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους εμφανίζεται να αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο, στο οποίο οι συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες αθλούνται, ψυχαγωγούνται και μαθαίνουν την ευγενή άμιλλα, τον συναγωνισμό, αλλά και την ετερότητα. Οι αθλητικές δράσεις και τα προγράμματα δεν περιορίζονται μόνο σ' ένα από τα πιο δημοφιλή αθλήματα, το ποδόσφαιρο, αλλά επεκτείνονται και σε άλλες κατηγορίες χωρίς περιορισμούς ανά φύλο, εθνικότητα κ.ο.κ. Πέρα από τους κρατικούς φορείς και οργανισμούς που εποπτεύονται και χρηματοδοτούνται από το ΥΠΠΟΑ, όπως, λ.χ., τις διάφορες ομοσπονδίες ατομικών και ομαδικών αθλημάτων, ιδιωτικές πρωτοβουλίες δεν απουσιάζουν, όπως επίσης και οι σχετικές δράσεις από ΜΚΟ, Ιδρύματα και Δήμους σε όλη την Ελλάδα.

Μέσα από προγράμματα, όπως το «Αθλητισμός για όλους», το ΥΠΠΟΑ πραγματοποιεί μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία με σκοπό την ένταξη, αποδοχή κι ενσωμάτωση των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων διά μέσου αθλητικών δραστηριοτήτων. Σε γενικές γραμμές, ο αθλητισμός ως μια δραστηριότητα, η οποία μπορεί να επιτελεσθεί ατομικά ή ομαδικά (χωρίς την απαραίτητη χρήση αθλητικού εξοπλισμού για ορισμένα αθλήματα, αλλά την υποχρεωτική χρήση ασφαλών και ειδικά διαμορφωμένων αθλητικών εγκαταστάσεων), αλλά και ανοργάνωτα (βλ. τις παρέες παιδιών και νέων που συγκεντρώνονται αυθόρμητα για να παίξουν κάποιο άθλημα χωρίς να εντάσσονται σε κάποια αθλητική ομάδα ή όμιλο) δεν είναι μόνο δημοφιλής, όσο και απαραίτητος για την ομαλή ανάπτυξη παιδιών και νέων. Εν προκειμένω, προτείνεται ενδεχομένως ο σχεδιασμός και η υλοποίηση αθλητικών προγραμμάτων και δράσεων σε επίπεδο γειτονιάς (βλ. υποβαθμισμένες συνοικίες της Αθήνας που δεν έχουν σχετικές υποδομές), καθώς και σε ακριτικές τοποθεσίες στην Ελλάδα.

²⁶⁸ <https://www.crete.gov.gr/press-releases/%CE%B7-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%AD%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%81%CE%B5%CE%AF-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%85/> (προσπέλαση: 27/12/2018)

Παράλληλα, ενδεχομένως να προγραμματισθεί σε συνεργασία με άλλα Υπουργεία, ο νέος σχεδιασμός και αξιοποίηση άδειων χώρων με σκοπό τη δημιουργία παιδικών χαρών και υπαίθριων γυμναστηρίων που ήδη λειτουργούν σε διάφορους δήμους της Αττικής (π.χ., Περιστέρι, Χαλάνδρι, κ.ά.) και δίνουν ένα πρωταρχικό κίνητρο σε όλους να αθληθούν χωρίς κάποιο οικονομικό αντίτιμο.

Συμπεράσματα – Περαιτέρω προτάσεις για έρευνα

Η παρούσα αναφορά αποτύπωσε τις κυρίαρχες τάσεις αναφορικά με την παραγωγή πολιτιστικού προϊόντος για παιδιά και για νέους κατά τη χρονική περίοδο 2009-2018 επικεντρώνοντας ταυτόχρονα το ενδιαφέρον της για τις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες. Η ανυπαρξία βασικών στατιστικών δεδομένων γύρω από τις διάφορες κατηγορίες της ελληνικής πολιτιστικής βιομηχανίας κατέστησε αυτή την αποτύπωση εν μέρει δύσκολη και είναι σημαντική για κάθε νέα απόπειρα ακριβούς περιγραφής της συγκεκριμένης συνθήκης. Η συγκεκριμένη ανυπαρξία εν μέρει καλύφθηκε από δεδομένα της Eurostat κι άλλων φορέων ή πραγματοποιήθηκε δευτερογενής επεξεργασία δεδομένων από τους ερευνητές. Ωστόσο, δεδομένου του χρονικού περιθωρίου που είχαν οι τελευταίοι, πραγματοποιήθηκε μία πρώτη χαρτογράφηση του συγκεκριμένου πεδίου με την ελπίδα ότι θα ακολουθήσουν σχετικές έρευνες που θα περιλαμβάνουν πρωτότυπη και πρωτογενή έρευνα των κατηγοριών της πολιτιστικής βιομηχανίας για παιδιά και για νέους στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα, η πρώτη ηλικιακή κατηγορία –εφόσον η δεύτερη καλύπτεται πολιτιστικά και από τις πολιτιστικές βιομηχανίες των ενηλίκων, λ.χ., θέατρο, μουσική, κ.ά.- παρουσιάζεται εν πολλοίς να μη λαμβάνεται υπόψη από την εγχώρια πολιτιστική βιομηχανία, είτε λόγω του ότι δεν υπάρχουν σχετικά κίνητρα παραγωγής ή επειδή το κενό καλύπτεται από μια ακμαία ξένη πολιτιστική βιομηχανία (βλ. κινηματογράφος).

Οι γενικές διαπιστώσεις που διατυπώθηκαν στο τέλος κάθε ενότητας μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Σχετικά με την **εκδοτική παραγωγή** βιβλίων για παιδιά, παρατηρείται μία σαφής στροφή σε θέματα που άπτονται της ετερότητας, του προσφυγικού ζητήματος, των ΑΜΕΑ και γενικότερα των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων, με σκοπό την ευαισθητοποίηση της παιδικής ηλικίας αναφορικά με αυτά τα κρίσιμα θέματα. Επίσης, διαπιστώνεται μια σημαντική αυξητική τάση των παιδικών λεσχών ανάγνωσης, αλλά και των ίδιων των ενεργειών των βιβλιοθηκών με σκοπό την καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας από μικρή ηλικία.

Σχετικά με την **κινηματογραφική παραγωγή**, το ξενόγλωσσο (και συχνά μεταγλωττισμένο στη χώρα μας) animation αποτελεί μία σταθερή επιλογή για τους μικρούς θεατές, ενώ στην Ελλάδα δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτιστικής πολιτικής για την παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών για παιδιά και νέους, ούτε έχουν ανακοινωθεί ή προωθηθεί κάποια κίνητρα που θα ενισχύουν προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση παραγωγούς και σκηνοθέτες. Ωστόσο, χάρη σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προγράμματα τα παιδιά και οι νέοι γνωρίζουν τη διαδικασία παραγωγής και δημιουργίας μιας ταινίας με την περιορισμένη ένταξη της κινηματογραφικής παιδείας στο σχολικό πρόγραμμα.

Αναφορικά με την **τηλεόραση**, διαπιστώνεται ότι η κρατική τηλεόραση με συγκεκριμένες προσπάθειες κι επιλογές (βλ. Εκπαιδευτική Τηλεόραση) συντηρεί έως τις μέρες μας τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της τηλεοπτικής εμπειρίας, αποδεικνύοντας ότι το παιδικό πρόγραμμα αποτελεί μία σημαντική παράμετρο όχι μόνο εξαιτίας των ψυχαγωγικών, αλλά και των παιδαγωγικών πτυχών του – κάτι το οποίο δεν επιτυγχάνεται με τη συνεχή ροή κινουμένων σχεδίων, αλλά με ειδικά σχεδιασμένες, προσιτές και καλαίσθητες ψυχαγωγικές εκπομπές για τα παιδιά. Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή όταν οι τηλεοπτικοί σταθμοί, ιδίως οι ιδιωτικοί που εύλογα λειτουργούν με στόχο το κέρδος, προβάλλουν εκπομπές οι οποίες απευθύνονται σε παιδιά ή στις οποίες αυτά τα ίδια εκτίθενται.

Παρόλο που η **μουσική παραγωγή** που προσανατολίζεται σε παιδιά επλήγη σημαντικά από την οικονομική κρίση στο πλαίσιο της συνολικότερης μείωσης της ελληνικής δισκογραφικής παραγωγής, αυτό που έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι η σχεδόν παράλληλη δραστηριοποίηση κρατικών/ιδιωτικών φορέων και συσσωματώσεων αναφορικά με τη μουσική παιδεία των παιδιών και των νέων (ωδεία, παιδικές χορωδίες και εκπαίδευση στα μουσικά σχολεία).

Η **θεατρική παραγωγή** για τα παιδιά συνεχίζει να διατηρεί ένα αρκετά υψηλό επίπεδο αναφορικά με τη δραματολογία και σκηνοθεσία, ενώ ανασύρει την προβληματική των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων στα έργα που παρουσιάζονται. Επίσης, η θεσμοθετημένη θεατρική εκπαίδευση στο ελληνικό σχολείο και οι σχετικές δράσεις που πραγματοποιούνται από το Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση με φεστιβάλ, παραστάσεις και βιωματικά εργαστήρια, καθώς και η συνεργασία του τελευταίου με σημαντικούς φορείς, όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ, καταδεικνύουν την κοινωνική υπευθυνότητα της θεατρικής κοινότητας απέναντι σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα. Επίσης, εκατοντάδες πολιτιστικοί συλλόγοι

επικεντρώνονται στην εκμάθηση των παραδοσιακών χορών, της μουσικής και του τραγουδιού, αυξάνοντας τα μέλη τους την περίοδο της κρίσης με την παροχή δωρεάν μαθημάτων ή έναντι χαμηλού αντιτίμου και συμβάλλοντας στην προβολή και μεταβίβαση στις νέες γενιές της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Όσον αφορά στον **Τύπο** που απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα προσανατολισμένα έντυπα προς τα παιδιά και τους νέους είναι περιορισμένα και συνδέονται συνήθως με έναν συγκεκριμένο χαρακτήρα, ο οποίος συνοδεύει το έντυπο με ένα “δώρο” (μινιατούρα, κ.ο.κ.). Ωστόσο, η δημοτικότητα της κατηγορίας των κόμικς είναι πολύ υψηλή στην Ελλάδα.

Τα **μουσεία**, ανάλογα με την κατηγορία στην οποία ανήκουν, παρέχουν τη δυνατότητα της γνωριμίας με το παρελθόν και της σύνδεσής του με το μέλλον. Σε κάθε περίπτωση, στην Ελλάδα ενθαρρύνονται εκπαιδευτικές δράσεις και προγράμματα που στοχεύουν στη γνώση και στην ψυχαγωγία, χωρίς να αποκλείονται και στην παρούσα περίπτωση οι κοινωνικά ευάλωτες ομάδες.

Οι **εκπαιδευτικές δράσεις** που πραγματοποιούνται από πλήθος κρατικών και ιδιωτικών φορέων που προσανατολίζονται σε παιδιά, σε νέους και σε κοινωνικά ευάλωτες ομάδες διακρίνονται από ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων και στοχεύουν στη διαπολιτισμική αγωγή των ωφελουμένων.

Το **διαδίκτυο** με τη μεγάλη δημοτικότητά του αποτελεί ένα μεγάλο “στοίχημα” για την ενημέρωση και την ψυχαγωγία των παιδιών και των νέων, ιδιαίτερα όταν η πλοήγηση πραγματοποιείται με σωστούς όρους και, παράλληλα, παρέχει πρόσβαση σε εκπαιδευτικά παιχνίδια με τα οποία τα παιδιά και οι νέοι ψυχαγωγούνται.

Μέσα από προγράμματα, όπως το «Αθλητισμός για όλους», ο **αθλητισμός** αποτελεί μία μοναδική ευκαιρία με σκοπό την ένταξη, αποδοχή κι ενσωμάτωση των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων διά μέσου πολυπληθών αθλητικών δραστηριοτήτων.

Βάσει των παραπάνω διαπιστώσεων, η ομάδα εργασίας προτείνει τα ακόλουθα:

- Σύσταση ειδικού παρατηρητήριου που θα καταγράφει συστηματικά κι ενδελεχώς τις κυρίαρχες τάσεις στις διαφορετικές κατηγορίες της ελληνικής πολιτιστικής βιομηχανίας, ειδικότερα εκείνης που απευθύνεται σε παιδιά και σε νέους
- Διεξαγωγή ετήσιας πρωτογενούς έρευνας στα διαφορετικά προαναφερθέντα πεδία με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους

- Ετήσια δημόσια ανάρτηση των συγκεκριμένων δεδομένων προς χρήση από ερευνητές, ινστιτούτα, κλπ.
- Οικονομικά κίνητρα και ενθάρρυνση των διαφορετικών κατηγοριών της ελληνικής πολιτιστικής βιομηχανίας με σκοπό την παραγωγή πολιτιστικού προϊόντος για παιδιά και για νέους (βλ. κινηματογράφος, που ενώ πραγματοποιούνται δράσεις με παραγωγούς τα παιδιά, δεν υπάρχει κάποιο κίνητρο για παραγωγή κινηματογράφου για παιδιά και για νέους από ενήλικες, τουλάχιστον σε σύγκριση με τον διεθνή χώρο)
- Αξιοποίηση υφιστάμενων δράσεων και δομών στις οποίες συνεργάζονται διαφορετικοί φορείς (κρατικοί, τοπικοί και οργανώσεις ή ομάδες της κοινωνίας των πολιτών) και απευθύνονται σε ετερόκλητες ομάδες του πληθυσμού, όπως το πρόγραμμα Ανοιχτά Σχολεία του Δήμου Αθηναίων, και η περαιτέρω ανάπτυξή τους.
- Ειδικός σχεδιασμός νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και σύγχρονων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και δράσεων για τις συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες (όπως προγράμματα και δράσεις μουσείων για έφηβους και νέους), προσαρμοζόμενος στα νέα κοινωνικοπολιτισμικά δεδομένα και σε κοινωνικά ευάλωτα ομάδες.
- Διαρκής και συστηματική συνεργασία κρατικών και ιδιωτικών φορέων για την υλοποίηση δράσεων και προγραμμάτων για παιδιά και για νέους
- Παρωθητικές και ενισχυτικές πολιτιστικές πολιτικές από την Πολιτεία σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο για την ενίσχυση της συμμετοχής ιδιαίτερα των εφήβων και νέων πολιτών σε όψεις του πολιτισμού (δωρεάν προβολές ταινιών σε δημοτικούς κινηματογράφους, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις σε μουσειακούς και αρχαιολογικούς χώρους, αθλητικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες σε πάρκα, ανοικτούς δημόσιους χώρους, σχολεία κλπ.)

Καθώς τα παιδιά και οι νέοι έχουν το απαράγραπτο δικαίωμα για εκπαίδευση και συμμετοχή σε πολιτιστικές διαδικασίες, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη σε κάθε σχεδιασμό και υλοποίηση νεότερης δράσης το σύνολο των παραπάνω προτάσεων για την αξιοποίηση του πολιτιστικού προϊόντος που απευθύνεται σ' αυτούς.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adorno, T. & Horkheimer, M. (1979). *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.
- Auer, P. & Fortuny, M. (2000). *Ageing of the Labour Force in OECD Countries: Economic and Social Consequences*. Employment Paper 2000/2. Geneva: Employment Sector International Labour Office.
- Beaudoin, S. M. (2007). *Poverty in World History*. London: Routledge.
- Berger, A. A. (1995). *Cultural Criticism*. Thousand Oaks, London & New Delhi: Sage.
- Bourdieu, P. (1968). Outline of a Sociological Theory of Art Perception. *The Arts in Society*, XX(4), 589- 612.
- Burton, D. (2000). Secondary Data Analysis. In D. Burton (ed.), *Research Training for Social Scientists* (pp. 347-360). London: Sage.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2009). General Comment No. 21, Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) E/C.12/GC/21, 21 December 2009.
- Committee on the Rights of the Child. (2013). General comment No. 17 (2013) on the right of the child to rest, leisure, play, recreational activities, cultural life and the arts (art. 31), CRC/C/GC/17, 17 April 2013.
- Corsaro, W. (1992). Interpretive Reproduction in Children's Peer Cultures. *Social Psychology Quarterly*, 55(2), 160-177.
- Cunningham, H. (1995). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London & New York: Longman.
- Dale, A., Wathan, J. & Higgins, V. (2008). The Secondary Analysis of Quantitative Data Sources. In P. Alasuutari, L. Bickman & J. Brannen (eds), *The Sage Handbook of Social Research Methods* (pp. 520-535). London: Sage.
- Dimaggio, P. & Useem, M. (1978). Social Class and Arts Consumption: The Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to the Arts in America. *Theory and Society*, 5, 141-161.
- European Roma Rights Center (2003). Cleaning Operations, Excluding Roma in Greece, Country Report Series No.12.
- European Union Agency for Fundamental Rights – FRA (2014). *Roma survey – Data in Focus, Poverty and Employment: The Situation of Roma in 11 EU Member States*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2009). *Youth in Europe: A Statistical Portrait, Statistical Book*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Freeman, M. (1998). The Sociology of Childhood and Children's Rights. *The International Journal of Children's Rights*, 6(4), 433-444.
- Fiske, J. (2004). *Understanding Popular Culture*. London & New York: Routledge.

- Fiske, J. (1989). *Reading the Popular*. Winchester, London, North Sydney & Wellington: Unwin Hyman.
- Fiske, J. (1987). *Television Culture*. New York: Routledge.
- Gans, H. J. (1972). The Positive Functions of Poverty. *The American Journal of Sociology*, 78(2), 275-289.
- Gramsci, A. (2005). *Selections from Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart.
- Henze, V. (2015). On the Concept of Youth – Some Reflections on Theory. In I. Schäfer (ed.), *Youth, Revolt, Recognition – The Young Generation during and after the “Arab Spring”*. Berlin: Mediterranean Institute Berlin (MIB)/HU Berlin.
- Hesmondalgh, D. (2013). *The Cultural Industries*. London & Thousand Oaks: Sage.
- International Monetary Fund (2018). *World Economic Outlook: Challenges to Steady Growth*. Washington: IMF.
- Jabbar, S. A., & Zaza, H. I. (2014). Impact of conflict in Syria on Syrian children at the Zaatari Refugee Camp in Jordan. *Early Child Development and Care*, 184, 9-10.
- Kinney, D., A. (1999). From “Headbangers” to “Hippies”: Delineating Adolescents’ Active Attempts to Form an Alternative Peer Culture. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 84, 21-35.
- Lewis, O. (1966). The culture of poverty. *Scientific American*, Vol. 215, N. 4, 19-25
- Maslow, A., H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Masterman, C.F.G. (1909). *The Condition of England*. London: Methuen & Co.
- Murray, C. A. (1994). *Losing ground: American social policy, 1950-1980*. New York: Basic Books
- Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *The American journal of Sociology*, XXXIII(6), 881-893.
- Perovic B. (xxx). *Defining Youth in Contemporary National Legal and Policy Frameworks Across Europe*. Youth Partnership. Retrieved from: <https://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/1668203/Analytical+paper+Youth+Age+Bojana+Perovic+4.4.16.pdf/eb59c5e2-45d8-4e70-b672-f8de0a5ca08c>
- Prout, A. & James, A. (1997). A New Paradigm for the Sociology of Childhood: Provenance, Promise and Problems. In A. James & A. Prout (eds), *Constructing and Reconstructing Childhood. Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (pp. 7-33). London: Routledge.
- Ridge, T. (2002). *Childhood Poverty and Social Exclusion: From a Child Perspective*. Bristol: Policy Press.
- Ryan, W. (1972). *Blaming the Victim*. New York: Vintage Books.
- Storey, J. (2001). *Cultural Theory and Popular Culture. An Introduction*. Essex: Pearson Education.
- Storey, J. (1999). *Cultural Consumption and Everyday Life*. London & New York: Arnold.

- Williams, R. (1983). *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana Press.
- United Nations (1989). Convention on the Rights of the Child. Retrieved from: <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>
- United Nations (2015). Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from: http://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf
- Voices of Culture (2016). Brainstorming Report: The Role of Culture in Promoting Inclusion in the Context of Migration. September 2016. Retrieved from: http://www.goethe.de/ins/be/pro/voc/VoC_full%20report_Final_kleiner.pdf
- Welshman, J. (2006). *Underclass. A History of the Excluded 1880-2000*. London: Hambledon Continuum.
- Woolf, A. M. (2012). Social and emotional aspects of learning: Teaching and learning or playing and becoming. *Pastoral Care in Education: An International Journal of Personal, Social and Emotional Development*, 31, 28-42.
- World Health Organization & World Bank. (2011). World Report on Disability 2011. Geneva: World Health Organization. Retrieved from: <http://www.who.int/iris/handle/10665/44575>

Ελληνόγλωσση

- Αρτινοπούλου, Β., Μπαμπάλης, Θ. & Νικολόπουλος, Β. Ν. (2016). *Πανελλήνια έρευνα για την Ενδοσχολική Βία και τον Εκφοβισμό στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Αθήνα Μάρτιος 2016. Ανακτήθηκε από: <https://www.minedu.gov.gr/news/18569-08-03-16-ti-deixnoun-ta-stoixeia-erevnas-gia-ton-sxoliko-ekfovismo>
- Βερνίκος, Ν. (2005). «Το διεθνές πλαίσιο για τις πολιτιστικές στατιστικές της Unesco και οι κατηγορίες των πολιτιστικών δραστηριοτήτων». Στο Ν. Βερνίκος et al., *Πολιτιστικές βιομηχανίες. Διαδικασίες, υπηρεσίες, αγαθά* (σσ. 23-38). Αθήνα: Κριτική.
- Γκιζέλης, Γ., Αντωνακοπούλου, Η., Γαρδίκη-Παπά, Ο. & Καρατζά, Α. (1977), *Πρακτική και οργάνωση των κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων Α': Έκθεση και συλλογή στοιχείων για τον ελληνικό χώρο. Β': Μητρώο και αρχείο συλλόγων*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Δασκαλάκης, Δ. (2009). *Βιομηχανική Κοινωνιολογία*. Αθήνα & Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Δασκαλάκης Δ. (2013_α). *Όψεις της Παιδικής Ηλικίας*. Αθήνα: Διάδραση.
- Δασκαλάκης, Δ. (2014_α). *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δασκαλάκης, Δ. (2014_β). Κρίση, Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του Παιδιού. Στο *Παιδική Ηλικία: Κοινωνιολογικές, Πολιτισμικές, Ιστορικές και Παιδαγωγικές Διαστάσεις* (σσ. 34-44) Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 11-14 Απριλίου 2013
- Δημάκη-Ζώρα, Μ. (χ.χ. – υπό δημοσίευση). Όψεις, αναπαραστάσεις, διαθλάσεις της οικονομικής κρίσης στη σύγχρονη ελληνική δραματολογία. Στο *Proceedings 6th*

European Congress of Modern Greek Studies /6οΕυρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (Lund, Σουηδία, 4-8/10/2018).

- ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2011). Δελτίο τύπου: έρευνα για την Είσοδο των Νέων στην Αγορά Εργασίας. Απρίλιος – Ιούνιος 2009. Πειραιάς, 31 Ιανουαρίου 2011.
- Εμμανουήλ, Δ., Κανταντζόγλου, Ρ. & Σουλιώτης, Ν. (2016). Κοινωνικές τάξεις και πολιτιστική κατανάλωση – μια πολλαπλά επίμαχη σχέση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 146 (146), 3-37.
- Έξαρχος, Γ. (2004). Κοινωνικός αποκλεισμός των Τσιγγάνων. Στο Κ. Κασιμάτη (επ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία* (σσ. 193-220). Αθήνα: Gutenberg.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ζορμπά, Μ. (2014). *Πολιτική του πολιτισμού*. Αθήνα: Πατάκη.
- Ζορμπά, Μ., Οικονομοπούλου, Χ. Α. & Σκούρτη Χ. (2010). *Παιδικά βιβλία: Βλέποντας τον κόσμο με διαφορετικά μάτια*. Αθήνα: Ανατολικός.
- Jeanneney, J. –N. (2005). *Η ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- ΗΔΙΚΑ (2015). Ενιαίο Σύστημα Ελέγχου & Πληρωμών Συντάξεων «Ηλιος», Μηνιαία Απεικόνιση Συνταξιοδοτικών Παροχών & Προνοιακών Επιδομάτων, Έκθεση 21^η, Φεβρουάριος 2015. Ανακτήθηκε από: http://www.idika.gr/files/21%CE%B7_%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97_%CE%97%CE%9B%CE%99%CE%9F%CE%A3_v3.pdf
- Κακάμπουρα Ρέα (2014). Αδελφότητες και εθνοτοπικοί σύλλογοι στα αστικά κέντρα». Στο Ε. Αυδίκος (επ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση: Από το παρελθόν στο μέλλον* (σ. 463-471). Αθήνα: Αλέξανδρος.
- Κουστέλιος, Α. (επιμέλεια) (XXX). "Αθληση για Όλους":Οδηγός Διαχείρισης Προγραμμάτων. Εθνικό Τυπογραφείο. Ανακτήθηκε από: <http://www.athlisigiaolous.gr/uploads/Odigos%20diaxeirisis%20PAGO.pdf>
<http://www.athlisigiaolous.gr/uploads/Odigos%20diaxeirisis%20PAGO.pdf>
- Λαζαρέτου, Σ. (2016). Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: Η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της Κρίσης. Οικονομικό Δελτίο τ. 43, Τράπεζα της Ελλάδος, Ευρωσύστημα.
- Μπάουμαν, Ζ. (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ο.Η.Ε. Σύμβαση του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων. Συλλογή Συμβάσεων Νο. 2545, Τόμος 189, σ. 137. Ανακτήθηκε από: <https://www.unhcr.org/html/greek/pdf/refugeeconvention-GRE.pdf>
- Σταματέλου, Α. (2014). Τα μουσεία και η μουσειολογία στη σύγχρονη κοινωνία. Νέες προκλήσεις, νέες σχέσεις (Μέρος Ι'): Μουσεία για την αειφορία. *Αρχαιολογία και Τέχνες on line*. Ανακτήθηκε από: <https://www.archaiologia.gr/blog/2014/11/24/%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%B9%CE%BF%CE%B%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CF%83%CF%8D%CE%B3-11/>

- Φασούλης, Β. (2016). *Τα δικαιώματα του Παιδιού: Ιστορική Διάσταση, Σύγχρονη Εξέλιξη και η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φίλιας Β. (1980). Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος, τ. Β'. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη.
- Zeldin, T. (1997). *Η κρυφή Ιστορία της ανθρωπότητας*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη.